

מספר חיי

זכרונות ורשימות אוטוביוגרפיים

מאת

ד"ר מרדכי זאב רייזון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

ניו-יורק
הוצאת „בצרון”
תשי"ז

Copyright 1956, by
Bitzaron, Inc.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Printed in U.S.A., by
Aber Press, Inc., New York, N. Y.

מספר חיי

OUT OF THE BOOK OF MY LIFE

AN AUTOBIOGRAPHY

By

RABBI MAX RAISIN, B.A., L.L.D., D.D.

NEW YORK
BITZARON
1956

לזכר אבי מורי ר' אהרן שלמה ב"ר יעקב
דאמי מורתי טובה בת ר' מרדכי לבית סלוצקי ז"ל

ה ת ו כ ן

9	 פתיחה
11	 מעין הקדמה
חלק ראשון : מניסוויז' עד סינסינטי	
17	 ניסוויז', עיר מולדתי
32	 בניו-יורק
44	 בסינסינטי
חלק שני : ביהדות אמריקה	
59	 ברבנות הריפורמית
86	 זכרונות מענינים ומאלפים
89	 באניה לביו-אורלינס
91	 מצבה בחייו
חלק שלישי : עם סופרים עברים	
95	 עם סופרים עברים
101	 שמעון ברנפלד
103	 חיים נחמן ביאליק
106	 שאול טשרניחובסקי
108	 יעקב קלאצקין
111	 ניסן טורוב
113	 אברהם יוסף שטיבל
115	 רב צעיר
117	 יעקב זלמן רייזון
121	 שני תאריכים
125	 מפתח

צילומים :

- 32 אהרן שלמה רייזין, אבי המחבר
- 32 (ב) טייבה (טובה) רייזין לבית סלוצקי, אם המחבר ...
- 33 (ג) המחבר בגיל של ט"ז
- (ד) המחבר בגיל של כ"ו, לאחר סיומו את "היברו יוניון קולג' " בסינסינטי
- 33 (ה) המחבר בגיל של ל"ד
- 33 (ו) המחבר עם ה"טשאפלין" (כהן) הקונגרס של ממשלת ארצות-הברית בוואשינגטון ביום בו ערך תפילה לפתיחת הקונגרס
- 33 (ז) תמונת סופרי "השלח" בשנת 1902, במלאת חמש שנים לירחון בעריכת אחד העם. ד"ר מ. ז. רייזין הוא הראשון מימין, בשורה הראשונה מלמטה למעלה
- 48 (ח) היכל "בני ישורון" ("בארנרט מימוריאל טמפל"), בפאטרסון שם כיהן ד"ר רייזין כרב ומטיף עשרים וחמש שנה
- 49 (ט) המחבר עם רעייתו בביתו
- 49

פ ת י ח ה

פרקי „ספר חיי” לד”ר מרדכי זאב רייזין נתפרסמו ב”בצרון” ומשכו את תשומת-לבם של כל קוראי ירחוננו. התענינות זו בזכרונותיו של הסופר המובהק, שעמד בפתח תקופה חדשה בחיי ישראל באמריקה והיה גם בין מעצבי רוחו, עוררה אותנו להוציאם בספר. הצירים שד”ר רייזין מעלה מעירת מולדתו, רשמיו מניו-יורק שמלפני שנים שנה ויותר ותיאור האישים והמאורעות במשך כהונתו כרב ריפורמי — וכסופר עברי — חשיבות להם גם לקורא הבינוני וגם להיסטוריון שלעתיד לבוא.

ד”ר רייזין היה פורץ דרך במחנה הריפורמי. הוא דגל עוד כתלמיד בבית-המדרש לדת הריפורמי בסינסינטי באידיאלים של הציונות והתחיה העברית, בשעה שרוח המוסד התנגדה להם. במידה מסויימת מילא שליחות חלוצית בענף ציבורי-דתי זה, שנצטרף אחר כך ברובו אף הוא לחזון תקומתנו הלאומית. על ידי זכרונותיו של ד”ר רייזין ניתן לנו להתחקות על הרוחות שנשבו בתנועה דתית זו שכבשה חלק חשוב מעמנו ושהמחבר תפס בה מקום ניכר.

ד”ר רייזין חי את חיי הספרות העברית בדורות האחרונים. פגישותיו ושיחותיו עם יוצרי ספרותנו הגדולים מוסיפות לערכו התרבותי-החברתי של ספר זכרונותיו. אנו מגישים את הספר הזה לקהל הקוראים העברים הרחב במלאות שבעים וחמש שנה למחבר הדגול, ד”ר מרדכי זאב רייזין.

ד”ר משה טשרנוביץ

בשם הוצאת „בצרון”.

מעין הקדמה

אני אומר, בשורת המאמרים והרשימות הבאים, לציין מספר של מאורעות וזכרונות שנאצרו אצלי במשך של שבועים ושנים השנים של חיי, אשר ששים ואחת מהן ביליתי באמריקה, ויותר מחמשים כ"ראביי" בקהילות שונות בארצות הברית.

במידה גדולה אין סיפור חיי אלא אספקלריה של חיי מיליוני יהודים אחרים אשר כמוני הגיעו לחוף-המבטח של אמריקה ופה גודלו וחונכו — וגם זה נימוק מספיק להבאת הדברים על הגליון. קצתם של מאורעות חיי כבר הזכרתי ברשימותי בספרים ומאמרים שכתבתי באנגלית ובאידיש, ביחור בספרי על "יהודים גדולים אשר הכרתי" (*) אבל מאמין אני שמקומם של כל דברים כאלה הוא בעברית לרגלי חשיבותה של הספרות העברית החדשה, ומפני שאני עצמי שייך לדור אשר גודל באווירה עברית וספרות זו נעשתה לחלק בלתי נפרד מישותי. ואף-על-פי שמעולם לא ראיתי את עצמי ליותר מסופר-אורח, וכתבתי ביחוד לשם הנאתי הפרטית, הרי בעצמו של דבר הייתי בין סופרי דורי וחלק הגון מזמני ועבודתי נתון היה ליצירה בעברית. הייתי גם בין אלה אשר עוד לפני חמשים וחמש שנה הרימו את דגל העברית על אדמת אמריקה.

ורוצה אני גם להקדים כאן דברים אחדים על ה"ראביי" (הרב) שעל סוגו האמריקאי אני שייך זה יותר מחצי מאה שנה.

אני יהודי מאמין באלהים ובהשגחתו, ויש שאני מאמין גם בניסים. תקומתה ועלית שמשה של היהדות האמריקאית היא בעיני אחד הפלאים הגדולים ביותר בתולדותינו, לא פחות מתחיתו של הלאום הישראלי במדינת היהודים המתחדשה. היה לפנינו שבט יהודי דל בכמות כבאיכות, אשר במשך דור אחד ושנים שגשג מעלה מעלה. בעליתו יש לראות את הכח החיוני של עמנו אשר, בתנאי-חיים נוחים, באווירה של חופש ותחת שמש של דרור, אפשר היה לו לשנות את עצמו תכלית שינוי. מעם "גלותי" עם הרבה מן הסימנים האופייניים של קיום שכזה, נתהווה לעם היודע ומכיר את ערכו בחברה האנושית. ואם קיבל הרבה מן הסביבה החדשה שלתוכו הוטל, גם נתן לה הרבה, ותרומתו המוסרית לה היא יקרת ערך. הצד החשוב ביותר בנידון זה הוא מה שהיהודי

(*) יצא גם באנגלית וגם באידיש.

האמריקאי בגורלו המזהיר לא הביט מעולם מגבוה על יתר אחיו שבתפוצות, תמיד חשב את עצמו לחלק מהם והכיר את חובתו לעזור להם. הוא הביא בכספו ריווח והצלחה למיליוני יהודים ובהשפעתו המדינית היה הגורם המועיל ביותר לתקומת מדינת ישראל המחודשה. בין אלה אשר ניהלו את הקיבוץ היהודי באמריקה בעצה ובתבונה וחינכוהו לתפקידו הגדול הייתי גם אני כ"ראב"י", זאת אומרת כמורה ומחנך, בקהילות האחדות שבהן שימשתי.

הראב"י הריהו העמוד התיכוני שהיהדות האמריקאית נשענת עליו. אם יש למצוא כמה דברים שליליים באופיו כמנהיג מוסרי — בהשוואה עם מקומו ותכונתו של הרב בישראל בדורות הקודמים — הרי הפרטים החיוביים שברוחו ובעמדתו בחיים הדתיים של אחיו הם עוד יותר מרובים. בחברה חפשית כזו שבאמריקה גדול ביותר המאבק להתקיים כיהודי; המכשולים בדרך המסירות והנאמנות ליהדות המסורתית מרובים, והתריסים כנגדם מעטים. חייבי תודה אנחנו לחברה הנוצרית המצטיינת במסירותה לדת ובזה היא משמשת דוגמא ומשל לחברה היהודית. היהודי באמריקה קרוב לשכנו הנוצרי והוא משתתף עמו בכל הנוגע לחברה הכללית ולבעיותיה, למדינה ולשאלות העומדות בה על הפרק. וחברה נוצרית זו היא המשפיעה עליו גם בעניני האמונה — אמונתו. יודע היהודי שעליו להישאר בתחומה של היהדות ושזהו לטובתו, כשם שהנוצרי נשאר נאמן ודבוק לדתו שבה הוא מדרך את בניו ובנותיו. "ווי עס זיך קריסטלט זאָ יידלט עס זיך". מכאן ריבוי מספר הקהילות היהודיות שבארץ תהיינה איזו שתהיינה, אורתודוקסיות, קונסרוואטיביות וריפורמיות, ומכאן תקומתם של ההיכלים הנהדרים לתפילה, לחינוך ולפעילות חברתית, ה"טמפלים", שבראשם עומדים ה"ראב"ים.

האמת ניתנה להיאמר, שהדחיפה הראשית לייסוד הקהילות ולהקמת הטמפלים באה כמעט תמיד מרגש האחריות לאמונה ולחברה המפעם בלבות אחדים מן היהודים המקנאים לדתם ומכירים את הסכנה האורבת ליהדות בהעדר מוסדות לשם תרגילים דתיים, לעבודת אלהים ולחינוך הילדים. אלה הם יחידי הסגולה שבכל דור ודור הם קמים לעמוד בפרץ ולהציל את היהדות מן הכליון. בעטים של אלה, בפעילותם ומסירותם ליהדות, שהחיבה לה הביאו אתם מבית אבותיהם בעולם הישן, נסחפים גם האחרים, האדישים, שהם הרוב והם משתתפים עמם במעשיהם הטובים. מתביישים הם להיות יוצאים מן הכלל, "יוצאי דופן"; מן הנוצרים הם לומדים כיצד להתחבר לאגודה אחת לשם המשך האמונה שבה נולדו, וכן בונים הם את ה"טמפל" ומסדרים את העבודה ואת הפרוגראמה החינוכית של בית הספר של קהילתם. וכולם מסתייעים ב"ראב"י שהוא המטיף ומוכיח ב"פולפיט" (הבימה) והוא הראש וראשון בכל מעשה ציבורי בין בקהילתו ובין בעיר כולה. הראב"י הוא המצפון של קהילתו, ועל דבריו נוהגים לסמוך, כי רואים אותו כפוסק אחרון בכל הנוגע ליהדות.

יודע אני: ישנם המבקרים קשה את הראב"י האמריקאי על חטא שחטא או לא חטא. הקנאים מחטטים בתכונתו ובאופן הנהגתו, ומוצאים בו חוסר של יראת שמים ושל בקיאות בתורה ובתלמוד, שלא כרוב מסוג הישן באירופה. מחקה הוא, יאמינו, את המטיפים הנוצרים בדרשותיהם ועושה פרסום לעצמו בעתונים. אבל דבר חשוב אחד שוכחים מבקרים ממין זה, שאילולא הראב"י היה מצבם הרוחני והמוסרי של יהודי אמריקה גרוע הרבה ממה שהוא כיום. עם כל הפגומות שאפשר למצוא ברועה הרוחני הזה מצטיינים רוב הראב"יס בכמה מעלות תרומיות והם ראויים לשבח מאשר לגנות בשל עבודתם החשובה.

נהייתי ל"ראב"י" באמריקה בתקופה חשובה זו של חמשים השנה האחרונות, ובדעתי לספר קצת ממה שעבר עלי בשירות זה לאחי, בתקווה, שהדברים יועילו להפיץ אור על התקופה כולה. אבל קודם כל רוצה אני להקדיש מספר עמודים לימים שקדמו לחיי באמריקה, שבאמת היו הללו שנות ההכנה שלי לרבנות עוד טרם שידעתי שזו תהיה תעודתי בחיים וטרם שהרגשתי בי תשוקה כל שהיא למקצוע זה של שירות ציבורי, שבא אלי בדרך מקרה ושמצאתי שהוא בלתי קל כלל וכלל. אמנם מעולם לא התאוננתי על קשי גורלי, ויש שאני חושב שדווקא קושי זה הוא מה שעושה את הרבנות לאמצעי כה חשוב לשיפור החיים היהודיים, למרות האזהרות כנגדה שנשמעו בכל הזמנים והדורות, כמו "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות", "הרבנות מקברת את בעליה", וכיוצא באלה. וכשאני לעצמי מאמין אני שהייתי בוחר ברבנות אילו ידעתי מראש את אופיה הקשה. כדאי היה משעול החיים שהלכתי בו למרות הכל, השושנים של דרכי מרובים היו על החושים, ומה שאספר בעמודים ובפרקים הבאים אולי יוכיחו זאת.

חלק ראשון

מניסוויז' עד סינסינטי

ניסוויד, עיר מולדתי

אני צופה לאחור ונזכר בחיבה יתירה בימי ילדותי בניסוויד, העיירה הקטנה והדלה בפולין, בה נולדתי ובה ראיתי את שתיס-עשרה שנותי הראשונות. במידה מרובה הניחה ניסוויד את חותמה עלי לכל ימי חיי גם כאיש וגם כראבי, ולה אני חייב הרבה עבור השקפתי על החיים ועבור הקשרים שהדקו אותי עם אחי היהודים בכל פוזריהם. יש שמשדל אדם להיפטר ממשא הפשטות והתמימות שהפרובינציה מעמיסה עליו כדי להשתוות עם בני הערים הגדולות עם ערמומיות דרכיהם, שבאמת היא זיוף ולזות שפתים, כאמצעי מועיל במלחמת החיים אשר לפניהם. ואני למדתי את ההיפך, שהאמצעי הטוב ביותר במלחמה זו הוא גילוי הלב, השביל הישר המוביל אל המטרה, ואת זאת למדתי מניסוויד ואנשיה. היה איזה חן מושך בעיירה זו שהשפיע עלי כעל יתר בניה, ביחוד בתחום יהודתי — והרי לא היה תחום אחר בשבילנו בעיירתנו שהיתה כולה יהודית. ומענין הדבר, שכל אימת שנפגשתי עם אחי לעם שבאו גם הם מניסוויד, עם אנשים כד"ר ניסן טורוב והרב משה אלעזר אייזנשטאדט זכרונם לברכה, ועם שלמה דמשק יבדל לחיים. היתה ניסוויד ואנשיה ומנהגיה השיחה המלבבת ביותר שלנו. וניסוויד הרי היתוותה רק את ראשית צעדי בחיים. הרבה ראיתי מן העולם הגדול במסעותי המרובים בארצות שונות, ואמריקה עצמה הריהי העולם המענין ביותר בשבילי, ואף על פי כן הרגשתי תמיד את קשרי ניסוויד וכמה גדולה השפעתה עלי אף לאחר שעזבתי זה יותר מששים שנה.

יודע אני, שזהו ענין שכבר דשו בו אחרים. הרבה מאד כבר נכתב על אותו העולם הישן שלפני ששים ושבעים שנה בפולין, עולם שנחרב ואיננו עוד. ואולי מטעם זה טוב ונחוץ להוסיף ולטפל בו, לחטט בו מכל הצדדים ולהשאיר בספר את הזכרונות היקרים הנעוצים עדיין בתודעתנו. ובפרט לנו בני אמריקה כדאי דבר זה, כי הרי אותו העולם שעבר הוא שנתן לנו את בסיסנו הרוחני כאן. לא נבנתה אמריקה אלא על ידי בני אירופה שהביאו אתם את כחם ומרצם שהשקיעו במבנה העולם החדש. אלא שכאן, באווירת החופש, אפשר היה להם להוסיף על מה שהביאו ועל מה שמצאו ולהקים את הבנין הגדול והנהדר הנקרא אמריקה.

תריסר שנות חיי בניסוויד הן שהכינו את הקרקע בשביל חיי באמריקה, והן גם שימשו בית ספר לתפקידי בחיים כראבי "ריפורמי" (ליבראלי). אל

הריפורמה באתי מן האורתודוקסיה, וכמה שיהא דבר זה מוזר, האורתודוקסיה היא שאמצה את לבי להקדיש את עצמי לרבנות הליבראלית. לא היתה בי הנטיה לרבנות האורתודוקסית מפני שקודם כל צריך אדם להיות אורתודוקסי ברוחו, וכזה לא הייתי מעולם. לא למדתי בישיבה, ולא אחרתי שבת בבית המדרש בין הבחורים המתנועעים על הגמרות שלהם. הרבה מן הרומאנטיקה יש בזה, ויש שאני חושב שהפסדתי רב טוב בזה שחינוכי היה כה שונה מן המקובל באותן השנים. אבל הסביבה שבה נולדתי וגודלתי היא שנתנה לי את ההודמנות לראות את האורות כאת הצללים שבאורתודוקסיה, אשר העניקה לי את החיבה והמסירות ליהדות, ואת זאת נתנה לי ניסוויו' שהיתה עיר יהודית גמורה. ערישתי עמדה בתוך תוכה של האורתודוקסיה שניסוויו' היתה מבצר לה מאות בשנים. מוצאי ממשפחה של יראים, "שלומי אמוני ישראל". אבי, אהרן שלמה, כבר היה איש "משכיל" ובעל דעות חפשיות ביחס לאמונה, שהביען לא אחת במסיבת בני ביתו, ובכל זאת התנהג כיהודי נאמן המסור למידות ומנהגי אבותיו. אמנם הוא לא ייחס שום חשיבות מיוחדת למנהגים אלה שהיו בעיניו מצוות אנשים מלומדה, אבל גם לא זלזל בהם, הוא רק לא סבל אמונות ההבל שנשתרשו אצל היהודים במשך זמן הגלות הארוכה. הוא היה תורני ומלומד בשפות אחדות שאת ידיעתן סיגל לו בלי עזרה מן החוץ, ואת שני בניו, אותי ואת אחי הבכור, יעקב זלמן, הדריך ברגש של יראת הכבוד לתנ"ך ולתלמוד, והתאמץ בכל עת מצוא להשפיע עלינו שנתייחס לספרות הדתית שלנו כאל המקור הנבחר של התרבות היהודית ממנו שאבו כל כך הרבה דורות עוז ואומץ לעמוד בפני השנאה והעריצות אשר עמדו לכולתנו. על פי אומנותו היה אבינו מורה עברית לילדי האמידים שבעיר. לא היה לו "חדר" אלא הלך מבית לבית להורות לתלמידיו, והיה בזה מן החידוש באותן השנים הראשונות של העשיריה השמינית למאה שעברה. ניסוויו', ככל העיירות הפולניות באותו זמן, לא היתה מסוגלה לפרנס איש כמוהו שדרכו בהוראה היה בניגוד לאופן החינוך המקובל. מאז עמדתי על דעתי כבר היה אבינו יושב בעיר קונוטיפ שהיא, כמדומני, כפלך טשרניגוב, ששם אמנם הצליח יותר כמורה, ונתקבל על יהודי המקום באהדה. אל ביתו בניסוויו' שב רק פעמיים בשנה, לחג הפסח ולימים הנוראים.

לעומת אבינו היתה אמנו, טייבה (טובה) לבית סלוצקי, אשה יהודית פשוטה וטיפוסית בדורה. לא ידעה כלום מן ההשכלה ומן הספרות התורנית, אבל ככל נשי ישראל בימים ההם היתה כולה חדורה אהבה ומסירות ליהדות ולעמה. את ביתה ניהלה ברוח חרדי, וכל המנהגים נשמרו, לרבות "תשליך" ו"כפרות", ואי אפשר היה למי שהוא לשער שיכול היה להיות אחרת. כשלא היה אבינו בבית קדשה אמנו על החלות בליל שבת, ואחר צהרי יום השבת בילתה הרבה מזמנה בקריאת ה"טייטש-חומש" בקול רם, וזה היה סכום כל השכלתה. היא היתה "מיוחסת", כי ממשפחתה יצאו הרבה "יהודים טובים", רבנים ודיינים

ו"צדיקים". הסבא שלה, ר' זלמנקה, היה מפורסם בעיירתנו ובכל הסביבה כלמדין וכאיש בעל סגולות נפשיות נדירות שבגללן נתכבד ונתחבב על הכל. יהודים ונוצרים השכימו לפתחו לשם עצה בעניני משפחה ומסחר. אחי יעקב זלמן נקרא בשמו.

כשאני כותב את השורות האלה אני מתבונן מזמן לזמן בתמונת אמי העומדת לפני על שלחן הכתיבה. היא נראית שם כשהיא קוראת ב"טייטש-חומש", ה"שייטל" (הפאה הנכרית) על ראשה, והיא מלובשת שמלת השבת שלה. תמונה זו שנעשתה באמריקה אופיינית היא מפני שבפורה זו, כשהיא קוראה ב"טייטש-חומש" צולמה על פי דרישתה והיא רצתה להתראות בצביון היותר חביב עליה. זה של אשה יראת שמים ומדקדקת במצוות. היא היתה אז במיטב שנותיה, שנה או שנתיים לאחר הגיענו לכאן. אני זוכר אותה ביחוד כמו שהיתה בניסוויז', עמוד התווך של ביתנו ושל חיינו הדתיים, אשת חיל כזו המתוארת בכל כך הידור במשלי ל"א.

כשנחפז הגלגל על אבינו והוא נאלץ לעזוב את עיירתנו ולגדוד למרחקים, לא אחרה אמנו לעשות כל מה שבכחה לשם פרנסת ביתה. היא פתחה חנות של מכולת, והרבה מן המשפחות האמידות שבעיר היו בין לקוחותינו. אבינו עזר לה לא רק בכסף אלא גם בסחורות ששלח. גם כמה מן התושבים הנוצרים, וביניהם פקידי הממשלה, קנו ממנה. מן הבוקר עד הערב עמדה בחנות, והבנות עזרו על ידה. היה זה מאבק קשה עם גורל אכזרי, ועם כל זה לא הוניהה כלום מחובותיה כבעלת הבית, לא חסר אורח לשבת, ובחורי הישיבה אכלו "ימים" אצלנו בימות החול. לעולם לא אשכח את התאמצויותיה בהכנות לשבת ולחגים, את עמלה הגדול לכשר את הבית לפסח ולהזמין את השמש להביא את האתרוג עם הלולב לסוכות. בתשעה באב ישבנו כולנו כאבלים על ספסלים נמוכים, והיא קראה את הקינות בבכי על חורבן בית המקדש ועל אבדן המלוכה בישראל. מסופקני אם הבינה את כל מה שקראה בתפילות ההן, אבל לבה הרגיש את גודל הצער במאורע הטראגי ההוא שממנו החלה ה"גלות", וזה הספיק לה.

מקנאתה לרגש הכבוד היהודי — לא אומר מרגש-הכבוד הלאומי, מפני שלא ידעה את פירושו — מסרה אמנו את שני בניה לטובים שבמלמדי העיר, למרות השכר הגבוה בערך ששילמה להם ועמלה הגדול לפרנס את ביתה. היסוד לידיעותי העבריות והדבר שנעשיתי סופר עברי בגיל רך ורק שנים מועטות לאחר בואי לאמריקה, היא תוצאת מסירותה של אמנו לחינוך המסורתי. בלי חינוך שכזה לא יכלה לשער לעצמה חיים יהודיים בעלי ערך כל שהוא, ובנידון זה היתה אמנו בת ניסוויז' נאמנה.

ניסוויז' היתה עיר קטנה בפולניה הרוסית עם אוכלוסיה של פחות מעשרת אלפים, רובם יהודים. היהודים היו ברובם עניים. אם נמצא ביניהם איש שרכושו עלה לאלף רובלים כבר נחשב לאיש אמיד. העשירים המעטים שלהם עשירותם

באה להם אם בירושה או מזה שקבצו על יד קמעה קמעה, חסכו בהוצאות ככל האפשר ובנו להם בתים או חנויות ובתי מסחר שהשכירו לאחרים. הגידו לי, שהעירייה עדיין עומדת גם עתה לאחר כיבוש הגרמנים והשוואה שבאה לרגלם, אבל האוכלוסיה היהודית הושמדה כולה על-ידי הברברים.

העיר עמדה ליד נהר שאת שמו אינני זוכר ואפשר שלא היה לו שם ונקרא רק בשם "הנהר". אני זוכר אותו רק בשם זה. סמוך לאותו נהר גדלה במשך השנים שכונה יהודית חדשה שלה קראו "נייא-ר-שטאדט" (העיר החדשה). מעבר לנהר נמצא ה"שלאס", הטירה, בנין מפואר שהוקם עוד לפני כמה מאות שנה והיה אחוזתם של הנסיכים ממשפחת רדזיוויל (על ניסוייו ויהודיה ויחוסם ל"דוכס" ראדזיוויל כתב ל. ליוונדה סיפור יפה ברוסית שתורגם לעברית מאת א. ש. פרידברג, בשם "עיר ובהלות" ונדפס ב"כנסת ישראל" בווארשה בשנת תרמ"ו). המקום כולו הצטיין ביפיו על כרמיו וגנותיו עם הפרחים והעציצים אשר טופחו בידים אמונות של גננים מומחים. בימות הקיץ אפשר היה לראות שטים בנהר ברבורים מלאי חן. בני העיר הורשו להיכנס לשוח בחורשה שמסביב לארמון, ביחוד בזמן שהדוכס ומשפחתו הלכו למסעיהם, ואנחנו הנערים היהודים אף העזנו לשחות בנהר בעונת הקיץ, אבל מרביתנו בכרנו לרחוץ בנהר הקטן "האלבה" שהיה, אם זכרוני לא יטעני, יותר קרוב לעיר. בקרבת הארמון עמד בית-תפילה קתולי שהיה הדור בארכיטקטורה שלו, בסגנון הגותי, במגדליו ובמשניות הצבעוניות של חלונותיו הגדולים. בעיר פנימה נמצא עוד בית-תפילה נוצרי של הכנסייה הרוסית-אורתודוקסית ("פראבוסלבית"). בנין זה היה פחות מהודר ומקושט בהשוואה לבית היראה של הקתולים. בני שתי האמונות הללו, אשר רבים מהם גרו בשכונות ובכפרים הסמוכים לעיר, מילאו את שני הבתים בכל יום ראשון ובחגאות שלהם. שאו צלצלו פעמוניהם הגדולים וקול המולתם נשמע בכל העיר ומחוץ לה. פרט לימים אלה עמדו שני הבתים האלה שותקים ומוזנחים בכל שאר ימי השבוע.

למרות הדבר שהאוכלוסיה הנוצרית היתה כמעט שווה לזו של היהודים, היתה ניסויי' בעיקר עיר יהודית, בלשונה האידיש, במירוץ חייה החברתיים, ובאופי הדתי שלה שהיה ניכר בכל דבר. לעומת שני בתי התפילה הנוצרים, שכמעט לא השאירו שום רושם בחיי העיר, נמצאו כתשעה או עשרה בתי-כנסת יהודיים שלא הצטיינו כלל באפנת האדריכלות שלהם והיו מרביתם בתי עץ פשוטים, אבל הם היו פתוחים בכל יום, משעה מוקדמת בבוקר עד שעה מאוחרת בערב. לא היתה שעה ביום שלא נמצאו אנשים בהם, אם לתפילה או לשם לימוד. בזמן התפילה היו אלה מלאים מתפללים, אבל גם בשאר השעות נמצאו לא מעטים שבאו ללמוד שיעור בגמרא או לעיין בספרים אחרים. היו שם גם מבחורי הישיבה אשר חתחרו בכמות העמודים אשר שמו להם לחוק יומי ובכל ליל יום חמישי בשבוע נהגו למנוע שינה מעיניהם ולבלות את כל הלילה בלימודם.

(בקיץ שנת 1925, לאחר שלשים ושתים שנה מאז עזבתי את ניסוויז', שבתי לעיר מולדתי לשם ביקור, ונתרשמתי קשה מן השינוי הקיצוני שמצאתי בנידון זה. ראיתי את בתי התפילה והם שוממים וסגורים על מסגר בימות השבוע. חוץ מיום השבת לא נשמע בהם קול תפילה בציבור ולא נראו שום מן הלומדים שהתנגחו זה בזה בהלכה. שירו הנפלא של ביאליק „על סף בית המדרש“ עלה על זכרוני ומראה העיר כולה, שכה שונה לרוע, הזכירני את ה„איכה ישבה בדד“. כשנכנסתי לה„נייא בית המדרש“ וראיתי את המקום במזרח הבית שבו התפלל אבי ז"ל ושממנו למדתי מה ואיך להתפלל בסידור הישן, נגע הדבר עד לבי והביאני לידי דמעות).

אם הנוצרים היו האזכרים עובדי האדמה של הנוף, או פקידי הממשלה, השופטים והשוטרים והלבלרים, הרי היו היהודים אלה שעשו את העיירה מקום של פעילות מלאה חיים ומרץ. הם היו הסוחרים שהביאו לעיר הנרדמת משבר רוח מן החוץ וקשרוה אל העולם החיצוני הגדול, ומהם באו האומנים והמומחים בכל מעשה, בוני הבתים, הסככים, הזגגים, הנפחים, החייטים, הסנדלרים, כורכי הספרים, בעלי העגלות, ועוד ועוד. היו גם עורכי דין ורופאים יהודים שנשאר מומת הצאר אלכסנדר השני. שיטתו של אלכסנדר השלישי, אשר מלך בזמן שאני דובר בו, היתה להשפיל את היהודים עד הדרגה הנמוכה ביותר של נתינות, ולהגביל את מספר הצעירים היהודים שחתרו להיכנס לבתי הספר הגבוהים ולאוניברסיטאות על מנת ללמוד מקצוע פרופסיונאלי. על היהודים מוטל היה לעבוד בצבא ולשלם מסים, ובאותה עת היו משוללי כל זכויות. ואם המשיכו היהודים ללכת במסלולם הרגיל, נשאו נשים והולידו בנים ובנות, היה זה אפשר רק בשל הכח החיוני של ההמונים היהודים אשר פרו ורבו למרות הכל. אחד האמצעים להמשך הקיום היהודי היה ה„כאבאר“, השוחד, אשר כל ה„טשינובניקי“, הפקידים הגבוהים כהנמוכים היו שטופים בו וכולם נתעשרו על חשבונם של היהודים.

ובדברי על בתי הכנסת של היהודים בניסוויז' נכון להזכיר שלא היה כמעט שום מעמד חברתי ומקצועי שלא היה לו בית תפילה משלו. היהודים נתפלגו ונתבדלו לא רק למתנגדים ולחסידים אלא גם לסוגים השונים של בעלי המלאכה, וחוץ מבתי התפילה הגדולים היו להם גם „שטיבלאך“ שלתוכם נועדו שלש פעמים ביום לתפילה. ואם באו לשם בחורי הישיבות ללמוד גמרא, היו גם כאלה אשר באו רק ללמוד „חומש מיט רש"י“, או לקרוא ולהגות בתהילים. היו „חברות תהילים“ בעיר והיו להן רביים משלהן אשר התנדבו להדריך את האנשים בלימודי קודש אלה. בורים גמורים אשר לא ידעו לקרוא בסידור כמעט שלא היו, ואם נמצאו „עמי-הארץ“ כאלה אשר לא ידעו או שכחו את צורת האלף-בית, אז יש אשר ישבו בקצה השולחן והאזינו למלומדים יותר, אף שנו את התפילות אחריהם. על הרוב ידעו כולם לעבור לפני התיבה.

ניסוויז' התגאתה תמיד ביחוסה כמקום תורה אשר ממנו יצאו כמה מגדולי התורה, "גאונים" ורבנים אשר ישבו על כסא הרבנות שלה וממנה הלכו למקומות אחרים ונתפרסמו כמאורות הגדולים בעולם הרבני. בכל רחבי רוסיה, פולין וליטא התחרו הקהילות לרכוש להן את הרבנים שנחשבו בזמנם למהוללים ביותר. מספרים, שרבי יצחק אלחנן, רשכבה"ג של היהדות החרדית בזמנו, החל את רבנותו בניסוויז'. הוא היה עול ימים כשנבחר לרבנות שם, אף כי שמו כבר הלך לפניו, ורבות היו הערים אשר התקנאו בניסוויז' ואחדות מהן התאמצו לפתות את הרב הצעיר לבוא אליהן, אבל לבו לא הלך אחרי הערים הגדולות ואחרי המשכורת היותר טובה, ודווקא בניסוויז' מצא את המנוחה והפנאי להגות בתורה כחפצו. בבוקר יום אחד כשהקיצו בני העיירה משנתם מצאו לתמהונם שרבים הנערץ נעלם ואיננו, ובמהרה נודע להם פשר החידה. הרב לא עזב את העיר מרצונו, אלא מאונס. ביום שלפני היעלמו הגיעה לעיר חבורה של אנשים שהתאכסנו במלון האחד שבעיר. הם באו מעיר נובוגרודוק הסמוכה, ובשעה מאוחרת בלילה התפרצו לתוך ביתו של הרב והוליקוהו בחזקה לעירם. אינני ערב בעד אמיתות הסיפור הזה לכל פרטיו, אבל הוא מעיד עד כמה התקנאו היהודים שלפני מאה שנה לכבודה של התורה והרבנות עד שהתירו לעצמם לאחוז באמצעים בלתי כשרים כאלה.

בימי תקופת ההשכלה, החל מזמן משה מנדלזון, נתפרסמה ניסוויז' כאחד המבצרים של הנטיה לחילונות ולתרבות האירופית. שלמה ייימון הלא היה בן ניסוויז', שעליה הוא מרבה לספר בספרו האוטוביוגרפי. ממנה ברח ואחר כמה הרפתקאות הגיע לאשכנז ושם היה לאחד מתלמידיו ומקורביו של עמנואל קאנט. המספר האידי נחום מאיר שייקביץ (שמ"ר) גם הוא בא מניסוויז'. בדורנו אנו נכון להזכיר את ד"ר משה אלעזר אייזנשטאדט, מי שהיה רב בסט. פטרסבורג ובפאריז טרם בואו לניו-יורק שבה נפטר, את ד"ר ניסן טורוב, מטובי סופרינו העברים אשר נתמחה ביחוד בתורת הפסיכולוגיה ובמסותיו על הפסיכולוגיה של ההתאבדות והיה הראשון לטפל במקצוע זה בספרות העברית החדשה, הרב ד"ר יעקב זלמן רייזין, ששימש יותר משלשים שנה ברבנות הריפורמית בטשארלסטון, בקרולינה הדרומית, כתב ספרים רבים באנגלית ובעברית והיה אחד מחשובי התורנים שביהדות הריפורמית, ויבדל לחיים ארוכים הסופר שלמה דמשק, שחיבר כמה ספרים וציורים מעניינים על ניסוויז'. יזכר כאן גם הד"ר מוריס רפאל כהן, הפרופיסור לפילוסופיה בסיטי קולג' בניו-יורק ובאוניברסיטה בשיקאגו, אשר אם כי לא נולד בניסוויז' אלא במקום סמוך לה, בילה כמה שנים באותה עיירה ובה קיבל את חינוכו היהודי. בזמנו נודע ד"ר כהן כאחד המורים לפילוסופיה הטובים והמצויינים ביותר בארצות-הברית, שהקים תלמידים למאות והיה חביבם של כמה מן החכמים והוגי הדעות באמריקה.

למרות המשטר הצארי העריץ וההגבלות המרובות שהוטלו על יהודי רוסיה היו היהודים של אותו זמן מאושרים ללא גבול בהשוואה למה שאירע להם ולבניהם לאחר המרידה הבולשביט בשנת 1917 ואחר כך. בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה הרי היו היהודים שם בני חורין גמורים במה שהשתייך לענייני אמונה ולחינוך. הם חיו את חייהם הדתיים מבלי שום התערבות מצד הממשלה אשר, כנראה, עוד נתנה להם עידוד בניהון זה. הממשלה ידעה, כנראה, שלא מן האורתודוקסיה החרדית עליה לירא אלא מן החפשים בדעות ובני-בלי-אל שמהם יצאו המרדנים והניהיליסטים. ביחוד היה זה אמת לגבי היהודים בערים הקטנות בליטא ובפולין. נשאר לי כמה זכרונות מן החופש בענייני דתם שהיהודים בניסוויז' ועוד עיירות כאלו ידעו. היו להם לא רק בתי-כנסת רבים אלא גם בתי-חינוך ללימודים דתיים ולעברית, "חדרים", בתי "תלמוד תורה" וישיבות. ואם הנוצרים ערכו הפגנות דתיות ותהלוכות ברחובות העיר, עם האיקונות שלהם וכהניהם הולכים בראש מלובשים בבגדי השרד שלהם, הרי לא פיגרו גם היהודים בדימונסטראציות משלהם, בחגים כשמחת תורה, חנוכה ופורים, שאז הירשו לעצמם לרקוד ברחובות לאחר שתיית משקאות חריפים. בימי הקיץ החמים נהגו גם לחוג את כלולות בניהם ובנותיהם בפומבי. על הרוב היו חגיגות כאלה ביום ו' אחר הצהריים, וטקס "הצגת החופה" באותו יום היה לעניין ציבורי שבו השתתפו כל בני העיר. הוליכו את החתן והכלה בחוצות העיר אל בית-הכנסת, אשר ממול פתח כניסתו סידר הרב או הדיין את הקידושין. ה"כלי-זמר" השמיעו ניגונים עליזים או נוגים, ולנו הפרחחים שהיו אז חפשים מן החדר היה זה יומא דפגרא אמיתי. ואני הייתי בין השובבים אשר הסתובבו והתערבו בין המחותנים, סבבו את החתן העלוב כשעמד תחת החופה מחכה לביאת הכלה, ויש שתחבנו סיכות ומחטים לתוך שוקיו או כרעיו והעלוב לא ידע מי האשם, אף לא העז לחלל את קדושת הרגע להתרעם כנגד הפזון שעשה את הדבר.

את רגש האמונה העמוק והנשגב ביותר עוררו בנו בית הכנסת ועבודות הקודש שלו. חוץ מביתנו ומן ה"חדר" היה בית-הכנסת המקום האחד אשר היה קרוב לנו ביותר, ואנחנו הנערים הרגשנו שהוא שייך לנו כמו שמעונו של אדם שייך לזה שדר בו. את רוב זמננו בילינו בבית זה. ה"שול" שימש אמצעי לכמה דברים מועילים בשביל כל בני העיר. חוץ ממטרתו העיקרית, כבית-תפילה או בית מדרש, שימש גם למעין מועדון שבו חיו היהודים את חייהם החברתיים. בעיירה קטנה שאין בה לא עתונים ולא תיאטרונים ולא קונצרטים, מילא בית-הכנסת את החיסרון. חזן או מגיד מפורסם שבא מאיזה מקום רחוק או קרוב, מצא את ה"שול" מוכן לקבלו בזרועות פתוחות. הוא שימש גם כמקלט לעניינים שבאו לעיירה לקבץ על יד ולחזור על הפתחים. בבית-הכנסת באו לידי ביטוי כמה מן הבעיות שהעסיקו את הציבור בזמן מן הזמנים, וזכורים להרבה מאתנו

"חכמי הליו'אנקה" שהיו יושבים בימות החורף להתחמם מסביב לתנור הגדול ואז היו דנים בשאלות הפוליטיקה שהגיעו להם מן העולם הגדול ובמלחמות שהיו אז בעולם. אשה עלובה שחשבה את עצמה מקופחת באיזה אופן על ידי הקהל לא נמנעה מלבוא לתוך עזרת האנשים בבוקר יום השבת ולעכב את הקריאה, והיה זה מחזה דראמאטי לראות את האשה ולה עוז הרוח לעמוד לפני ארון הקודש ולא לזוז ממקומה עד אשר הבטיח לה הרב או הגבאי שיקראו לאסיפה לעיין בדבר קובלנותה. העניים אשר לא השיגה ידם לשלם בעד חדר במלון כשבאו לעיירה מאיזה מקום, מצאו מקלט בבית-הכנסת שבו ישנו על הקרקע עם שק הטלית למראשותם, ונמצאו נשים צדקניות אשר המציאו להם ארוחה חמה אחת ליום.

וכמו בכמה עיירות אחרות באותו מחוז היה גם בניסוויז' זה שקראו לו "משוגע העיר" (שטאָדט־משוגע'נער). אדם שכזה בא על הרוב לעיירה מן החוץ, ואף על פי שהשתגע, מאד אפשר שלא היה כלל מטורף. היו ביניהם גם כאלה אשר התחפשו כמשוגעים כדי להשתמט מעבודת הצבא אשר היתה כה מאוסה על היהודים, או אשר מאסו בעבודה גופנית ובחרו בחיים משוגעים כדי להפטר מכל אחריות חברתית. היו גם כאלה אשר נשתגעו ברצונם לנוס מנשותיהם אשר נמאסו עליהם. לא בניסוויז' ולא בעיירות האחרות נמצאו אז בתי-חולים למחלות הרוח, ונקל היה לאנשים כאלה להטיל את עצמם למשא על הציבור. על הרוב התיחסו אליהם היהודים בסבלנות ומתוך אדישות, כיאות לעם של "רחמנים בני רחמנים". וגם למשוגעים מעין אלה היה בית-הכנסת המקלט הראשון שמצאו להם בבואם לעיר.

ה"שטאָדט־משוגע'נער" בזמני בניסוויז' היה איש בשם מאיר לייב. כפי שאני זוכר תפס לו מקום בעזרת הנשים הפנויה במשך ימי השבוע. שם ישן ושם מצאוהו הנשים הרחמניות אשר הזינו אותו ואת יתר הקבצנים מדי יום ביומו. הוא היה אדם גבוה ובעל זקן ארוך. בכל יום ויום השכים לקום בבוקר כדי להצטרף למנין המתפללים, אף עזר לשמש במילוי חובותיו. זוכרני יום שרב אחד באמצע תמוז או אב שחררנו הרבי שלנו מפני החום הגדול מחדרו בשעה מוקדמת. בצוותא עם עוד נערים הלכתי לשוק שבמרכז העיר, ואז ראיתי מראה נורא ומחריד. השוטר האחד של העיר ששמו היה "ניזילה" (החוטם הקטן), מפני שעצם חטמו נשבר לו באיזה אופן ומעולם לא נרפא עד שנעשה לחרומף — "ניזילה" זה עמד על מאיר לייב השוכב על האדמה והוא כולו ערום כביום היוולדו, ומרביץ בו בתער חרבו מכה אחר מכה. נראה שלרגלי החום הנורא נשר המטורף את קרעיו והלך בשוק במערומיו, ומפני זה נקם בו השוטר את נקמת החברה העלובה במוסריותה. לצעקת מאיר לייב אשר היה כולו זב דם מפצעיו הרבים, נתאסף קהל גדול אבל איש לא העיז למחות נגד מעשה-אכזריות זה, עד אשר נמצא אחד אשר זכר את התרופה האחת ליהודים בכל מקרה

רע — השוחד. הוא שלשל מטבעות אחדות לתוך כפו של „ניזילה“ ומאיר לייב נמלט על נפשו לתוך בית הכנסת הקרוב.

על מאיר לייב זה סיפרו — ואינני יודע כמה אמת יש בדבר זה — שבשבת אחת לאחר קריאת התורה, עלה על הבימה והכריז: „רבותי, הריני מתכבד להודיעכם שבדעתי לעזוב את ניסוויז' וללכת למקום אחר, ואני מוסר לכם את ההודעה כדי שתמצאו לכם משוגע אחר“. שמעתי אומרים שאיזו מן המתפללים פיתו את המטורף לעשות את הדבר כדי להתבדח קצת, וזה מעיד עד כמה הגיע השיעמום בעיירה השוקטה ההיא.

בשעה מאוחרת בשבת אחר הצהריים, כשאמנו גמרה לקרוא את פרקה ב„טייטש-חומש“ נהגת היתה להוכיחנו, את בעלה ואת בניה, שהגיע הזמן ללכת לבית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב. ידענו אז שלפנינו חוויה מאד נפלאה בחיינו הדתיים. בחצי האופל של יום השבת ההולך ומתקרב לקיצו, כשלא הגיעה עוד השעה להתפלל ערבית ולא היה נר דולק בבית כדי לאפשר לנאספים להוסיף ללמוד אם בגמרא או ב„עין יעקב“ וכיוצא באלה, השתמש „העולם“ בזמנו החפשי כדי לומר תהלים שידע בעל-פה. הכל השתתפו באמירה זו של המזמורים הנפלאים של דוד מלך ישראל והימן וידותון ויתר בעלי התהלים שאין דוגמתם ליופי והידור, התפילות, הוידויים וההימנונים שנולדו מתוך ערגונם של בני-אדם לאלהים במשך כמה אלפים שנה. היה זה אופן מתאים ודרמאטי של פרידה מן היום אשר, יותר משום גורם אחר, הועיל לקיים את היהודים כעדה דתית. כה עברה שעה ארוכה, לא של תפילה אלא של זמירת התהילים, עד אשר גבר החושך והגיע זמן „מוצאי השבת“, שאז התפללו את המעריב ותחנון, או אחד מן הנאספים שר את ה„הבדלה“ שבה הבדילו באופן רשמי בין הקודש והחול. אבל לא תמיד נגמר בזה כל ענין השבת ומרותה. היהודים כאילו מאנו להיפרד מן האורח הדגול ששמו שבת ולא נחפזו לשוב הביתה, אלא עזבו את הבית לאט לאט. ואם הופיעה הלבנה ברקיע אז עוד התעכבו בחצר בית התפילה לאיזה זמן לשם „קידוש הלבנה“. אם נמצאו זרים אשר לא ידעו פשר הטקס המוזר, את הריקודים לנוכח פני הלבנה ואת האמירות של „שלום עליכם“ ו„עליכם שלום“, יכולים היו להאמין שאין זה אלא שריד מאיזה מנהג אלילי קדמון. אבינו הטוב באר לנו בלכתנו הביתה שזה מנהג עתיק במסגרת היהדות וצורה נוספת לרגש של הודיה לאלהים על מתנתו של המאור הקטן להאיר את הלילה, כשם שאנו מברכים אותו בעד נתנתו לנו את השמש להאיר את היום.

לפני ששים שנה ויותר היתה ניסוויז' עיר ביבילית, „תנכ״ית“, מחוץ לארץ ישראל, אם מותר לומר כך. המקום מלא היה תמונות פטריארכאליות. הגברים כולם היו בעלי זקנים ארוכים עם פאות מסולסלות, והנשים גם הן הצטיינו במלבושיהן, שהיה להם אופי אוריינטאלי. הנשואות ביניהן כולן נשאו

את הפיאה הנכרית לאחר שגלחו את שערן בזמן הנשואים — כדי שלא להביא את הגברים לידי נסיון... וכולן התעטפו במטפחות גדולות וארוכות. בעיירות הקטנות לא נודעו הגברים בשמותיהם המשפחתיים וכמה מהם אפילו לא ידעו מה שם-המשפחה שלהם, אשר בא להם בגזירת המלכות. הם ניכרו זה מזה על פי גזרת גופם, במום שהיה בהם או אפילו במקצוע הפרנסה שהוא או אשתו אחזו בו, כי רבים מן הגברים לא ידעו שום מסחר או מלאכה ואפשר שלא ידעו גם צורת מטבע, ואשת החיל היא שעסקה במסחר או במלאכה ופרנסה את הבית. כן היו אנשים שנודעו בשמות כמו קלמן הארוך, שלמה הגבן, נחום הגוף, חיים בעל נחמה האופה, ועוד שמות כאלה. אבל לשמותיהם הפרטיים נוסף עוד כינוי של הצטיינות, הכינוי של "רב". לא היה איש שלא כונה בשם-כבוד זה. רב משה, רב גדליה, רב נפתלי. אפילו זכריה החייט, זלמן הסנדלר, גבריאל נושא המים, איטשה יצחק מנקה הארובות, נתכבד בתואר "רב" כשנקרא לעלות לתורה בשבת או יום טוב. משמעותו של דבר זה היא, כי "כל עם ד' קדושים", והיהודים כולם הם זרע קודש, התואר "רב" הולם את כולם אם הם מלומדי תורה או לא. השמות שהזכרתי כאן אינם בדיוק שמות של אנשים שהיו. אבל המצב היה כזה שציירתי.

המלמדים שב"חדרם" למדתי תורה שלשה היו, ואצל כל אחד למדתי משני "זמנים" עד שלשה. הראשון שאצלו החיליתי את למודי היה ר' נחמן, ויש זכרון קלוש במוחי של היום שבו הביאתני אמי אליו. הייתי רק כבן ארבע או חמש. אצלו למדתי את האלף-בית ומעט מספר בראשית. היום ההוא היה מאורע נכבד בחיי, הוויה חשובה כשרב נחמן הורה לנו התינוקות את האלף וציווה לנו להכריז את המלה אלף בקול רם, שאז נמטר עלינו מאיזו יד נסתרה מטר של סוכריות וממתקים, כדי לחבב את התורה עלינו, זו התורה אשר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. החדר היה אולם צר שלא הצטיין בנקיותו, חלק ממעונו של הרבי, ושררה בו אפלולית אפילו כשהשמש זרחה בחוץ. הוא לא היה כלל מתאים לתפקיד של בית ספר לילדים רכים, ובריאותנו ואור עינינו סבלו מזה. בחורף חיממו אותו על-ידי תנור גדול אשר עמד באמצע החדר, ולפעמים יצא עשן מארובתו. אבל רב נחמן היה אדם אדיבי אשר התיחס בחיבה לילדים שנמסרו לרשותו, והביט על מלאכתו כעל תפקיד קדוש. הוא היה סבלן לגבי כל אחד מעשרת או שנים עשר הילדים אשר לימד. הוא נדד לאמריקה בשנות התשעים של המאה שעברה ופה חדל מהיות מלמד ונעשה למגהץ מכנסים באחד מבתי "הזיעה" ("סוויט שאפס") של הגיטו הניו-יורקי. נפגשתי אותו בשנת 1936 כשהיה כבר זקן מופלג וזמן קצר לפני מותו.

לאחר שתי שנים עם ר' נחמן מסרתני אמי למלמד אחר בשם ר' שמעון האן (התרנגול). קראו לו בשם זה משום שנוסף לאימנותו כמלמד היה גם חזן באחד מבתי הכנסת, ובקולו היה קרקור דומה לזה של תרנגול בשעת קריאתו.

כמורה היה ר' שמעון קפדן גדול עם תלמידיו ומדקדק עמהם בלימודי התנ"ך שהורם. על כל שגיאה קלה מרט את לחייהם ולפעמים גם דש את בשרם בשוטים. הנערים יראו מפניו ולא אהבוהו ובינם לבין עצמם חיקו את דרכיו ואף את אופן שירתו, כי היה נוהג לשיר את פרקי התנ"ך אשר הורה. יש שגם חיקו את קריאת התרנגול. בנידון זה היה ר' שמעון רגיש מאד, והילדים ידעו שעליהם להיזהר ושלא להזכיר אפילו את שם העוף המסכן ההוא. גם אני ידעתי דבר זה ודווקא משום שידעתי והחלטתי להיות זהיר נפלתי בפת. וכך היה המעשה:

למדנו באותו זמן את פרשת השבוע שהיתה פרשת וישלח. על הסיפור בדבר פגישתם של יעקב ועשיו מוסיף שם רש"י בביאורו: "קרא התרנגול". ר' שמעון היה דייקן בנוגע לרש"י, כל פעם שלמדנו את פרשת השבוע, ואיזה מן הנערים שבינינו נהגו להכין את השעור ברש"י יחד עם הפרשה עצמה. המלה "תרנגול" בלטה אז לעינינו וכולנו הרגשנו את הסכנה הצפויה לנו במקרה אם אחד מאתנו יפרוץ בצחוק בקריאתו. נשכנו את שפתינו ובידינו אחזנו בכל כחנו בספסל שישבנו עליו כדי לכבוש את יצר הצחוק אשר תפס בנו, וכולם הצליחו בדבר זה — חוץ ממני. הצחוק אשר חלחל בגרוני כאילו יצא מעצמו, וכשפרץ החוצה כאילו נתן היתר ליתר התלמידים. רגעים אחדים התגלגלו בחלל החדר צחוקם המאוחד של עשרה נערים, וכולם על חשבון התרנגול, כלומר, על חשבון המלמד. פתאום השתררה דממה, דממה שבאה מחמת יראה. ראינו את פני ר' שמעון והם התכרכמו והלבינו מכעס. עוד מעט והמלמד העלוב התרומם ממקומו, וכאילו הרגיש שאני הייתי המתחיל בדבר, "ראש המורדים", ניגש אלי ואש הזעם בעיניו. "מאטקע, דו לאַכסט פון מיר?" היו הדברים האחדים שיצאו מפיו, ואז החלו מכות הלחי. ממני החל וביתר הנערים כילה.

המורה השלישי שלי, ר' גרשון זאב דמשק, אביו של הסופר העברי הידוע, שלמה דמשק, היה מטובי המלמדים שבעיר, ולו אני חייב הרבה בעד ידיעותי העבריות. אצלו למדתי גמרא ועודני זוכר את אופן הסברתו של הפלוגתא "תגרי לוד" בבבא מציעא שהיתה כה קשה להבין בשביל נער של עשר כמוני אז ובעזרתו עלה לי להשיג את הענין. ר' גרשון זאב היה אדם אדיבי ועדין הרוח שהתיחס לתלמידיו ולתפקידו כמורה בכל החיבה וההתלהבות האפשרית. הוא הורה לנו, חוץ מתלמוד, את דקדוק שפת עבר ואת התנ"ך, אשר עברנו עליו כמעט כולו תחת פקודתו. את חיבורי הראשונים בעברית כתבתי בעודני בחדרו, והוא עבר עליהם ויעצני כיצד לכתוב. גם הוא בא לאמריקה, בשנות העמידה שלו, וכבדני בביקורים בביתי בברוקלין, ששם כהנתי כ"ראבי" באחד הטמפלים הגדולים. נפגשתי עמו פעמים אחדות באותה עיר שבה נפטר לפני כעשר שנים בשיבה טובה.

אינני יודע איכה עבר הרוח על אמי הטובה שהחליטה לפתע פתאום להוציאני מן ה"חדר" ולהכניסני לתוך בית הספר "הרוסי" שנפתח בניסויו'

בשביל ילדי היהודים. אמי הלא היתה כל ימיה אדוקה במצוות ומתגאה ב"יחוס" שלה כנכדת הצדיק ר' זלמנקה, ובלבה קננה תמיד התקוה לראות את בניה מחונכים בתורה ויראת שמים וראויים להיות רבנים בישראל. אפשר שחשבה שלא אני אמלא את תקותה זאת ומאחר שאחי יעקב זלמן כבר למד אז בישיבת מיר ובו תלתה את כל סיכוייה לעתיד (הוא היה היותר חביב עליה לרגלי התמדתו בתורה ומפני שהיה יותר מסור למילוי המצוות המעשיות) חשבה שטוב יהיה אם אני אשתכלל בלימודים חיצוניים, בו בזמן שיעקב זלמן יהיה כולו מסור לתלמוד ולתורת ישראל. בבית הספר הרוסי, שהיה באמת מוגבל רק לילדים יהודיים, למדתי את השפה הרוסית, חשבון, גיאוגרפיה ומעט מתולדות העם הרוסי. אבל לא הפסקתי לגמרי את לימודי העבריים והוספתי לבקר בחדרו של ר' גרשון זאב דמשק בשעות שאחר הצהריים. אבל העובדה שהייתי לתלמיד בבית ספר ללימודים חיצוניים וכה שונים ממה שלמדתי ב"חדר", פתחה לפני אופקים חדשים. בכל צעירותי הרגשתי את עצמי כבן עולם אחר ומלא ענין מפאת החידוש שבו. בבית הספר, שבראשו עמד אז איש בשם פרידמאן, הוכרחנו להשתמש בשפה הרוסית בלבד, ובדרך זו למדתי לדבר באותה שפה בשטף. וזוכרני שכשבאתי לניו-יורק כשנה וחצי אחר כן, ואני אז בן שתים עשרה והלכתי לראות את המפקח על בית הספר למלאכה מיסודו של הבארון די-הירש, כי אמרתי אז להיכנס לתוכו, השתמשתי ברוסית מפני שהתביישתי לדבר אידיש. המפקח שהיה יהודי וידע רוסית בילה איזה זמן אתי והביע את שביעת רצונו על ידיעתי הטובה בשפה ההיא. לאשרי, או לאסוני, לא יצא מזה כלום, לא השתמשתי בהזדמנות ללמוד איזו מן האומנויות המפרנסות את בעליהן, ואני הועמדתי על הדרך שהוליכה לתכלית אחרת, זו של "ראביי".

מאד אפשר, שהשפעתה של עיר מולדתי בכיוון שתי הרוחות, שהן לכאורה מנוגדות זו לזו, של האורטודוקסיה הקיצונית ושל הליבראליזם הדתי ששתיהן כאחת השתלטו על האוכלוסיה היהודית בזמן אחר זמן, היא שגרמה למה שנתהוותי: לריפורמי בהשקפתי על היהדות — ריפורמי אבל לא "איקונוקלסט", משבר-אלילים. וזה מוסב גם על אחי יעקב, ז"ל, שגם הוא היה מטיפוס זה של רב ליבראלי אשר היה כה מסור לעמו ולקניניו המוסריים. על מסורת ומסורות היהדות הבטתי כל ימי באהדה ובחיבה. דרכי ונסיגותי ברבנות הריפורמית, כמו שאספר עליהם במשך דברי כאן, יעידו על זה.

האחד בין מורי אשר השפיע עלי ועל אחי יותר מאחר היה — אבינו. את חיבתנו ליהדות ומסירותנו לה ולעמנו קבלנו ממנו. אמנו אמנם שימשה לנו דוגמא ומשל של דביקות לאמונתנו, אבל רק בתור מצוות אנשים מלומדה. היא לא היתה משכילה ומפותחת ברוחה ולא ידעה להשפיע עלינו דרך הוויכוח. ומה שחסר לה מילא אבינו אשר היה בראורין, תורני ומשכיל כאחד, והוא שמסר לנו את דבר גדולתו של העם היהודי כעם נבחר בעל היסטוריה נפלאה

אשר מעולם לא אבד את סגולותיו הנפשיות למרות זה שהגלה מארצו ההיסטורית ורוב ימיו בילה בנכר, בגלות מרה ומחרידה וצפוי תמיד לאימת רדיפות אכזריות ששום עם לא ידע כמותן. לאחר שנהייתי לראב"י והטפתי על אותו ענין לעדתי, ידעתי שרק חוזר הייתי על הדברים אשר סיפר לי אב"י. אבינו עשה עלינו רושם בידיעותיו המרובות, שאמנם היינו צעירים ביותר שנוכל לשפוט עליהן כראוי. ביחוד הפליאנו בידיעותיו כבלשן, כי חוץ מידיעותיו בעברית וגרמנית ידע גם רוסית ופולנית. כל פעם שבא לפקוד את נוהו ממרחקים שלשם נדד כדי למצוא פרנסה לביתו, ובמשך השבועות האחדים שנשאר אצלנו, נוהג היה לבלות את רוב שעותיו בחברת בני ביתו, שאז הקריא לפנינו בתרגום לאידיש איזה מספרי המופת, ביחוד הספורים, בשפות ההן. במיוחד התעניין בספרות ההשכלה ובספרות העברית החדשה. את שמות י. ל. גורדון, אברהם מאפו ופרץ סמולנסקין שמענו לראשונה ממנו. כמה מן הספרים העברים שהופיעו בשנות השמונים נשלחו על ידו אלינו. כן חתם על "היום", היומן העברי הראשון אשר יצא בפטרבורג ושלחו לנו לאחר קריאתו בו, גם את "האסיף" לסוקולוב ואת "כנסת ישראל" לרבינוביץ, רכשנו לנו בזה האופן. פקודתו לנו היתה שנשמור על עלי "היום", ואלה מבני העיר אשר חפצו לקרוא אותו יעשו זאת בביתנו. וכן קיבצנו מיום ליום את גליונות העתון הזה ובסוף השנה נתנום לכורך לכורך את כולם בספר אחד. כשהגיע זמננו ללכת לאמריקה לקחנו את הכרך הגדול והכבד הזה כאחד החפצים היקרים אשר לא רצינו לוותר עליהם. לאחר שנים מועטות בעולם החדש מסרנו את הספר לא. ז. פריידוס, מי שהיה בזמנו הספרן של המחלקה העברית בספריה הניו-יורקית, ואני מאמין שהוא נמצא בה עד היום הזה.

כפי שאני זוכר אותו היה אבינו גבר יפה, לא גבוה, אבל זקוף קומה והיה הדור בזקנו השחום-כהה אשר הקיף את פניו המלאים. הוא היה דייקן במלבושיו ובגדיו היו תמיד נקיים ומגוהצים. כשבא הביתה לפסח, או לימים הנוראים, לא שכח מעולם להביא מתנות יפות ויקרות המחיר לאמנו ולכל אחד מילדיו, שמלות בעד הבנות, בובה בעד הצעירה שבהן, וספרים כתנ"ך קטן או סידורים מכורכים יפה בעדי או אחי. בגיל הרך שלנו וודאי שיעקב ואני ביכרנו איזה דברי שעשועים לשחק בהם, אבל שמחתנו גדולה היתה גם על מה שנתן לנו. העובדה בלבד על מציאותו ונוכחותו בינינו גרמה לנו את האושר הגדול ביותר והפכה את מעוננו הדל לארמון מלכים. ביאתו הביתה של אבא היתה בין המאורעות הכי מאושרים שאני זוכר מימי ילדותי.

בשיחותיו אתנו, ביחוד עם יעקב ואתי, הביא תמיד מסיפורי התנ"ך ומדברי חז"ל כדי להשפיע עלינו מן המוסר היהודי. אף ניסה את ידיעותינו בעברית. כשבא לאמריקה, והוא אז קרוב לארבעים, ביקר בבית-ספר לערב, וישב בין תלמידים ותלמידות צעירים ממנו בעשרים שנה ויותר כדי ללמוד את

השפה האנגלית ואת תולדות ארצות־הברית, והשתלם בידיעותיו האנגליות עד שקרא בלי קושי משירי המשוררים האנגלים, ושקספיר ומילטון נהירים היו לו היטב.

הגירתו של אבינו לאמריקה — זה היה בשנת 1889 — היא שגרמה לנו את הכרת תודתנו הכי גדולה לאיש הזה, וכל אימת שאני מביט אל תמונתו התלויה על הקיר ממעל לשולחן עבודתי, אני רואה בו איש שהיה גדול במלוא מובן המלה. האמריקאים מתגאים במוצאם האנגלי ובוה שבשנות העשרים הראשונות למאה ה"ו מצאו להם אבותיהם את העוז והגבורה לנדוד מאנגליה מכורתם בספינה הדלה "מאפלאור" וסבלו הרבה בנסיעתם הארוכה על הים הזועף עד שהגיעו ל"אנגליה החדשה", שבה תקעו את צריפיהם הדלים ומחוסרי כל נוחיות, ושנים רבות עברו עליהם במלחמות עם האינדיאנים הפראים ועם חיות טורפות עד שמצאו להם מסתר ומחסה בכח ידיהם ובשרירי זרועותיהם. פליטי אנגליה אלה, אשר נסו מחמת המציק בשם החופש הדתי אשר לחמו לו בארץ מולדתם, היו אמנם חלוצים ממדרגה ראשונה, ולהם כל הכבוד והתפארת בעד עוז רוחם ובעד הקרבנות הרבים אשר נטלו עליהם להביא כדי לבנות את חייהם החפשיים בעולם החדש. אבל לי נראה שההגירה היהודית מאירופה במאה ה"ט, וביחוד לאחר הפוגרומים ברוסיה, היא לא פחות נהדרה ומלאה תפארת מזו של ה"פילגרים פאָדערס" המהוללים. היציאה מגלות רוסיה לא קלה היתה כלל וכלל, ביחוד בעד העניים שבין היהודים, שצריכים היו "להתגנב" מעבר לגבול בחושך הלילה ולסבול מחסור וכפן בערי החוף בגרמניה עד אשר יכלו לעלות על האניות שבהן בילו כשלשה שבועות בתנאים מאד קשים עד שהגיעו ל"קאסל־גארדן" שבחוף ניו־יורק. אבינו עבר את כל שבעת מדורי הגיהנום של ה"סטירידש", המחלקה השלישית או הרביעית, רעב ללחם מפני שלא נגע במאכלי ה"טריפה" של האניה, והזין את עצמו רק בחמים ובפת הקלויה שהביא אתו.

ומעניין הדבר, שאמנו לא ידעה כלום מהחלטתו של אבינו ללכת לאמריקה. אילו התייעץ עמה בדבר זה, ידע, וודאי שתתנגד לזה בכל תוקף רוחה. היו אז, בשנים האחרונות של העשיריה השמינית במאה ה"ט, הרבה משפטים קדומים כנגד אמריקה. לא הלכו לאמריקה, על הרוב, כי אם הפחותים שבעם, או אנשים צפויים לעונשים פליליים ואימת המלכות תמיד על פניהם. רובם הגדול של הנודדים היו מבין בעלי המלאכה, החייטים והסנדלרים נחותי הדרגא אשר מקומם בחברה היהודית ברוסיה לא היה מכובד ביותר. אף נפוצה היתה בעם השמועה שבאמריקה עוברים על מנהגי היהדות וחוקיה, עובדים בשבת ויום טוב, הגברים מגלחים את זקניהם והנשים אינן נושאות את הפאה הנכרית ואינן מדקדקות בכשרות. וזכרני כמה דמעות הזילה אמנו האומללה כשהגיע לנו מכתבו הראשון של אבא מניו־יורק, ובימים הראשונים התביישה לגלות את

„הסוד“ לשכניה. באותו מכתב עמד אבינו על הסיבות אשר גרמו לו לעזוב את רוסיה — דבר שחשב עליו שנים רבות. העניות של הארץ, ביחוד אצל היהודים, „תחום המושב“ שהוא מאסר עולם למיליוני אנשים, הפרעות ביהודים, ועוד דברים כאלה שלא ראה שום תקווה להיפטר מהם. ביחוד דאג לבניו אשר בעוד שנים מספר, בגדלם, יוקחו לעבודת הצבא. רוסיה היתה בעיניו ה„חזיר-לאנד“, שאינה שווה ליהודים מחוסרי כל הזכויות להקריב כלום בשבילה, וזה שנים רבות אשר חשך ממשכורתו הדלה כדי להוציא את מחשבתו אל הפועל. במכתב ההוא הבטיח להביא את בני ביתו למקום מושבו מיד כשיהיה ביכלתו, אבל את מחשבתו זאת לא קיים עד עובר ארבע שנים. כהרבה אחרים מן המהגרים או, אפשר היה לו לשלוח כרטיסי אניה למשפחתו קמעה קמעה. לראשונה נסעה אחותנו הבכירה, רוזה, יחד עם זלמן יעקב. כשנה אחר זה בא תורה של אחותנו השניה, העניע, ולאחרונה בא תורנו אנו, של אמא, שלי ושל אחותנו הצעירה, שרה פייגל.

בני-יורק

והנה אנחנו בעולם החדש שחלמנו עליו ארבע שנים, באמריקה ששמה בלבד היה מלת קסם בשבילנו, ושמשמעותה היתה לא רק מקום-פלא ומלא ענין אלא הרבה יותר מזה — איחודנו כמשפחה לאחר הפירוד הארוך, ועל הכל, ביחוד בנוגע לי ולאחותי, איחודנו עם האב האהוב. הגענו לניו-יורק באביב שנת 1893 וכשבוועיים לפני חג הפסח. אבינו בא לקראתנו ב"קאסל גארדן" והביאנו יחד עם המטלטלים הרבים, למעון שהכין בשבילנו ברוטגרס סטריט, סמוך לרחוב מאדיסון ב"איסט-סייד" שבמורד העיר. כבר עברו אז כחמש או שש שנים מאז ראינוהו בפעם האחרונה, והרושם הראשון לא היה טוב ביותר בעיני הנער בן הי"ב שהייתי בימים ההם. אילו יכולתי אז לבטא את רעיוני הייתי אומר שהאיש עבד קשה ועמד על סף הזיקנה קודם זמנו, כי היה אז רק כבן ארבעים ושנים. גם לא מצאתי אותו מתגנדר בלבושו כמו שרגיל היה לעשות בביקוריו בניסוויץ' לימי החגים. כנראה היו החיים בכרך הענקי והמלא שאון לא נוחים ביותר בשביל אבא, וככל יתר המהגרים נמצא לפני מאבק קשה להתפרנס ולחשוך מעט כסף בשביל ביתו. מעוננו היה בקומה הרביעית ב"טנימנט" ישן אחד, שאנחנו הילדים הגענו אליה בדילוג וקפיצה, אבל בעד אבא ואמא לא היה זה קל ביותר. הם לא התאונו וקיבלו עליהם את גורלם בתנאים החדשים שנטל עליהם להסתגל אליו. המעון לא היה שטוף אורה, כי הבית היה מוסב בתים גבוהים רבים שהסתירו את אור השמש. בימי החורף הקר הוצרכנו להביא פחמים להסקה מן המרתף הקרוב, ובימי הקיץ סבלנו הרבה מן החום שכדי להפיגו, לפחות בלילות, סדרנו אנחנו הצעירים שבמשפחה משכב לנו על הגג, שהיה רק דיוטא אחת ממעל למעוננו. לאחר זמן קרה נס ונתפנה ה"בייסמנט", הדיוטא הנמוכה ביותר של הטנימנט, וכמעט נודע הדבר מיהר אבינו לשכור את המקום, שגם הוא לא היה ארמון מלכים אבל היה בו שינוי לטובה, ביחוד בזה שהורינו לא הוצרכו לטפס על מדרגות.

כדאי שאזכיר כאן את הרושם הראשון שעשתה עלי העיר ניו-יורק באותו ערב שהגענו לקאסל גארדן והאניה עגנה במפרץ שעמדנו בו כל הלילה קודם שהרשו לנו לעלות על היבשה. כבר עמדתי על זה באחד ממאמרי. היה זה כאמור יום אביבי בשנת 1893, שבו ראיתי לראשונה ממכסה האניה את הכרך הגדול

אהרן שלמה רייזין,
אבי המחבר

טייבה (טובה) רייזין לבית סלוצקי,
אם המחבר

המחבר בגיל של ל"ד

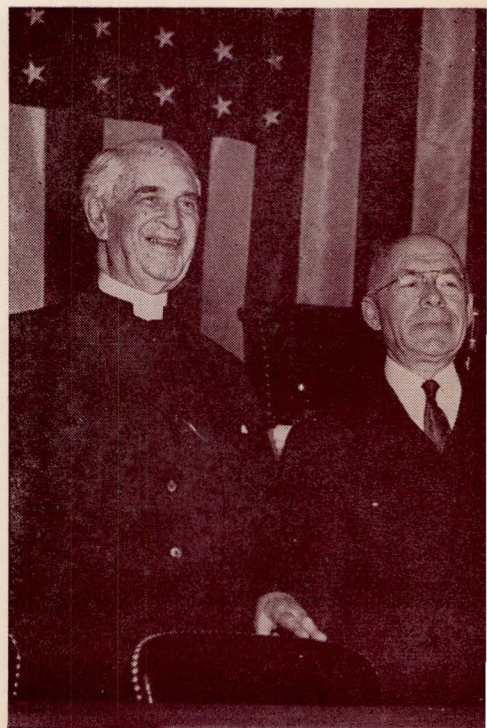

המחבר בגיל של ט"ז

המחבר בגיל של כ"ו, לאחר סיומו את "היברו יוניון קולג'" בסינסינאטי

המחבר עם ה"טשאפלין" (כהן) הקונגרס של ממשלת ארצות הברית בוואשינגטון ביום בו ערך תפילה לפתיחת הקונגרס

של ניו-יורק הרובץ על חוף האוקינוס כאיוו בריה מסתורית שלפני המבול, חיה אגדתית המלאה עינים כמלאך המוות, ובכל אחד מאבריה וחוליותיה תנועה והמולה, הכל בה רץ ועף, דוחף ומתרוצץ, שואף ומתלבט. — מלגו תוהו ובוהו ומהומה ומבוכה, ומלבר, לכאורה, סדר ומשטר, משמעת והתלכדות.

הנער הכמעט קטן של אותם הימים לא ידע אז מה שהאיש יודע היום, שהגורל זיכה אותו להיות עד-ראיה להתהוותה של תקופה שלימה בחייו של עם מאד עתיק — עמו, וכי העיר ניו-יורק שבה היה עליו לבלות את שנות בחרותו ועלומיו, תהיה הזירה להתגוששות כחות מרובים שפעלו ביצירת פרק חדש בתולדות היהודים. ומובן שאי אפשר היה לו אז להבין את חשיבותם של אותם הימים דווקא, ימים של עניות חומרית ורוחנית גם יחד ושל תבלי יצירה שרק בימים שלאחר כן אפשר היה להכיר את גודל ערכה. התחילה אז כתיבתו של אחד הפרקים המענינים ביותר שבכל תולדותינו מזמן החורבן, פרק אמריקה עם כל העוז והנועז והנשגב שבו ועם כל הניוול והניבול והכיעור שבו. פרק זה מספר על תקומה לתחיה של קיבוץ יהודי ענקי בן כמה מיליוני נפשות שכולן עמלות וטורחות ושואפות ומטפסות, עולות ונופלות ועולות שוב ורצות הנה והנה כהמון נמלות עם כל האינסטינקט החיוני שבהן המכה על קדקדן וגוזר עליהן לחיות לשם העמל ולעמול לשם החיים, מבלי לחזור אחרי הסוד והנימוק שבדבר, ומבלי לשאול למה ולשם מה כל זו הריצה והדחיפה וההתלבטות, מאין באת ולאן אתה הולך.

למרות הקשיים במצבנו חיינו כולנו מאושרים. עוד הפעם לאחר כמה שנים התאחדנו למשפחה אחת. אבינו מצא לו משרה באחד מבתי ה"תלמוד תורה" שברחוב איסט-ברודוויי, הבנות הבכורות עבדו בבית חרושת לבגדי נשים, וגם יעקב זלמן השיג עבודה בחנות של "פדלר-סופליי", כלומר שהמציא סחורה בהקפה לרוכלים המחזירים על הפתחים, או חוזרים עם סחורותיהם בכפרים ועיירות שמחוץ לעיר, ובערבים המשיך בלימודים כדי להיכנס לקולג'. רק אני ואחותי הקטנה שרה פייגל חיינו עוד, מפאת גילנו הרך, בבחינת "אוכלים ואינם עושים". למדנו בבית-הספר, ואמנו כלכלה את משק הבית. המשכנו את חיינו הקודמים בעיירת המולדת ככל האפשר. יום השבת היה קודש לנו, ואני ויעקב ואבינו הלכנו להתפלל בבית הכנסת אשר יסדו בני ניו-יורק. לאחר זמן נמאס עלינו, הנערים, האולם ההוא, עם אי-הסדר שבו, ויעקב ואני מצאנו את הדרך לבית התפילה החדש שנבנה לפני זמן מה ברחוב פורסייט, או להיכל "האשכנזי" שנמצא ברחוב הנרי, ובו הטיף הרב באשכנזית, והחזן עם המקהלה שרו את התפילות באופן מאוד מושך בשבילנו. אבינו עוד המשיך ללכת אל החברה הניסיונית — לא רצה להפסיק את היחסים עם ה"לאנדסלייט". במובן אחד החל בשבילנו הפרוצס של "התאמרוקת", ההסתגלות לאורח החיים האמריקאיים. ככל שיכולנו למצוא זאת בסביבתנו אז, חזרנו אחר הטוב ויאה

ומתאים באמונתנו. נכון לומר: הועמדנו על הדרך המובילה אל הריפורמה, ואנחנו לא ידענו את השינוי שחל בקרבנו...

החל גם הפרוצס של חינוכנו האמריקאי. הוכנסנו, שרה פייגל, ששינתה את שמה ל"סיידי" ואני, לבית-ספר שהיה רחוק מביתנו, ברחוב ז'קסון, והיו לי כמה חיכוכים עם הנערים הנוצרים אשר אי-ידיעתי לדבר אנגלית נתנה להם את ההזדמנות להתגרות בי, ויש שכמה מהם גם ארבו לי כשהייתי לבדי והתקיפוני קשה. בפעם הראשונה הראיתי לדעת שגם באמריקה ישנה "שאלה יהודית" שעד אז האמנתי שרק ברוסיה מקומה... אז הוציאני אבי מבית-הספר ההוא והכניסני לאסכולה החדשה שנפתחה באותו זמן ברחוב קריסטי, והבנתי היה מאד מפואר, עם כל הנוחיות שידעו בימים ההם. גם יעקב מצא את דרכו לבית ההוא, ולרגלי גילו (הוא היה גדול ממני כבשלוש שנים) הכניסוהו במחלקה יותר גבוהה, אף כי שימושו בשפה האנגלית היה עדיין לקוי. הוא התרשם על המורים בהתמדתו, אותה ההתמדה שהראה בלימוד התלמוד בחדר בניסויו' ובישיבת מיר. לאחר שנה אחת בבית-הספר ההוא גמר את לימודיו בהצטיינות, עמד בבחינות וקיבל את תעודת הסיום. משם עבר מיד ל"סייטי קולג'" ששם בשל בו הרעיון ללכת לסינסינטי להתמסר ללימודים הרבניים ב"היברו יוניון קולג'", ובה האיר את הדרך גם לי ולתעודתי בחיים.

אותן שתי השנים אשר למדתי ב"פובליק סקול" ברחוב קריסטי, היוו מיפנה חשוב בחיי. בבית הספר ההוא רכשתי לי את ידיעתי בשפה האנגלית ולא היה עוד שום יסוד לירא מפני ה"שקצים" והתקפותיהם משום שאני "ירוק". מסופקני אם בכלל היו שם "שקצים", כלומר תלמידים נוצרים, מפני שהבנתי נמצא בשכונה כמעט כולה יהודית, וגם בין המורים והמורות נמצאו אחדים שהיו יהודים, מה שהיה חזיון יקר במינו בזמן ההוא. עכשיו, לאחר ששים שנה, שונה הדבר לגמרי ומספר היהודים במקצוע ההוראה בבית-הספר באמריקה הוא גדול למדי ואולי הרבה יותר ממה שאנו רשאים לזכות בו לפי מספרנו באוכ-לוסיה הכללית. בבית-הספר ההוא רכשתי לי הרבה רעים וחברים שכמעט את כולם כבר שכחתי ואינני יודע מי מהם עשה לו שם באיזה מקצוע של חכמה או אמנות — פרט לאחד מהם שנתפרסם בעולם בכשרונו במקצוע הפיסול, והוא יעקב אפשטיין אשר נולד בניו-יורק. הוא קיבל בה את חינוכו, והיגר לאנגליה ושם נתאורח זה כחמישים שנה ונעשה לאחד הפסלים הכי גדולים של זמננו, וזה לא כבר הודיעו עליו בעתונים שמלכת אנגליה כבדה אותו בתואר האצילים "סיר" הניתן רק למצוינים שבנתינים. "זו" דייווידסון גם הוא שייך לאותה תקופה בחיי, אם גם לא היה בין חברי בבית-הספר בקריסטי סטריט. מפאת חשיבותו כאמן ממדרגה ראשונה נכון שארחיב עליו כאן את הדיבור.

זו' (יוסף) דווידסון, או דייווידסון, שהיה שאר בשר לי, היה צעיר ממני כבשלוש או ארבע שנים. למרות הבדל זה בגילנו היינו חברים כמעט שווים זה

לזה לרגל העובדה שהוא, ז"ל, הגיע לאמריקה עם הוריו ואחיותיו כשנתיים לפני בואנו, זאת אומרת שבמידה מרובה היה הוא כבר אמריקאי גמור לעומת ה"ירוקים". לפעמים הוצרכתי להשתמש בעזרתו בזמן שעוד לא דיברתי אנגלית. הוא היה בן הזקונים להורים שלא היו לגמרי מאושרים מפני שהאב דוידסון היה יהודי אדוקי ונאמן למנהגי היהדות בעוד שהאם היתה כולה חפשית מעול הדת ונוטה להתבוללות. הילדים נטו אחר האם וזה גרם לכמה חיכוכים משפחתיים. הם באו לאמריקה ממוסקבה בשנת הגירוש 1891, וכרוב המהגרים סבלו הרבה מן העניות החומרית עד אשר החלו הבנות להרוויח. ז"ל הקטן בא לביתנו יחד עם הוריו ואחיותיו ואני והוא יצאנו לפעמים לשוה ברחובות התומיים. יום אחד הלכנו עד ה"ברוקלין ברידוש", הגשר שאיחד את ניו-יורק עם ברוקלין, ועברנו עליו לכל ארכו. — מהלך רחוק מביתנו כשלש פרסאות — וירדנו לתוך העיר ברוקלין. ז"ל דוידסון סבל הרבה עד אשר נתגלה לפסל בחסד עליון. את צעדיו הראשונים במקצוע הפיסול עשה באטלאנטיק-סיטי, על חוף הים, ששם לש מחומר, בעד פרוטות מספר, צורות אנשים ונשים אשר עברו לפני המקום ששכב בו ועסק במלאכתו. במהרה נתפרסם כאמן ממדרגה ראשונה, הלקוחות נהרו אליו מכל רחבי המדינה ולא היה מדינאי מפורסם או אדם עשיר אשר לא התגאה כשהצליח להשיג את ז"ל לעשות אנדרטה ממנו, או להטביע את יצורי פניו בשיש. הוא לא הצטיין כיהודי. לאחר שנתעשר בילה את רוב ימיו בפאריז, ששם נשא לי לאשה בת-אצילים נוצרית, אבל כפעם בפעם בא לאמריקה להוסיף עיסוק במלאכתו. שתי משפחותינו נתרחקו זו מזו לרגלי ההבדל בנטייתנו בנוגע ליהדות, ובמשך הימים נעשינו זרים זה לזה.

לאט לאט נתהווה מעוננו מקום פגישה לכמה מן האינטליגנטים הצעירים, איזה מהם תלמידים בסיטי קולג' וחברי אחי שכבר היה סטודנט שם, ותלמידים בבית המדרש לרבנים בניו-יורק. אחדים מהם עשו להם שם גדול בשנים שאחר כך בעולמנו היהודי, כסופרים, חוקרים ומשוררים בשפה האנגלית. בין אלה נמנו ישראל דוידסון אשר למד אז במכללת קולומביה, והרב אלטר (יצחק) אייבלסון החי אתנו כיום. דוידסון למד לשם הלימוד, ומסופקני אם היתה לו איזו מטרה מסוימת בחיים. וודאי שלא שאף לשום קאריירה באיזה מקצוע שהוא במדע. יודעני שלא היו לו שום מקורות פרנסה, ואפשר שמזמן לזמן בא לו לעזרה הד"ר גוסטאב גוטהייל, הרב הראשי בטמפל הריפורמי "עמנואל", אשר יסד בקהילתו קרן מיוחדת בשביל תלמידי-חכמים כאלה. מעניין הדבר שישראל דוידסון לא היה מסור למנהגי ישראל באותו זמן ולא פעם שמעתי אומר שהוא איננו יהודי על פי הדת, כלומר, יהודי מאמין, ועם כל זה כשבאה לו ההזדמנות לשרת כ"טשאפליין" בבית-האסורים הגדול שבמדינת ניו-יורק, הנקרא "סינג-סינג" ("טשאפליין" הוא מעין רב שתעודתו להדריך את האסירים בענייני אמונה), קיבל את המשרה. כששאלתיו על זה הגיד לי שאף על פי שהיה לו צורך

במשרה בשביל הפרנסה, לא הביט על זו שבסינג-סינג כעל ענין דתי, או יותר נכון, שהמשרה שם היתה בעיניו הומניסטית יותר משהיתה דתית. אנשים יהודים נמצאו בצרה גדולה, ובידו נמסר האמצעי להקל עליהם את משא ענשם החוקי, ואין לו הרשות להשתמט מזה. מאד אפשר שאז כבר נתפתחה בו ההכרה שיש צורך גדול גם ביסוד האמונה הנטוע באדם, ביחוד אצל אנשים שטבעו ברפש של חטאים פליליים. יודעים אנו, ששנים אחדות לאחר כך הוזמן ד"ר דוידסון לשמש כפרופיסור בבית המדרש לרבנים שבניו-יורק, מוסד קונסר-וואטיבי, ואז כבר שינה את אורח חייו, מיהודי חפשי נעשה ליהודי מאמין ושומר מצוות, ולא גילח עוד את זקנו. ואולם בזמן שאני דובר בו עוד נשמעה מעין התנצלות בדבריו על שום שקיבל עליו לשמש כרב בבית האסורים, שהוא שירות כולו דתי.

כבר הזכרתי את א. ז. פריידוס, שגם הוא היה מבאי ביתנו ברוטגרס סטריט, והיה כבר אז הספרן במחלקה העברית-יהודית בספריה הניו-יורקית הגדולה. פריידוס היה רווק שלא היה לו שום ענין בחיים אלא הספריה, שבה בילה את רוב זמנו ובשבילה טרח כל היום להשיג ספרים מתאימים, אם במתנה או בקניה אצל אנשים שידע שנמצאו ספרים כאלה בביתם. הוא היה ביבליוגראף מצוין אשר ידע את כל הספרות העברית על מחבריה במאות השנים האחרונות, ואיש שאמר לכתוב על איזה נושא מדעי-ספרותי לא היה לו אלא לפנות למר פריידוס והוא הספיק לו את הספרים הדרושים. בחדר-הקריאה הגדול של הספריה שנמצאה אז ברחוב לאפאייט נמצאו תמיד אנשים "חוקרים", כלומר מעיינים בספרים שהמציא להם פריידוס ורושמים על הנייר מה שמצאו. הוא היה אדם מעניין גם בנוגע לחייו הפרטיים. מעולם לא חשב על נשואים אף כי תמיד נמצא בחברתן של נערות צעירות, וחי בחדר קטן וצר שבא לתוכו רק לישון בלילות. את ארוחותיו אכל במסעדות, אבל היה נזיר מן העישון והאלכוהול. הוא נמצא מת ברחוב באחד הלילות בקרבת הספריה, מהתקפת הלב, והיה עוד במיטב שנותיו.

אותן השנים היו שנות המעבר שלי שקבעו את תעודתי בחיים. לאחר סיימי את ה"פובליק סקול" ברחוב קריסטלי, לא עשיתי שום מאמץ להיכנס לקולג', אף כי הרעיון לעשות זאת לא עזבני. המאבק הקשה של אבי לפרנס את ביתו הניעני לבקש מקורות פרנסה משלי, אף מצאתים באופנים שונים. יש שעבדתי באיזה "אפיס" כנער עוזר ככל הדרוש, ויש שרכלתי בעתונים או בחפצים שונים בכפרים או בעיירות בקרבת ניו-יורק. הצלחתי בכל אלה לא היתה גדולה, ושמחתי אם היה באפשרותי להביא איזה דולארים לתת לאמי. אחד המקומות שעבדתי בו היה משרד של ה"ווסטרן יוניון", התברה הגדולה למשלוח טלגרמות אשר מצודתה פרושה על כל רחבי תבל. עלי היה ללבוש

מדים הדרושים לזה וזוכר אני ששלחוני לכל עבר ופינה של העיר הגדולה למסור את המברקים. באופן הזה למדתי לדעת את העיר ניו-יורק על כל רבעיה וסימטאותיה. במשרה הזאת נשארתי כשנה שלמה.

אבל הרעיון של "תכלית" בחיים לא הוזנח. כאן עלי להזכיר שלא הזנחתי גם את למודי העברים ואת חינוכי היהודי בכלל. כשהכניסני אבי ל"פובליק סקול", שבו נשארתי משעה תשע עד שלש אחר הצהריים, הכניסני גם ל"מחזיקי תלמוד תורה", שנמצא אז ברחוב "איסט-ברודוויי" ושהוא עצמו היה בין המורים שם. בתלמוד התורה ביליתי שתי שעות ביום, עד השעה השישית בערב. בהשוואה עם ה"חדרים" שלמדתי בהם בניסויי היה זה מוסד דל. מוטב היה אילו לקחני אבא לאיזו ישיבה שבעיר כדי להמשיך את למודי בתלמוד, אבל דבר כזה היה רחוק מלבו מפני שלא רצה להשלים עם הרעיון שבניו ילכו ל"ישיבה", אשר את טיבה ידע רק ממה שראה בליטא ופולין ואשר הוא עצמו למה בה. הוא היה ליבראלי יותר מדי בשביל זה, והאמין שהטוב והנכון לנו, בניו, הוא להשתלם בלימודים החילוניים וללכת לקולג' ולאוניברסיטה כדי ללמוד איזה מקצוע פרופסיונאלי. ובאותה עת רצה גם לראות אותנו ממשיכים בלמודינו העבריים. לכן לקחני אל בית "מחזיקי תלמוד תורה", אם גם ידע את הליקויים שבסדר הלימודים בו, אבל ראה בזה אמצעי בשבילי שלא אשכח את מה שידעתי — ובמידה ידועה צדק. נשארתי בתלמוד תורה כל זמן שהייתי ב"פובליק סקול", והקשר ביני ובין התרבות העברית לא נפסק. למדתי שם את ספר איוב. המורה היה איש זקן מסוג המשכילים של אותו זמן אשר ראו בהשכלת ברלין את שיא הגובה של התרבות האנושית, ומפני שלא ידע אנגלית והתבייש להשתמש באידיש לתרגם את הפסוקים, תרגם אותם לגרמנית ואנחנו תלמידיו נאלצנו לחזור על דבריו באותה שפה, ויותר ממה שלמדנו באיוב למדנו את ה"דייטש" שלו...

חוץ מ"מחזיקי תלמוד תורה" היה באיסט-ברודוויי אז, ועודנו מתקיים עד היום, עוד מוסד יהודי אשר השפיע עלי הרבה יותר, ולו אני חייב הרבה בעד התענינותי בספרות העברית החדשה ובעתונות העברית שהיתה לנו לפני ששים שנה. מוסד זה שמו "אדיוקיישונל אלליאנס", ובזמני אז נקרא בשם "היברו אינסטיטוט" (האינסטיטוט העברי). אפשר לי לומר שההיברו אינסטיטוט הוא שהכניסני לתוך הספרות העברית. את זמני החפשי נוהג הייתי אז לבלות בחדר הקריאה שבו ששם מצאתי את "המליץ", "הצפירה", "המגיד", ה"חבצלת" וה"הצבי", וקרוב הייתי ברוחי למדי לאירופה ולהנעשה שם בישראל לרצות לקרוא בעתונים ההם. מעשה ילדות היה בי שבקראי את הקורספונדנציות השכיחות של אותו זמן נתעורר בי החשק לעשות ככתבים ההם אף כי הייתי עוד נער מאד צעיר, ולשלוח מכתבים ל"הצפירה" ול"המליץ". לתמהוני ולשמחתי נדפס כל מה ששלחתי להם, ונחום סוקולוב אף כיבדני במכתב שבו עודדני להוסיף לכתוב

בעד "הצפירה". בשבילי היה בדבר זה מעין אסכולה ספרותית. העורכים תקנו את שגיאותי, שבוודאי לא היו מעטות, בסגנון ובדקדוק. החילולי לחשוב על עבודה ספרותית יותר רצינית. מאמרי הראשון ב"השלוח" נדפס באביב שנת 1898, אותה השנה שבה יצאתי מניו-יורק לסינסינטי על מנת להיכנס לבית המדרש לרבנים שבאותה עיר, וגם כתיבת ספרי הראשון, על "תולדות היהודים באמריקה", עלתה אז במחשבתי, אף כי לא הוצאה לפועל עד עבור שנים אחדות (יצא בהוצאת "תושיה" בשנת 1902).

בארצות-הברית יצאו אז שני שבועונים, "העברי", בניו-יורק, ו"הפסגה" בשיקגו. שניהם היו עלים פחותי ערך, וכל חשיבותם היתה רק בעובדה שעל ידם נתקיימה המלה העברית. לא גרשון רוזנצווייג, עורך "העברי", ולא וואלף שור, של "הפסגה", ידעו את אשר לפניהם, לא היו מנוסים במלאכת העריכה ואף לא היו להם האמצעים להוציא עתון טוב. בכלל נמצאה אז העתונות העברית, אפילו זו שבאירופה, בשפל המדרגה. עדיין האמינו אז ב"חיבה הפלאטונית" של יודעי עברית וקוראיה, ואז הלא היתה עוד תקופת ה"חובבים", ומנהלי העתונים בווארשה, סט. פטרסבורג, קראקא ועוד סמכו על הנס, שימצאו וודאי סופרים וכתבים אשר "ימשכו בעט" וישלחו להם מאמרים ושירים מרצונם לראות את שמותיהם בדפוס. לא היה להם כסף לשלם לסופרים, וגם לא ראו צורך בזה. אפילו נחום סוקולוב אשר היה הכי מצליח באותו זמן כמו"ל עתון יומי, השתמט ככל האפשר מלשלם שכר סופרים, וכשקבלני לתוך משפחת הסופרים של עתונו, ואת מכתביו המענינים בנידון זה הדפסתי בספרי "אגרות סופרים עברים" (יצא בשנת 1947), לא הזכיר כלום על השכר בעד עבודתי. כשכתבתי לו על ענין זה השיב לי: "מלבד העוזרים העומדים על משמרתם בשכר, יתן גם שכר לסופרים מרחוק, אך אם תאמר הצפירה לשלם שכר לכל סופריה מערים וממדינות שונות — לא תוכל עמוד". והוסיף עוד: "הכותבים בעד מכ"ע עברי הם כותבים מאהבה לעמם, לשפתם, לספרותם. לעבוד עבודה מאהבה לבד — הוא דבר שאי אפשר, וע"כ הצפירה נותנת לפעמים גם פשיטי דספרא. אבל אם אתה בא למוד את עבודת הסופרים במדה שמודדים באמריקה ולתאר לך את העבודה הזאת כקרדום לחפור בו — אז חלילה להצפירה להעבידך ולאבד זמנך".

כזאת היתה דרכם של כל המו"לים העברים בזמן ההוא. סוקולוב לפחות ענה על מכתבים והתנצל לסופריו אם קיפח את שכרם. בנוגע לי רגיל היה לשלוח לי כפעם בפעם צרור ספרים מן החדשים שהופיעו ברוסיה, ובזה אמר לפייסני. שווה כסף ככסף, חשבתי, והמשכתי לשלוח לו את מאמרי. אחרים ממוציאי לאור העתונים העברים לא טרחו אפילו להשיב על מכתבים. האחד שהיה יוצא מכלל זה היה אשר גינצברג (אחד-העם) אשר היה ג'נטלמן במלוא מובנה של המלה ומעולם לא עבר על מידה זו של תשלום שכר הסופרים אשר

כתבו בעד "השלוח". הוא שילם בדיוק לאחר שהמאמר נדפס, ושילם גם ביד רחבה: רובל אחד וחמשים קאפ. בעד העמוד, מה שהיה כמדומני השכר היותר גבוה ששילמו עד אז לסופרים עבריים. נמצאים בידי מכתבים רבים ממנו שבהם שלח לי חשבונות מעבודתי בעד ירחונו וסכום הכסף שחשב שהיה חייב לי.

רוונצווייג ושור היו עורכים ומוציאים טפוסים בנידון זה. הם היו עניים בחומר, ולא עלו על כסא העריכה מאיזה חשבון להשתכר או להתעשר. הם היו גם עניים ברוח בנוגע לעריכה, כי לא היה להם כשרון כל שהוא למקצוע-עבודה זה. הם היו לעורכים על פי מקרה בלבד, רוונצווייג מפני שידידו כתריאל שרהזון, שהוציא לאור את ה"ידישעס טאגעבלאט" ונתעשר על ידו, רצה להנות את קוראיו יודעי עברית בעתון עברי שיעלה להם בוויל, והעתון נדפס בבית הדפוס של עתונו. גם שור היה בעל בית דפוס עברי בבאלטימור ואחר כך בשיקאגו, וגם בשבילו לא היתה הוצאת עתון עברי דבר בלתי אפשרי. אבל שניהם כאחד, רוונצווייג ושור, נשארו בעניותם וקיום עתונייהם נשאר תלוי בנס. מזמן לזמן יצאו כרוזים מצד ה"חובבים" בניו-יורק לתמוך ב"העברי", ובאו אחדים מן המשכילים והתיעצו בדבר וכלום לא יצא מזה.

רוצה אני גם להוסיף שגם רוונצווייג וגם שור היו אידיאליסטים בנוגע לעברית, אלא שהזמן לא היה עדיין מוכשר לזה כמו שהם עצמם לא ידעו איך לנהל תעמולה פעילה לטובת הענין. לא היו עוד כל כך הרבה יהודים באמריקה אז ולא היו עוד יהודים עשירים במספר שנתהווה לאחר כך. הרצל עוד לא יצא להרעיש את הלבבות ברעיון "מדינת היהודים", שזה עזר הרבה לתחיה העברית בכל ארצות הגולה, וכל יהודי משכיל ונוטה לתמוך בספרות העברית החדשה נראה בבחינת בטלן הרחוק מן המציאות האמריקאית. מפני שניהם ביחד סבלו כל כך לרגלי מסירותם לרעיון התחיה העברית, אין להתפלא אם שניהם הביטו איש על אחיו כמתחרה, "קונקורנט", שלולא השני היה הוא מצליח ביותר ולפעמים התנפלו האחד על השני בדברי זלזול גסים שלא הוסיף על כבוד האידיאל שאותו עבדו שניהם. שור נהג לקרוא את "העברי" — "העיוור" ורוונצווייג גם הוא מצא כינוי מתאים בשביל "הפיסגה". במידה אחת היו שני אלה שווים ובבחינת חלוצים לרעיון גדול וקדוש. שניהם היו תלמידי חכמים שלא פסקו ממשנתם למרות הקושי במצבם. רוונצווייג התפרסם כהומוריסטן וספריו "מסכת אמריקה" ו"חמשה ואלף" היו תרומה חשובה לספרות העברית באמריקה ושור הוציא ספר חשוב על "נצח ישראל" שנתן הרבה כבוד למחברו. את ה"דבי" שלי כסופר עברי עשיתי ב"העברי", וזה היה כמדומני בשנת 1896. היה זה בצורת "הספד" על לואיס שנאבל שמת באותו זמן. (האם היה בזה רמז לתעודת חיי כ"ראב"י"? הראב"י הלא מקדיש הרבה מזמנו לקבורת אנשים ולהספדים). לואיס שנאבל היה בזמנו אחת הדמויות הכי חביבות באיסט-

סייד. הוא עבד ב"אדיוקיישונל אליאנס" כמפקח על הנוער היהודי שנהר לאותו מוסד יום יום במספר גדול, והוא, שנאבל, דאג להמציא לנערים ולנערות פרוגראמה יעילה של מעשים ופעולות כדי שלא יתעו ברחובות, אירגן אותם לחברות וקלובים ממינים שונים, לוויכוחים והרצאות על ענינים שונים, וכיוצא באלה. מפני פעילותי בדברים כאלה הייתי מאד קרוב אליו, ואף כי היה איש זקן, למעלה משבעים, קירבני ועזר לי למצוא את דרכי בסבך התכניות השונות בנוגע לעתידותי. מותו נחשב לאבידה גדולה לכל תושבי הרובע, ואני הבעתי את רגשייגוני הפרטי במאמר עברי שכתבתי מיד אחר הקבורה. לא חשבתי לפרסמו בדפוס, ואבי עשה זאת על דעת עצמו. הוא הראה את המאמר למר רוזנצווייג, אשר מצא בו חפץ, והדפיסו על העמוד הראשון בעתונו. וכן נעשיתי לסופר עברי מבלי שחשבתי על זה.

האוירה הליבראלית שבביתנו, מצידו של אבינו לפחות, היא שגרמה שגם אחי וגם אני החלטנו להכין את עצמנו לרבנות הריפורמית, וללכת לשם זה לסינסינטי. יעקב, כפי שהזכרתי כבר, היה אז תלמיד ב"סיטי קולג'" בניו-יורק. מעניין הדבר, שהדחיפה הראשית להחלטתנו זאת באה לנו בעטיו של העתון האידי "יידישעס טאגעבלאט", שבעצמו היה עתון חרדי ובטאונם של האדוקים שבין האורתודוקסים, ולא פעם התקיף את הריפורמה כתנועה לא-יהודית וכסכנה ליהדות ה"טהורה". אבי נהג לקנות את העתון בכל יום ולהביאו הביתה (המחיר היה רק סנט אחד, גם העתונים האנגלים נמכרו במחיר זה ואפילו היותר עניים יכלו להתיר לעצמם "פזרנות" כזאת). שום עתון אחר באידיש לא היה עוד בניו-יורק באותם הימים. והנה באחד הגליונות מצאנו מאמר מאד מלבב על בית ספר הרבנים ההוא, על סדר הלימודים שבו, על מוריו ועל ד"ר יצחק מאיר ווייט, מייסדו ומנהלו. לא היה בפרוגראמה זאת שום דבר שיכולנו להתנגד לו, כי מי יכול להתנגד לנושא כתנ"ך, ל"מורה נבוכים", ל"עיקרים", ללימוד תולדות היהודים ואפילו לחקירה בתיאולוגיה היהודית! היו שם שיעורים גם בתלמוד ובספרות הגדולה שלאחר התנ"ך, בפיוטי ימי הבינים ובקבלה. מאמר זה בעיתון האורתודוקסי היה לנושא שיחתנו לימים אחדים, והיה לנו ענין לענות בו. מצאנו ענין מיוחד בעובדה, שבית המדרש ההוא נמצא בעיר רחוקה מניו-יורק ובעיר שהאמנו שהיא "כולה" אמריקאית. גם יעקב וגם אני שאפנו להתרחק מן העיר הגדולה שעל גדות ההודסון; שינוי מקום הלא משמעותו שינוי מזל, ואנחנו ראינו בכך תנאי הכרחי בחינוכנו האמריקאי. ניו-יורק והרובע שבו גרנו לא נתנו לנו את האטמוספירה האמריקאית הנחוצה. היה עלינו להחליף את הסביבה לפחות לשנים אחדות, אף כי הפרידה מאת ההורים והאחיות האהובים כאבה לנו. כן חשבנו וכן התווכחנו עם ההורים. אבינו חשב שאם אומרים אנחנו להיות רבנים באמריקה הלא ישנו בית מדרש לזה בניו-יורק עצמה, ולמה לנו

להרחיק נדוד? אבל המוסד ההוא בניו-יורק לא משך את לבנו, מפני שידענו על התנאים השוררים בו ממה שסיפרו לנו איזה מן התלמידים שלו שהיו ממבקרי ביתנו. גם חבר המורים שלו באותו זמן לא משך אותנו. היו רק שלשה מורים בו והם לא היו מן המפורסמים שבין חכמי ישראל. לא קשה היה לנו לשכנע את אבינו לקבל את השקפתנו, ואולם אמנו התרעמה והתנגדה לזה בראשונה. לאחר זמן קבלה גם היא את דעתנו כשנוכחה שהחלטתנו בעינה עומדת.

הד"ר גוסטאב גוטהייל, רבה של קהלת "עמנואל" בניו-יורק, שהתעניין בנו היה באמת הגורם הראשי להחלטתנו. כבר הזכרתי שהוא יסד קרן עזרה ב"טמפל" שלו לתלמידים עניים האומרים להקדיש את עצמם ללימודים הרבניים, וישראל דוידסון היה המקשר אותנו עם גוטהייל. הוזמנו לביתו היפה שבמדיסון אווניו, והוא תהה על לימודינו וידיעותינו. יום חג היה לנו בביתנו כשקבלנו את מכתבו בו הודיע לנו שנאמני הקרן החליטו לטובתנו. זה היה בשנת 1897. יעקב הלך לסינסינטי עוד באותה שנה, בסתיו, ואני נשארתי לפי שעה בניו-יורק מפני שלא הייתי עוד מוכן כל צרכי לעמוד בבחינות לאוניברסיטה הסינסינטית. הייתי אז רק בן ט"ז. שנה לאחר זה באתי גם אני לאותה העיר היפה שעל גדות האוהייא, שבה חיכתה לשנינו חוויה מאד מענגת. מעולם לא ניהמנו על צעדנו זה, לא במשך שנות לימודנו ולא לאחר כך. שנינו הרגשנו שהרבנות הליבראלית תתן לנו את הסיפוק הרוחני הדרוש מפני שהיינו כה קרובים ליהודים וליהדות, ושום פרופסיה אחרת לא משכה אותנו.

במסתי "יורה יורה, ידין ידין", שכתבתי בשנת 1933 בעד המאסף "מסד"

שערך אז המשורר הלל בבלי, אמרתי:

"בסתיו שנת 1898 באתי לסינסינטי מניו-יורק, על מנת להיכנס לבית מדרש הרבנים ולאוניברסיטה שבאותה עיר. זו היתה לי הפעם הראשונה בחיי שעזבתי את בית אבותי לזמן רב, ואני אז בן שבע עשרה שנה, וגם הפעם הראשונה שמצאתי את עצמי בסביבה שהיא כולה יהודית-ריפורמית". בניו-יורק כבר נודמן לי אמנם להציץ אל מאחורי הפרגוד של הריפורמה, בהיכלים שבקרתי בזמן עבודת-אלהים ושמעתי בהם את נאומיהם ודרשותיהם של ה"ראבייס" וראיתי את כל הפולחן והטקס המלאים הדרת קודש מתוך הסדרים והמנהגים היפים, צלילי העוגב ותזמורת המקהלה. מגעתי הראשון עם הריפורמה הקסימני, והשפיע לא מעט על החלטתי להקדיש את עצמי ללימודי קודש ולעבודת ה"ראביי". השפיע עלי לא מעט גם רצוני להרחיק נדוד מניו-יורק כדי "להתאמרק" במהירות יתירה. בניו-יורק הייתי עדיין אחד מרבבות האוכלוסים שבגיטו, זה הגיטו שנמאס עלי על מנהגיו ונימוסיו המוזרים, אם כי בליתי בו הרבה שנים. נפשי שאפה אל המרחביה של מחוץ לכרך הגדול והסואן עם בתיו הצפופים והדחוקים ועם חוצותיו המרופשים המלאים תמיד המוני בני אדם. ברכת איפוא את ההודמנות

שניתנה לי לעזוב את העיר ההומיה וללכת לעיר רחוקה ולסביבה אמריקאית "טהורה" שלה שאפתי. אבל הדחיפה הראשית לצעדי ההוא היתה ההערצה שהתחלתי מרגיש אל הריפורמה, כלומר: אל חיצוניותה היפה שהתרשמה בי. כי עלי להודות שעל תכנה של הריפורמה ידעתי אך מעט, ועל לבי הצעיר לא עלה גם הרעיון לחקור אחריו.

"כשאני מנתח עכשיו את רגשותי אז, בשעה הרת-עולם לי ולעיתודתי, אני מוצא שעבודת חיי שבה בחרתי לא ענינה אותי בימים ההם כלל וכלל מצידה האידיאלי. לא בחרתי ברבנות משום שדווקא בה מצאתי סיפוק לנפש, או משום שהכרתי בי כחות וכשרונות מיוחדים להיות דבר לאחי, מנהיג, נואם ומטיף. באמת לא ידעתי אז כלום מה טיבה של עבודה קדושה זו, ומה הקהל דורש מן הראב"י. בדרך כלל ידעתי רק שראב"י הוא מטיף וכי זהו עיקר תפקידו של בית המדרש לרבנים — להכין מטיפים לישראל, מטיפים אשר ידעו לפעול על לבות בני הקהלה בצחות דבריהם, ובידיעותיהם בספרות ובמדע. לא ידעתי אז, מה שלמדתי לדעת אחר כך, שחוץ מכל הדברים האלה, החיצוניים, עוד יש הרבה דברים מאד נחוצים, דברים פנימיים שמושבם בסתרי הנשמה, כמו, למשל, אמונה באלהים, ותשוקה בוערת להביא את האחרים לידי אמונה שכזו. שהרבנות היא יותר מ"פרופסיה", אמצעות של פרנסה, נודע לי ולשכמותי רק לאחר שכבר גמרנו את חוקנו וניתנה לנו תעודה אשר בה מוסרים מודעה, שמותר לנו להורות ולהטיף ולהרביץ תורה ברבים, על פי הנוסח המקובל: "יורה יורה, ידין ידין". זה היה וידינו נכון שאני מאשר פה, עשרים ואחת שנה לאחר כן, כשאני מעביר עוד הפעם לפני עיני רוחי את מצב נפשי אז, לפני חמשים וחמש שנה. אמנו המסכנה! כמה דמעות שפכה אז, אולי על משכבה באין רואה, על החלטתנו זאת ללכת לסמינריום "הגוי" בעיר רחוקה. על צד האמת לא ידעה כי אם מעט מאד על תכונתו של המוסד ההוא, אבל המעט ששמעה, אולי מן השכנים, לא היה בשבחו. הרי היה זה ההיפך ממה שקיוותה וחלמה כל הימים, לראות את בניה מתחמדיה תופסים מקום חשוב בחברה כרבנים בישראל מן הטיפוס אשר ידעה והכירה במשפחתה. וודאי שהרבנות לדבר על זה עם אבינו, והוא בלי ספק שידלה בדברי פיוס ונחמה, שמה שקוראים "ריפורמה" אינו אלא היהדות לפי נוסח אמריקה, וכי הבנים שייכים אל העתיד ולא אל העבר. מצייר אני לעצמי שגם בלבו היו כמה היסוסים בנוגע לדבר זה, אולם הליבראליות שבו גברה על כל הספיקות. לילה אחד בשעה מאוחרת כשנדדה שנתי שמעתי אותם מספרים זה עם זה, מחדר משכבם שהדלת שלו נשארה פתוחה למחצה. שמעתי את קולו של אבא כשדיבר בלחש: "יהיו לראב"יס, מורים דתיים, וכראב"יס וודאי שיהיו גם יהודים טובים". אינני יודע כמה השפיעו הדברים על אמא, אבל היה בטענה זאת מן ההגיון הבריא. משום שהיינו לראב"יס נעשינו גם יהודים

יותר מסורים לקנינים המוסריים של היהדות ומעונינים בכל הבעיות שבחינו היהודיים.

באמת הרי לא היה שום יסוד לחשוב אחרת. גם יעקב וגם אני היינו כולנו מושרשים בקרקע היהדות. על פי חינוכנו עד אז ועל פי נטיותינו. אני כבר הייתי אז סופר עברי במאמרים שהדפסתי בעתונים העברים באירופה, ובאלה שבאמריקה. "העברי", "הפסגה", "נר המערבי" ועוד. הרעיון לכתוב את ספרי העברי הראשון, על "תולדות היהודים באמריקה", כבר היה אז נעוץ במוחי אף כי לא נכתב עד עבור שנים אחדות. גם יעקב נתפרסם על ידי מאמריו ב"העברי" ועל ידי שירים שכתב, וכבר החל אז לכתוב את ספרו על "ג'ורג' אליוט" שיצא גם הוא על ידי "תושיה". ומה יעשו עולי ימים כמונו כשהם מתכוננים לעתידם אם לא להיכנס לסמינאריים לרבנים? וכמו שבארתי במאמרי הנזכר, מה שנוגע לריפורמה לא היה בזה כלום מן המאבק שבמצפון הבא מן המעבר ממצב נפשי אחד אל משנהו. הקיצוניות שבריפורמה לעומת האורתודוקסיה שבה נולדתי וגודלתי לא אמרה כלום בשבילי. לא ראיתי את השלילה אלא את החיוב שבדבר, ואף כי לא ידעתי הרבה מתכונתה של היהדות האמריקאית הזאת. ידעתי שהיא יפה מאד בחיצוניותה וכי היא באה לשרת את אינטרסי היהודים והיהדות בארץ הגדולה והעשירה הזאת. וזה די היה לי.

וכן החל הפרוצס של חינוכנו כראביס.

בסינסינטי

במאמרי "יורה יורה, ידין ידין" כבר עמדתי על נסיונותי והרפתקאותי ב"היברו יוניון קוליג'". בסינסינטי ואין בדעתי כאן לחזור עליהם. רוצה אני רק להוסיף אי אלה פרטים כדי שהתמונה תהיה יותר שלמה. את רשמי מן הקוליג' סיכמתי אז, שלשים שנה לאחר סיימי את למודי, בדברים אלה: "כשלושים שנה ויותר — דור שלם — כבר עברו מן הזמן שאני מדבר בו, והרשמים שקבלתי אז הם עדיין קבועים ורעננים בנפשי. הקוליג', עם כל מגרעותיו באותם הימים, נתן לחניכיו הרבה מן הטוב והמועיל ביחס לעבודתם כמנהיגים ומורי דרך לציבור היהודי באמריקה. הוא נטע בנו את האמונה בעתידות עמנו בארץ החדשה והכשיר את לבותינו להתמסר לעבודה החינוכית של אחינו בארץ גדולה זו. שלימות לא היתה במוסד זה ואי אפשר היה לקוות שתהיה בו מפאת התנאים ששלטו אז בעולם היהודי באמריקה. זכותו הכי גדולה היא שהוא היה הראשון למוסדות החינוך הגדולים שקמו לישראל מעבר זה של האוקיינוס, שבוה הוכיח שבכל זמן ועידן תוכל מקום שהוא לא אלמן ישראל ממורים ומנהיגים המכירים באחריות הציבורית המוטלת עליהם. זה היה הקנה שננעץ בתוך השרטון של הארץ הזרה, שממנו צץ ופרח ענף חדש של יהדות, שהוא עובדה קיימת, בין שמודים ובין שאין מודים בו, וממנו ניזון העולם היהודי באמריקה זה יותר משני דורות. ועל זה חייבים אנו לו תודה רבה".

בנוגע לריפורמה עצמה, הנה תכונתה לא היתה כולה ברורה לי במשך שנותי בסינסינטי, ויכולתי לשפוט עליה רק מצד חיצוניותה המצודדת, מפני שבית-המדרש וסדר לימודיו לא נגעו בפילוסופיה שבריפורמה אלא דרך-אגב, כדבר המובן מאליו, ואיני זוכר שום נסיון לשכנע אף את אחד התלמידים שיקדיש את עצמו לעשות תעמולה לה, כמו שעושים בבתי הסמינריום הנוצרים להקים "מיסיונרים" לנצרות מבין הסטודנטים. עוד קיים בזכרוני דבר חשוב אחד שהרגשתי באותו זמן, והוא רגש גאוותי שליהודים עצמם הכח והתבונה לפתור את השאלות והבעיות החשובות שבחיים, לרבות את השאלות שבת. מה שעשו בנידון זה ובאמריקה היה לי מקור של נחמה. ידעתי שגם בארצות אחרות, ביחוד בגרמניה, קמה תנועה לתיקונים דתיים, והרבה למדתי בנידון זה מספרו של ד"ר שמעון ברנפלד על "תולדות הריפורמציון" בישראל. אפילו ברוסיה

ופולין, ידעתי, מורגש היה אצל היהודים הרצון לייפות את חיצוניותה של היהדות, ולעשות מאמצים להקל מעל הציבור את עול המצוות והמנהגים שלא היתה בהם נחיצות מוסרית. ידעתי את נימוקם של המשכילים באירופה בהתקפור תיהם על האורתודוכסיה, וקראתי את מאמריו של משה לייב ליליינבלום על „ארחות התלמוד“. מאיו סיבה לא הצליתה הריפורמה באירופה, חוץ מקהילות אחדות בגרמניה, ורק בארצות הברית אפשר היה לחשוב על הריפורמה כעל תנועה עממית. לפחות בנוגע לעתידו של הציבור היהודי בעולם החדש שראינוהו הולך וגדל מיום ליום.

ומעניין הדבר, שיסוד אהדתי לריפורמה כתנועה של שחרור מוסרי נעוץ היה באמונתי בעתידו הלאומי של העם היהודי. לציוני נהייתי עוד בניו-יורק, בשנותים שקדמו לנסיעתי לסינסינטי. הופעתו של תיאודור הרצל על הבמה עם „מדינת היהודים“ שלו הדליקה את הלבבות במחנה היהודי שבעיר הגדולה ההיא, כמו שעשתה בכל יתר חלקי התבל, ואני הייתי אחד הפרחחים שבגיטו, אשר הציונות נעשתה לחם חוקם היומי. רצתי מאסיפה לאסיפה, ונתרשמתי ביחוד מזה שלא רק יהודי מורד העיר, „דאון טאון“ ו„איסט סייד“, אלא גם היהודים שבמעלה העיר, „אפ טאון“, השפעו מן הרעיון שהגיע זמנו של העם המפוזר ומפורד בין העמים והנדרף ומנואץ בכל מקום לעשות לביתו ולהקים עוד הפעם את סוכתו שנפלה לפני כאלפים שנה. מן ה„אפ טאון“ באו לאסיפות הציוניות כמה מגדולי היהדות הריפורמית בניו-יורק, הרב ד"ר גוטהייל ובנו הפרופיסור ריטשארד, הראבבי הצעיר לימים סטיבן וויז, אשר כבר אז הצטיין כאוראטור ממדרגה ראשונה והיה בין אלה שנסעו לקונגרס הציוני בבזל, ואחרים. הציונות היתה לכח מאחד בין האריסטוקראטים העשירים ובין נחותי הדרגה שביהודים, ולי עוד היתה יותר מזה. ראיתי בה כח מוסרי כזה שלא היה לנו זה הרבה מאות בשנים. לא רק המדיניות הישראלית קמה לתחיה אלא גם היהדות הטהורה, כזו שהנביאים הטיפו לה, מיוסדת על אדני צדק, יושר ומשפט, וחלמתי על הצורה הנאווה שהיהדות תתלבש בה כשהציונות תיעשה לדבר ממשי. כשבאתי לסינסינטי ללמוד בסמינאריים כבר הייתי לא רק ציוני אלא גם ציוני-ריפורמי או ריפורמי-ציוני, אם מותר לומר ככה, אלא שדבר זה לא היה עוד ברור לי. כתבתי באותה מסה שהזכרתי:

„לריפורמר“ מדעת ומהכרה נהייתי רק לאחר שכבר „גמרתי“ את חוק לימודי ויצאתי מעוטר בתואר „ראבבי“, וקהילה אחר קהילה קראתני „אחר כבוד“ להיות לה למטיף ומנהיג רוחני. אז נתעורר בי מצפוני הרוחני והחיליתי לבקש את דרכי בחיים ולמצוא זכות והצטדקות לריפורמה זו שכבר הייתי לאחד מנביאיה. וחבר זה עלה לי בנקל, לי האיסטנים החוזר אחר היופי, הסדר והנימוסיות בחיים. בדרך כלל היתה אז הפילוסופיה הריפורמטורית שלי ככה:

האורתודוקסיה בתמונתה האכסוטית מקורה לא ברוח גאוויותה של היהדות העתיקה והנבואית אלא היא ילידת ימי הביניים, ימי החושך והבערות, שאז ידעו לא היהודים ולא יתר בני האדם מזה חופש פנימי ומזה הידור ונוי חיצוניים. ולא עוד אלא שהגאולה המדינית השלימה לא תבוא לנו אלא אם הגאולה הרוחנית תהיה קודמת לה — רעיון שבא לי בהשפעתו של אחד העם. אצל אומות העולם, יודעים אנו, קדמה הריפורמאציה הדתית למהפכה המדינית שהביאה בעקבותיה את עקרון החירות והשוויון, והיהודים אינם שונים בזה מיתר בני האדם. יחד עם המתקנים היהודים באשכנז האמנתי גם אני, שהאורתודוקסיה היא מכשול בדרך האמנציפציה האזרחית הגמורה שלנו בכל הארצות, ושיחד עם הריפורמה, המראה את היהדות ובתמונה כה יפה ומצודדת לעיני כל העולם, יבוא גם השוויון ותבוא גם החירות הגמורה. היהודי הריפורמי, ידעתי, הוא לא פחות מאמין מן האורתודוקסי אם גם אינו מדקדק במצוות, ועולה הוא על אחיו האורתודוקסי בזה שהוא סולל דרך לאמנציפציה המלאה בשביל אחיו. במשך הזמן באתי גם לידי האמונה שהצלחתה המלאה של הציונות תלויה בריפורמאציה הדתית ביהדות. הריפורמים של היום הלא הם תלמידים לנביאי ישראל שלפנים, והנביאים היו יהודים ליבראליים ולאומיים בעת ובעונה אחת — רעיון שהבעתי בנאומי בקונפרנציה הציונית שהיתה בעיר רוטשטר לפני עשרים שנה.

הוספתי עוד לחשוב, כי העם היהודי אשר ובגאונותו יצר את היהדות ועשה אותה למקור המוסריות הטהורה של העולם כולו, העם הזה עוד לא פסק מליצור ערכי־מוסר גבוהים. היהדות היא לא סטאטית אלא דינאמית, אין בטבעה לעמוד בלי נוע, והוא מוכרחת ללכת הלאה, קדימה. הריפורמה היא צורתה של היהדות המתקדמת בזמננו. עיצובה של היהדות היא בידי היהודים עצמם, וכמו שעשו המתנגדים והחסידים בזמנם כן עושים הריפורמים בזמננו. והם עושים מה שהם עושים רק מאהבתם הגדולה לאמונתם. רעיון זה החזיק בי ולא עזבני במשך השנים לאחר סיימי את למודי בסינסינטי, וזמן ארוך אחר כך, ואני אז ראיתי בברוקלין, הרציתי בעברית לפני חברת „אחי־עבר“ בני־יורק על הנושא „מפני מה אני ריפורמי“ (הוכנס בשם „על האורתודוקסיה ועל הריפורם“ לתוך קובץ מאמרי „ישראל באמריקה“, תל אביב, תרפ"ח). באותה הרצאה השתמשתי בפאראפראזה של פסוק מאחד החזיונות של שקספיר. שם אמרתי שאני ריפורמי „לא משום שאני אוהב את האורתודוקסיה פחות אלא משום שאני אוהב את היהדות יותר“.

חמשת השנים אשר בליתי בסינסינטי באהלה של תורה היוו בדרך כלל את הזמן הכי מאושר בחיי. לפי הפרוגרמה של אז היו שעות הבוקר מוגבלות לאוניברסיטה ולהרצאות ושיעורי הפרופיסורים שבה, ורק בשעות שאחר הצהרים בילינו בסמינאריים. ועל צד האמת לא הצטיינו השיעורים בסמינאריים לעומת

אלה של האוניברסיטה, אשר המורים והמרצים שלה היו לא רק מומחים במקצועות שלהם אלא גם הצטיינו באופן הרצאתם. נתרשמתי הרבה מדבריו של ד"ר בנדיקט, המורה לפילוסופיה אשר הורה גם את חכמת ההיגיון ופתח לפנינו את שערי הפסיכולוגיה ואת הספרות הגדולה שנוצרה בה ביחוד בגרמנית. אצל הפרופיסור לגרמנית למדתי את השפה והספרות האשכנזית החל מניבלונגליד, וכלה בגיטה ושיללר. שם המורה היה מקס פאָלל, גרמני מלידה ואדם מאד אדיבי. הוא הקפיד על כך שתלמידיו ישתמשו רק בדיבור בגרמנית כל אימת שנמצאנו במחלקתו, ודבר זה עזר לנו לסגל את השפה הזאת ואת ההברה הנכונה שלה בסיוע מצדו. כשלמדנו את ה"מיטטל-הוך-דייטש", כלומר, הגרמנית של ימות הבינים התעניינתי למצוא כמה מלים אשר הברתם ופירושם היו כמו שידעתי באידיש (למשל המילה "זייגער" או שעון, שבגרמנית של היום מבטאים אותה "צייגער" ובאידיש נשאהר "זייגער" בויין ובצירה). כשספרתי זאת לד"ר פאָלל, באר לי, שאין זה אלא מפני שהיהודים בלכתם מאשכנז לפולין ועוד ארצות במזרח אירופה בימות הבינים הביאו אתם את השפה הגרמנית למקומות מגוריהם החדשים, וממנה נסתעפה האידיש של ימינו. הפרופיסור להיסטוריה היה פ. וו. נ. מייארס אשר ספריו בתולדות יון ורומא ושל ימי הבינים נתקבלו כספרי-לימוד בהרבה מבתי הספר הגבוהים בכל רחבי אמריקה. אותו אני זוכר היטב מפני מראהו היפה וקומתו הגבוהה וזקופה וביחוד בשל צחות דבריו כמרצה. הוא עמד על הקתדרא כנביא ומטיף, ודבריו על המאורעות הגדולים בתקופות שעברו בחיי העמים השונים, כמו מסעי הצלב, הריפורמאציה בכנסיה הנוצרית והמרירות המדיניות באנגליה, צרפת ועוד, שבהם דקדק להוכיח את הקו המוסרי שלהם, הקסימו את לבות הצעירים, ומאות של בחורים ובחורות נהו תמיד לאולם הגדול שבו השמיע את תורותיו. קסם כזה לא מצאתי על לשונם של הפרופיסורים בהיברו יוניון קולג' של אז, אף כי כולם השתדלו במיטב כחותיהם להטיף לנו את לקחם בספרות ישראל, בפילוסופיה של ימי הבינים, בתלמוד ובמדרש, ולמרות זה שבעצם הדבר הרי היו נושאים כאלה קרובים מאד ללבבותינו.

היחסים שבין המורים והסטודנטים בסמינארים היו על הרוב טובים. הפרופיסורים לא התגאו על תלמידיהם ולא השתררו עליהם. כולנו הרגשנו את הקשר שקשר אותנו זה לזה — אהבתנו ליהדות שלשמה באנו לסינסינטי, כדי להשתלם בתורתה. עוד חי אז רבי יצחק מאיר וויז, מייסד המוסד, שלמרות שמונים שנותיו עוד היה פעיל בקהילתו כרב ומטיף וכעורך שני עתונים שבועיים, אחד באנגלית ואחד בגרמנית, ולא החסיר יום מלבוא ולהורות בבית המדרש. זכורני את הרושם שעשה עלי כשראיתיו בפעם הראשונה, היה זה בליל שבת ב"טמפל" הנהדר שלו ברחוב פלום סטריט (על שם זה נקרא ההיכל "פלום סטריט טמפל") והזמן היה כשבועיים לפני ראש השנה. ההיכל היה מלא

מתפללים, והפרופיסור מאנהיימר, אשר ליווני למקום, דחק את עצמו בין האנשים והנשים אשר עיטרו את רבם לאחר ברכת הכהנים הנהוגה בסוף העבודה, ומשכני אחריו כדי להציגני לפניו. ווייז פנה מהמון מעריציו ומברכיו כדי לקבל את פני הצעיר העני אשר בא להימנות בין תלמידיו. בארשת מלאת רצון על פניו הושיט לי את ידו והגיד שהוא שמח מאד לראותני וכי טוב מאד שבאתי. שתי שנותי הראשונות בבית-אולפנא זה נמנית בין תלמידיו שומעי לקחו בתולדות היהדות אשר לשם זה השתמש בספר "פרוניאוס" אשר כתב בחקר הדת היהודית. הוא מת באביב שנת 1900 ולהלוויתו באו לא רק אלפי מעריציו בסינסינטי, אלא גם מאות תלמידיו ומקורביו מכל קצות אמריקה.

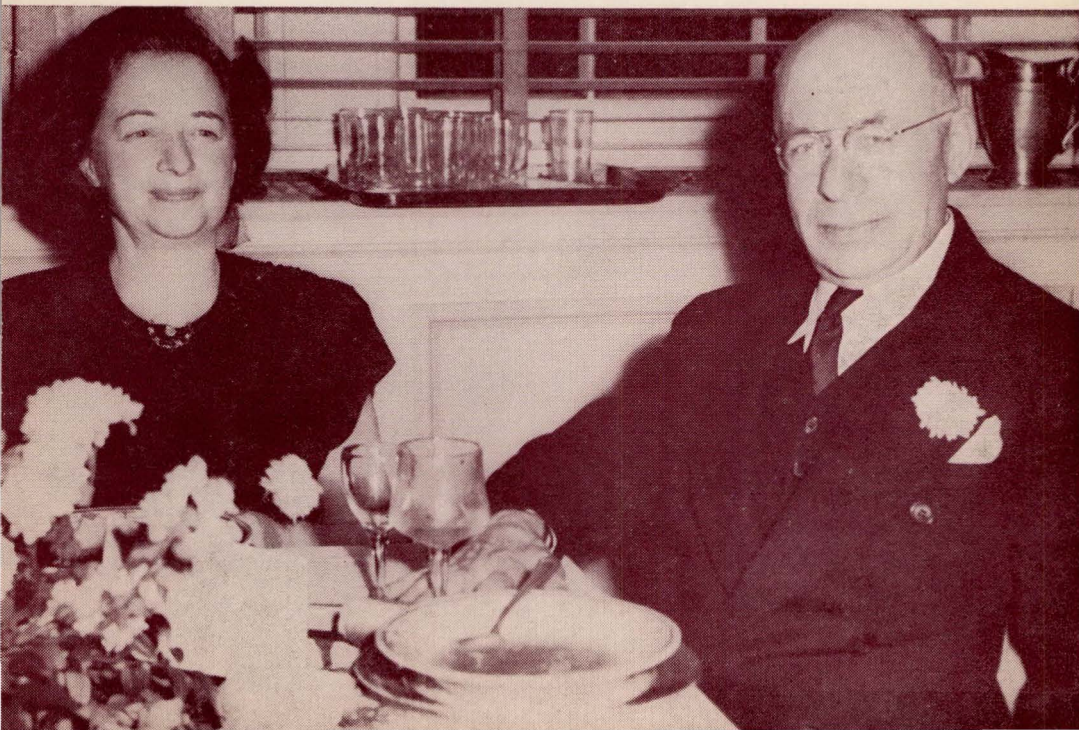
גוטהארד דייטש, שהורה את תולדות ישראל, היה בין הפרופיסורים של הקולג' הכי חביבים עלי. הוא לא הצטיין כמורה, אבל השפיע עלינו כמדריך במידות ונימוסים. גם לי וגם לאחי התייחס באדיבות ונוהג היה להזמיןנו לביתו לסעודה כפעם בפעם. הוא היה איש-רעים שאהב לשוחח על דא ועל הא. ביחוד בנוגע לענינים יהודיים. על פי נטיתו היה ריפורמי קיצוני שלא ראה שום תקווה לאורתודוכסיה באמריקה, ואף על פי כן היו לו געגועים עזים לאורתודוכסיה שהיתה מורשת אבות שלו, ובשבת ויום טוב ביכר ללכת לבית-הכנסת מסוג הישן שבו התעטף בטלית גדולה, עמד על רגליו כל זמן התפילה והתנועע כאחד משלומי אמוני ישראל. מזמן לזמן אף נענה לבקשת הגבאים ועלה על הבימה להטיף לקהל. הוא לא הצטיין לא כאוראטור ולא ברעיונותיו. שמעתי את דרשתו בבוקר יום חג אחד, ואחר התפילה ליוויתני בדרכו לביתו. "ישר כחך, דוקטור, על דרשתך" אמרתי לו. אז פנה אלי ובקול שנשמע בו צל של אכזבה הגיד: "תודה לך, ומעריך אני את כוונתך הטובה, אבל הלא היית עד-ראיה לדבר עד כמה לא הצלחתי בנאומי, ואין אדם יודע יותר ממני שאין תפארתי על הדרך הזאת. עליך ללמוד ממני לא כיצד לנאום אלא כיצד לא לנאום".

משה בוטטנווייזר היה גם הוא בין הפרופיסורים אשר קרבני אליו ואני מצאתי רב ענין בו, אבל לא מצידו היהודי. בוטטנווייזר, שהורה את התנ"ך, היה חניך האסכולה הגרמנית של "הביקורת העליונה", אשר מעולם לא התייחסתי אליה ברצינות וראיתי בה אפילו תוצאה של האנטישמיות באשכנז. ומאידך גיסא היה ד"ר בוטטנווייזר נאמן לאומנותו כמורה ולמרות השיבושים הרבים שמצא בביבליה אהב את ספר הספרים וספריו שחיבר על ירמיהו ואיוב הם בין המעולים שבספרות על התנ"ך. נכון לומר עליו שהיה אסימילאטור קיצוני ושמעתי שנשא אשה נכרית וכי לא הכניס את בניו בבריתו של אברהם אבינו. אבל אהבתי את בוטטנווייזר האיש יותר מבוטטנווייזר המורה, ואם התקרבתי אליו ומצאתי בו ענין היה זה מפני שזאת היתה הפעם הראשונה שראיתי יהודי

היכל „בני ישורון“ („ברנרס מימוריאל טמפל“) בפאטרסון, שם כיהן ד״ר רייזין כרב ומטיף עשרים וחמש שנה

המחבר עם רעיתו בביתו

ושכזה, פרופיסור בסמינאריום יהודי לתנ"ך ההולך בדרכי המבקרים האשכנזים. בנידון זה היה הוא יוצא מכלל יתר המורים.

בדרך כלל היו בבית מדרש הרבנים בסינסינטי של אותו זמן כמה מגרעות רציניות. לא היה בו כלום מן הנוחיות של המוסד כפי שהיא מצויה בו כיום. המוסד נמצא אז בבנין לא גדול שהיה בזמנו מעון פרטי והפך לתשמישו כבית-ספר. צר היה הבית, והחדרים בשביל שמונים או תשעים הסטודנטים שנמצאו בו לא היו מרווחים כל צרכם. גם לא היתה לו ספריה הגונה, לא יותר מכמה מאות ספרים. היום נמצא קולג' זה בבנינים רבים שנבנו הדר בחלק-עיר יפה לא הרחק מן האוניברסיטה והספריה שלו מונה רבואות כרכים וכתבי-יד ותעודות היסטוריות, וכולם נמצאים בבנין מיוחד לכך. הקולג' של היום הוא פארה של סינסינטי ושל היהדות האמריקאית כולה. אבל הוא נבנה רק כעשר שנים לאחר שכבר עזבתי את העיר. בנוגע לתכנית הלימודים בזמני שם כתבתי באותה המסה הנזכרת: „הרושם הראשון שעשה הקולג' היה של בית-אולפנא שהוא חציו ישיבה וחציו סמינאריום. הלימודים הם לימודי קודש, והם גם לימודים הקרובים מאד לרוחי ויקרים ללבבי: כתבי הקודש, מסכת חולין, היסטוריה ישראלית, עיקרים, מורה נבוכים, אמונות ודיעות, מדרש ואגדה. המטרה אף היא קדושה, הכנה לרבנות שמשמעותה שירות הציבור העברי באינטרסים היותר קדושים אשר לו. לאחר זמן קצר מצאתי שהסמינאריום בלע את הישיבה ולא נודע כי באה אל קרבו. הפרוגראמה היא אמנם רחבה, אבל על צד האמת היה בה לא מעט מאחזות-עיינים. התלמידים למדו מעט מאד מכל אשר הורום או אמרו להורותם. עליהם היה ללכת לאוניברסיטה בשעות הבוקר וללימודים הרבניים לא נשארו רק השעות המעטות של אחר הצהרים כשעולי ימים אלה היו כבר עייפים ולבם לא הלך אחר הלימודים היהודיים. תוצאת המצב הזה היתה שרוב התלמידים הושפעו אך במידה מאד קטנה מכל הפרוגראמה שבאמת נגעו בה רק בקצה המזלג. מומחים בחכמת ישראל לא יצאו מתוך כתלי בית המדרש הזה, ולא יכלו לצאת. ואם נמצאו בין המסיימים אחד או שנים אשר ידעו עברית או תלמוד והיתה להם ידיעה כל שהיא בפילוסופיה של ימי הבינים או ביצירותיהם של הפייטנים היה זה חבר של מקרה בלבד מפני שתלמידים אלה, שהיו ילידי אירופה, הביאו אתם את ידיעותיהם אלה בבואם וכח זכרונם ועמד להם שלא שכחו את משנתם במשך השנים שהיה עליהם לבלות בסמינאריום. ראשי המוסד ומוריו וודאי שנצטערו על זה אבל אזלה ידם מהושיע, ובמשך השנים גם השלימו עם המצב. הן סוף סוף היתה תעודתו העיקרית של הסמינאריום לגדל מטיפים לישראל, ומטיפים טובים יכלו לצאת ממנו גם במצב שכזה, כלומר מטיפים היודעים לנאום יפה בשפה צחה ונמלצה — אם גם התוכן היה לפעמים לקוי בנוגע לצורתו היהודית. ובאמת הצליח הקולג' לחנך נואמים

וּדְרֻשִׁים טוֹבִים, אֲלֵא שְׁעֵלֵינוּ לִזְכוֹר שֶׁלְדַבֵּר זֶה דָּאג בִּאֲמַת לֹא הַקּוֹלִיגִי, אֲלֵא הַחִינוּךְ הַכִּלִּי שֶׁהַתְּלִמִּידִים קִיבְּלוּ בִּאוּנִיבֶרְסִיטֶה וּבִבֵּית הַסֵּפֶר הַגְּבוּה שְׁקֵדָם לֵה. בְּשִׁבְלֵי הַחוּמֶר לְדֻרְשׁוֹתֵיהֶם הִלְכוּ חֲנִיכִים אֵלֶּה עַל הָרֹב לֹא לְמִדְרֵשׁ וְלֹא לֵאגְדָה הַיִּשְׂרָאֵלִית וְלֹא לְמִסּוֹרֶת הַיְּהוּדִית אֲלֵא לְשִׁקְסְפִיר וְלִמִּילֶטוֹן, לְסַפְסָר וְלִהוֹקְסֵלִי. הַתִּנְיָךְ הִיָּה אֲמֵנָם הַבְּסִיס לְנִאוּמֵיהֶם, בִּיחּוּד פִּרְשׁוֹת הַשְּׁבוּעַ שְׁעֵלֵיהֶן נִסְמְכוּ, אֲבָל מִמֶּנּוּ לֹא הִרְחִיקוּ לֶכֶת בְּסִפְרוֹת הָעֵבֶרִית. וְזֶה שֶׁלֹּא יִכְלוּ לְמַצּוֹא בִּאגְדָה הַיִּשְׂרָאֵלִית הַזֶּה לָהֶם מַצָּאוֹ בְּמִיתוֹלוֹגִיַּה הַיּוּנִית. הֵם דִּקְדְּקוּ מֵאֵד בְּשִׁימוֹשׁ הַשִּׁפָּה הָאֲנִגְלִית וּשְׁנַעֲשֵׁתָהּ פּוֹלְחֵן לָהֶם, וְהַתְּגָאוּ בָּהּ, וְזֶה בִּזְוֹה הַתַּחֲרוֹ הַחֲנִיכִים לְשִׁבֵּר אֶת הָאוּזוֹן וּבְמִילִים רַבּוֹת מִשְׁקֵל, מִילִים בִּלְתִּי שְׂכִיחוֹת אוֹ מִילִים מַצְלָצִלוֹת יִפְהוּ. רַבִּים וְאֵהֶם גַּם נִיסּוּ אֶת יָדָם לְכָתוּב שִׁירִים, וּבִדְרֻשׁוֹת שְׁעֵלֵיהֶם הִיָּה לְהַכִּין הַבִּיאוֹ לְפַעֲמִים קְרוֹבוֹת מִמִּיטֵב חֲרוּזֵיהֶם שֶׁל בִּירוֹן, טִנִּיסוֹן וְלוֹנְגְפִּילֹ. יְהוּדָה הַלִּוי וְאֶבֶן עוֹרָא אוֹ אֶבֶן גְּבִירֹל הָיוּ שְׁמוֹת זָרִים לָהֶם, וְזֶה יְהוּדָה לִיב גּוֹרְדוֹן יָדְעוּ רַק עַל פִּי הַשְּׁמוּעָה בִּלְבָד.

לְמִדּוֹת הָאוּוִירָה הַ"רִּיפּוֹרְמִית" שֶׁבָּה נִמְצָאָה, הַתְּרוּעָעוֹתֵי עִם הַפְּרוֹפִּסוֹרִים בְּסִמְנֵינֵאֲרִיּוֹם וְעִם הַמּוֹרִים וְהַתְּלִמִּידִים שְׁאִינָם מְבִנֵּי בְּרִית בִּאוּנִיבֶרְסִיטֶה, לֹא הוֹרַחְתִּי בְּכָל זֹאת מֵאוֹתוֹ סוּג יְהוּדִים שְׁבִאֲמַת הִיָּתִי בְּעִצְמִי שִׁיךְ אֲלֵיוֹ. "אֲחִינוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" מִמְּזֻרַח אִירּוּפָה אֲשֶׁר הִגְרוּ לְסִינְסִינְטִי כִּמוֹ לְכֹמָה עָרִים אַחֲרוֹת בְּמַעֲרָב הַתִּיכוֹן שֶׁל אֲרָצוֹת הִבְרִית, וּבְכָל עֵת מַצּוֹא הַתְּקִרְבָּתִי אֲלֵיהֶם כִּמוֹ שֶׁעָשָׂה גַּם יַעֲקֹב זִלְמָן אַחִי. בַּעַת הַהִיא נִמְצָאָה בְּסִינְסִינְטִי רַק אוֹכְלוּסִיַּהּ יְהוּדִית מוֹגְבֵּלֶת, אוֹלִי לֹא יוֹתֵר מִעֲשֶׂרֶת אֲלָפִים אִישׁ, וְכִינֵיהֶם מִסְפֵּר מוֹעֵט שֶׁל יְהוּדִים מְרוּסִיַּהּ-פּוֹלִין. רֹבֵם הַגְּדוֹל הָיוּ בִּשְׁפֶל הַמִּדְרָגָה בְּמַצְבָּם הַחוּמְרִי. אֲבָל הֵם הָיוּ הַחוּמֶר הָאֲנוּשִׁי הַמְּבִטִּיחַ בְּיוֹתֵר לֹא רַק מִבְּחִינָה רִוּחָנִית אֲלֵא גַּם מִבְּחִינָה גִשְׁמִית, וּבִימֵינוּ אֵלֶּה הֵם נִמְנִים בֵּין הָעֲשִׁירִים הַגְּדוֹלִים בְּיוֹתֵר שְׁבִין הַיְּהוּדִים שֵׁם, כִּמוֹ שְׁאֲמַת הַדְּבָר גַּם בִּיחָס לִיתֵר עָרֵי אֲמֵרִיקָה. הַהִגְרָה הַגְּדוֹלָה מְרוּסִיַּהּ בִּשְׁנֵים הָרֵאשׁוֹנוֹת שֶׁל הַמֵּאָה הַנוֹכַחִית עוֹד לֹא הִחֲלָה. אֲבָל כִּבֵּר נִרְאוּ סִימָנִים מִבְּטִיחִים אֶת עֲתִידוֹתֵיהֶם שֶׁל מִהֲגָרִים אֵלֶּה אֲפִילוֹ בְּמַצְבָּם הַשְּׁפֶל שֶׁל אוֹ. כִּי לֹא יִרְאוּ הָאֲנוּשִׁים מִנְסוֹת אֶת יָדֵיהֶם בְּכָל מִסְחָר וּמִלֵּאכָה, וּבִדִּימוֹקְרַאטִיַּה הַגְּדוֹלָה שְׁבִאֲמֵרִיקָה הַעֲתִיד הוּא לְפּוֹעֲלֵים הַחֲרוּצִים, לְרוֹכְלִים הַמְּתִמִּידִים בְּעִסְקָם, וְלִכָּל אֵלֶּה אֲשֶׁר לָהֶם אוֹמֵץ הָרוּחַ לִסְכֵּן אֶת רִכּוּשָׁם הַמְּעֻט בְּתַכְנִיּוֹתֵיהֶם הַמִּסְחָרִיּוֹת. כֹּאֵלֶּה הָיוּ בְּרֵאשִׁיתֵם הַמִּילִיוֹנָרִים הַגְּדוֹלִים שֶׁל הַלֵּא-יְהוּדִים, רוֹקְפִילֶלֶר, וּוֹאֵנְדֶּרְבִּילֶט, הַנְּרִי פּוֹרְדֵּ וְעוֹד, וְכֹאֵלֶּה הָיוּ גַּם הַיְּהוּדִים מִמוֹצָא הַגֵּרְמָנִי כִּמוֹ הַרְזֵנוּוֹאֵלִידִים, הַשְּׁטְרַאוּסִים, הַפִּלְזִים וְהַרְבֵּה אֲחֵרִים. בִּימֵינוּ הִיסוּד הַגֵּרְמָנִי שְׁבִיִּהוּדוֹת הָאֲמֵרִיקָאִית הוּא "בְּטֵל בְּשֵׁשִׁים", וְהָעוֹשֶׁר הַחוּמְרִי הוּא בְּרֹבּוֹ בִּיַּדִּי הַיְּהוּדִים שֶׁהִגְרוּ לְכֹאֵן לְפָנֵי חֲמֵשִׁים-שָׁנִים שֶׁנָּה. עָלִי לְהוֹסִיף שֶׁדַּבֵּר זֶה אֲמַת גַּם בְּנוֹעַ לְרִיפּוֹרְמָה. הָרֹב הַגְּדוֹל שֶׁל הַ"רִּיפּוֹרְמִי" בִּיהוּדוֹת הַרִּיפּוֹרְמִית מוֹצֵאֵם מְהוֹרִים מִהֲגָרִים לְאֲמֵרִיקָה מִמְּזֻרַח אִירּוּפָה, אֵף כִּי

הם עצמם כבר נולדו פה. התלמידים כיום ב"היברו יוניון קולג'" מרביתם באו מבתיים של מהגרים כאלה, זאת אומרת של יהודים אורתודוקסים. נשיא הקולג' היום, ד"ר גלסון גליק, הארכיאולוג המפורסם בשל תגליותיו בארץ-ישראל, הוא אחד "משלנו", והוא אוהב להדגיש את העובדה שהוא "ליטבאק", אף על פי שנולד בסינסינטי.

יעקב ואני אהבנו לבוא ביחסים קרובים עם האנשים האלה שאצלם הרגשנו את עצמנו באווירה "ביתית", כזו שעזבנו אחרינו בבית אבינו. אהבנו לבוא למעונותיהם הדלים ולחגיותיהם ולראות בהתקדמותם המסחרית. ביחוד הרבינו לבקר בבית-הכנסת שלהם שנקרא אז "רב שאכנה'ס שוהל", ודאי על שם מיסדו. הרב שב"שוהל" היה מן הטיפוס החרדי הישן כזה. שידענו בעולם הישן. שמו היה רבי יצחק יעקב לעססער, שבא לסינסינטי משיקגו, וחיבר ספרים אחדים ברוח הדרש והפלפול הידוע. הוא היה אז כבן חמשים וחמש אבל בשל זקנו הלבן והקמטים שבמצחו ופניו נראה כבן שבעים. רבי לעססער זה היה אחת הדמויות הכי חביבות עלינו בעיר ההיא. הוא היה, למרות האורתודוקסיה הקיצונית שעל פיה התנהג, אדם סבלן בנוגע לאחרים, ולי ולאחי התייחס בידידות רבה והזמינו לביתו לארוחת השבת ולסדר ליל פסח. עם אחי הלמדן משיבת מיר אהב להתפלפל בדברי תורה, ולי הראה סימני ידידות בכל הזדמנות. הוא ידע שהפלפול התלמודי היה רחוק מלבי ולכן נהג לשוחח אתי על ענינים יהודיים בכלל. לאחר שעזבתי את עירו עוד התמדנו בידידותנו על ידי מכתבים, וכל פעם ששלח לי כרטיס ברכה לראש השנה נהג לכתוב בכתב רש"י את התואר הליצני: "להרב המתקן שבמתקונים" וכו'.

בשנה הראשונה ללימודי בסינסינטי קבלתי יום אחד מכתב מאת ידיד משפחתנו מכבר, המטיף הלאומי צבי הירש מאסליאנסקי, שבו הודיעני שהוא יהיה בסינסינטי ביום אחד בשבוע הבא. יעקב ואני חיכינו לו בבית הנתיות והובלנתו לאכסניה שלו. עוד טרם בואו נדברנו עם הפרופיסור דייטש בדבר הזמנה למטיף המצוין לבוא לקולג' לנאום לפני הסטודנטים, והוא הבטיח לבקש את הדבר מאת הד"ר ווייז. העניין סודר. באופן טוב, ומר מאסליאנסקי נתבקש לבוא לתפילת המנחה של השבת הבאה, שאז יוכל לדבר לפני כל התלמידים והפרופיסורים מיד לאחר קריאת התורה. היה זה מאורע נדיר שמטיף בלשון אידיית יופיע לפני הסטודנטים והמורים במכון זה שבו נטו להביט על האידיית כעל שפה ברברית, שפת הגיטו. וחץ מזה עוד ידעו הכל כי מאסליאנסקי הוא מטיף ציוני, והציונות באותם הימים היתה "אסורה" במוסד זה, לרגלי התנגדותו החריפה לה מצדו של ראש הקולג', הד"ר ווייז. אבל ד"ר ווייז היה ג'נטלמן ומכניס אורחים נאמן אפילו כלפי מתנגדיו, והוא עצמו בא לתפילה כדי לשמוע את הנאום. האולם היה מלא כולו סטודנטים, פרופיסורים ואורחים מן החוץ, ומאסליאנסקי לא "בייש" שום איש על ידי שפתו האידיית. הוא דיבר עברית

למרות דעתו שהתלמידים, פרט לאחדים, לא יבינוהו. אבל הוא התכוון לפרופי-סורים ולד"ר ווייז, ובוזה הצליח אם גם לא קיווה לשכנע אותם. נאומו היה מלא התלהבות לאידיאל הלאומי ולתנועה האומרת להשיב את ישראל אל אדמתו ההיסטורית, והפאתוס שבדבריו חדר גם ללבות הצעירים עד כי גם הם נתרשמו. הכל הרגישו שעומד לפניהם אדם בלתי שכיח המדבר כנביא לשם אידיאל נשגב הקדוש לרוב אחיהם היהודים. הציגו את מאסליאנסקי הפרופיסורים דייטש ומיילצ'נר, בדברים חמים, ואף כי ד"ר ווייז לא הגיד כלום מן הקתדרא לפני הציבור, בכל זאת הגיב באהדה לנואם בשיחה פרטית לאחר התפילה, והזמין אותו ללכת לביתו שהיה לא רחוק משם, לשתיית כוס תה. גם אני ואחי הלכנו אתם והיינו נוכחים בשעת שיחתם המעניינת. ווייז לא שינה את עמדתו לציונות כתוצאה מזה, הוא כבר הרחיק ללכת בהתנגדותו לתנועה זו שראה בה סכנה לכל הפילוסופיה שהיהדות הרפורמית בנויה עליה, אבל אין שום ספק שמאסליאנסקי השפיע עליו להתייחס לציונות ברגש של כבוד במקום הזלזול שהוא. כיתר חבריו ה"פרוטסטנטיים" באשכנז, הרגישו לה, עם ראשית התנועה, לאחר הופעת "מדינת היהודים" של ד"ר הרצל.

מפני שהכרנו במגרעות החינוכיות של הקולג', התלטנו אחי ואני, להתגבר עליהן ולהשיג ככל האפשר את הידיעות הנחוצות בעזרתנו העצמית. לזה נחוץ היה להקדיש זמן רב לקריאת ספרים שונים בעברית ובשפות אחרות, חוץ מאלה שהפרופיסורים הטילו עלינו. הרבה מספרות ההשכלה נמצא בספריה שבמכון, והיה עלינו רק לפשוט את ידינו לקחתם. יתר הסטודנטים כמעט שלא ידעו ולא כלום ממצאיותם, גם לא איכפת היה להם. באו לידי גם ספרים ומחברות שרק שמעתי את שמעם ושמחתי לראותם. כן באה לידי המחברת ובה נאומי של ד"ר מקס ליליינטהאל, אשר נאם, בגרמנית, כשבא לריגא ברוסיה מגרמניה כדי לעשות תעמולה לשם החינוך המתקן של יהודי הארץ, ואשר ממשלת רוסיה יזמה להוציא אל הפועל בשנות הארבעים של המאה שעברה. ליליינטהאל היה אוראטור מצוין ונאומי או מצא חן רב בעיני מיניסטר ההשכלה ברוסיה עד שהצאר ניקולי הראשון מצא לנכון לכבד את ליליינטהאל בתואר כבוד ולתת לו טבעת יקרה משובצת אבנים טובות לאות הצטיינות. כידוע, לא הצליח ד"ר ליליינטהאל ב"שליחותו" ברוסיה מפני שההמונים היהודים התנגדו לתיוגים בחינוך מטיפוס הישן, וכשנודע לו שהממשלה היו לה נימוקים משלה להכשיל את היהודים בתנועה זאת ולהחליש את השפעת היהדות עליהם, החליט מיד לעזוב את הארץ, ומריגא הלך ישר לאמריקה, והיה לרב בסינסניטי ולפרופיסור ב"היברו יוניון קולג'". שמחתי מאד כשחוברת זו נתגלגלה לידי. זה היה נאום ממדרגה ראשונה, ונתן כבוד לנואם ולאחיו היהודים.

וזה מזכירני דבר אחד בקשר עם ד"ר ליליינטהאל זה, שאני מצטער מאד שלא עלה בידי להוציאו אל הפועל. בעוד אני מפשפש בספרים ישנים

ובתעודות שבספריה של הקולג', קראתי גם את הכרכים הראשונים של השבועון „אמריקן אוראלייט” שד”ר וויין הוציא וערך ושהיה בשעתו העתון הנודע ביותר בארצות-הברית. הד”ר וויין החל להוציא את העתון מיד אחר בואו לסינסינטי, בשנת 1854, וד”ר ליליינטהאל עזר לו בזה. ובאחד הכרכים, אינני זוכר מאיזו שנה, מצאתי שורה של מאמרים מאת ד”ר ליליינטהאל על היהודים ברוסיה לפני יותר ממאה שנה. המאמרים היו מענינים מאד גם בשל הציוריות שבהם, וגם מפני חשיבותם ההיסטורית. לד”ר ליליינטהאל היתה עין חודרת וכשרון לצייר את החיים היהודיים שבאימפריה הגדולה. הוא ביקר בכמה בתים של הקנטוניסטים וראה את אופן חייהם של אחיו היהודים. חשבתי אז מה טוב היה אילו יכולתי לתרגם את המאמרים לעברית, וגם עשיתי תכניות לעשות זאת, אלא שנשחפתי בורם הלימודים הרבים ורעיון התרגום נשכח אצלי. אפילו בימינו אלה יש חשיבות מרובה למאמרים אלה ואולי עוד ימצא מישהו אשר יקח עליו את הטורח להכניסם לספרותנו העברית, כי באנגלית או באיזו שפה אחרת וודאי שערכם מעט, וסופם להשכח.

לעומת זה נתגלגלה זכות אחרת על ידי, כוונתי ל„מרדכי עמנואל נח”, אשר את נאומיו על הגאולה המדינית של היהודים מצאתי גם כן בספריה של „היברו יוניון קולג’”, ומיד נגשתי אל המלאכה ללבשם לבוש עברי, וגם להכין מונוגראף שלם על האיש הזה בשורת מאמרים אשר הופיעו ב„השלוח” בעריכתו של ד”ר קלוזנר. בנידון זה הייתי אני הראשון לכתוב על מרדכי עמנואל נח, ולא רק בעברית. עד הזמן שאני מדבר בו כמעט שלא נכתב כלום עליו אפילו באנגלית, וכמעט שנשכח לגמרי. עכשיו כבר יש לנו ספרות שלמה באנגלית ובאידית על אודותו. הוצאת „אחיאסף” בווארשה מצאה ענין במאמרי ב„השלוח” על נח והציעה לפני להוציאם בספר מיוחד אשר הופיע, אם לא אשגה, בשנת 1907. בספר ההוא הוספתי על המאמרים שב„השלוח” גם פרקים מספר מסעותיו של נח, אשר בהם סיפר על הקורות אותו בטוניסיה בזמן ששימש שם כנציג ארצות הברית, על פיטוריו ממשרה ההיא בשל יהדותו, ועוד פרטים מענינים.

בכלל לא הונחתי את עבודתי בספרות העברית בשנות לימודי ההן. כל אימת שאחד העם היה עורך „השלוח” השתתפתי בירחון החשוב ההוא בכמה מאמרים, וגם לאחר כך כשאחד העם התפטר מן העריכה וד”ר קלוזנר בא במקומו כתבתי בעדו, כמו שכבר הזכרתי. כתבתי גם בעד עתונים עבריים אחרים, ב„הצפירה”, של סוקולוב וב„הצופה” שיצא גם הוא בווארשה. ובבוא זמני להכין דיסרטאציה קודם סיומי הגשתי, לתמהון ואולי גם לשמחתם של הפרופיסורים, את ספרי על „תולדות היהודים באמריקה” אשר כבר נדפס אז ויצא בווארשה בהוצאת „תושיה”. וכאן עלי להודות שספר זה לא נכתב בכוונה תחילה לשם דיסרטאציה, אלא לפי דרישת בעלי „תושיה” (בן-אביגדור) אשר שלמו לי בעדו.

ואולם כיון שכבר נכתב חשבתי שישמש גם דיסרטאציה ולמה לי כל הטורח לכתוב על ענין אחר. וכאמור רצו הפרופיסורים של הקולג' את עבודתי. זאת היתה הפעם הראשונה בדברי ימי המוסד, אשר אחד מן המסיימים הגיש חיבור על ענין יהודי-מדעי בעברית, והם החשיבו את הדבר. באמת היה חיבורי לא יותר מקומפילאציה של עובדות וקורות אשר שאבתי ממקורות רבים, שנכתבו מאת יהודים ואינם יהודים, וחץ מזה היה הספר מלא טעויות דפוס. את אלה תיקנתי כשהבאתי את החיבור אל הועד אשר הפקד לעבור עליו. בוועד זה היו שני פרופיסורים, אשר האחד היה ד"ר גוטטהארד דייטש והשני ד"ר דוד פיליפסון. ד"ר דייטש נועד לזה מפני שהיה המורה לתולדות ישראל וספרי שייך היה לתחום זה של ספרות. גם ד"ר פיליפסון היה היסטוריון, אשר כתב הרבה על תולדות הריפורמאציון בישראל. אך המבקר הראשי היה ד"ר דייטש ומענין הדבר שהוא. כהיסטוריון יהודי, לא מצא שום דופי במפעלי כספר תולדה, אבל הדגיש טעויות אחדות שמצא בסגנוני ובדקדוק. חושדני, שבאמת רצה הפרופיסור הנכבד הזה להראות לקוליגים החשובים שלו שגם הוא ידע עברית והראיה, אלה הטעויות שנכתבו על ידי סופר שכבר יצאו לו מוניטין בספרות העברית החדשה. היתה זאת אחת מחולשותיו של הפרופיסור הנכבד הזה להתראות כ"מושלם" במקצועות רבים ביהדות ובספרות היהודית...

וכן הגיע היום הגדול בחיי, יום הסיום, או ה"סמיכה", שבו נהייתי ל"ראב"י". זה היה בחודש יוני לשנת 1903, חמש שנים לאחר בואי לסינסינטי ועשר לאחר הגיעי לאמריקה יחד עם אמי והאחות הצעירה שרה פייגל. הייתי אז בן כ"ב, ואתי במחלקה היו עוד אחד עשר צעירים, וכולנו בריאים וטובים ומאושרים בחיים החדשים שנפתחו לפנינו. היום היה יום-שמש נהדר, לא חם ביותר, וה"טמפל" שבו היתה החגיגה, ה"פלום סטריט טמפל", שבו ראיתי לראשונה את רבי יצחק מאיר ווייז, שקיבלני בחיבה חמש שנים לפני זה כאחד מן הסטודנטים, היה כולו מקושט פרחים ודגלים, והיה מלא אנשים ונשים מלובשים חגיגית. הטקס היה יפה, המקהלה שרה הימנונים מתאימים בלזית צלילי העוגב, והד"ר גוטטהארד דייטש, כממלא מקום נשיא הקולג', ישב בראש והציג את הנאומים-האורחים אשר באו להשתתף בחגיגה. ביניהם היה ד"ר ווארזאנגר, הראב"י המפורסם מסאן-פראנציסקו, אשר בא מעירו הרחוקה ביחוד לשם הנאום הראשי אשר נדרש לנאום. בין אלה שנמצאו במקדש היה גם אחי יעקב זלמן אשר בא מקהילתו הקטנה בעיירה במדינת מיסיסיפי. הוא הביא אתו מתנות לי, ספרים נחוצים לעבודתי כרב ומטיף. הגיעו לידי גם מספר טלגרמות של ברכה מאבא ואמא, ומאת אחיותי ומידידים מניו-יורק וערים

אחרות. הפרופיסור דייטש בירך את כולנו בברכת כהנים הרגילה לאחר נאום של עצות ואיחולים להצלחתנו בחיים, והושיט לכל אחד מן המסיימים את התעודה הנכספת שעל פיה הרשות לנו להיות רבנים ומטיפים ומורים בישראל, בפורמולה הידועה: „יורה יורה, ידין ידין“.

ובשובי לניו-יורק חיכו לי, בבית הנתיבות, ההורים האהובים והאחיות החביבות. ברכות, נשיקות ושיחות מלבבות. כולם מתגאים בי וכולנו מאושרים. איש לא ידע את אשר לפני, רק הרגשנו שמאורע מאד נכבד אירע לי, והמטרה אשר לה שאפתי הושגה. האמנו שהדרך שלפני זרועה פרחים, ואיש לא ראה ולא ניחש את הקוצים שבחיים, אשר רבים מהם נמצאו גם בדרכי אני...

חלק שני

ביהדות אמריקה

ברבנות הריפורמית

אכן, דרכי ברבנות הריפורמית מלאה היתה מכשולים ומעצורים, והאשם היה גם בי וגם בקוליג' בו חונכתי, אשר לא הכין אותי כדבעי לקראת המציאות הקשה של היהדות האמריקאית. כאן אתעכב מעט על מצבה של יהדות אמריקה בכלל באותן השנים הראשונות של רבנותי, ועל התנאים שהיה על הרב והראבי לעבוד בהם בזמן ההוא. הרבה מאותם התנאים של לפני ארבעים וחמשים שנה עודם שולטים גם בימינו אלה, ואולי בתבנית יותר גרועה ומכוערת.

הרבנות האמריקאית כמו שהיא נראית לנו היום היא עולם גדול בפני עצמו, עולם של זריזות, פעולות, יזמה ותכניות מתכניות שונות, ושל "ביג ביזנס". מלה זו, "ביג ביזנס", לא קל לתרגמה. אולי התרגום "תעשיה גדולה" יכיל את המובן הנכון. כי אמנם תעשיה גדולה היא רבנות זו, תהיה איזו שתהיה, אורתודוכסית, קונסרוואטיבית וריפורמית. כל אחת יש לה מנגנון גדול משלה, וכל אחת שואפת לעשות גדולות במלכות שלה, בתחום פעילותה, ולהתראות כאילו היתה היא הכח השולט ביותר ביהדות אמריקה. בנידון זה לא היה מקום להתאונן אילו היה הנימוק רק זה של "קנאת סופרים" המרבה חכמה. רבנים המקנאים זה בזה ושואפים לעלות האחד על משנהו בידיעת התורה ובפעילות לטובת הכלל הרי סופם להרבות תורה ויראת שמים בעולם, לולא נתגלה שבאמת הכח הדוחף אותם הוא שאיפה להבטיח ביצור מצבם החומרי וריבוי הכנסותיהם הכספיות. מלחמה להם, לרבנים אלה, בין היראה שעליהם לנטוע בלבבות בני עדתם והם עצמם משמשים לה סמל, ובין היצר לעשות לביתם כל זמן שכחם עדיין במתנם, ולפעמים היראה מובלעת בתוך הטומאה. וממה שראיתי בימי פעולתי אני, היו העבריינים המרובים ביותר בנידון זה דווקא בין אלה שנכון היה לנו לצפות מהם שיראו לנו דוגמא של יראת שמים ומסירות לרעיון ההתקדמות המוסרית היהודית. כוונתי לרבנות האורתודוכסית שעם כמה מדוגליה באתי לפעמים בהתנגשות.

רבנות זו התקדמה הרבה בחמשים השנה האחרונות והיתה לכח משפיע גדול בחיים היהודיים בעולם החדש, אבל לא תמיד לטובה. הרבנים מסוג הישן, כרבי יצחק יעקב לעססער ז"ל, מסינסינאטי, אשר היו כנים במסירותם לאידיאלים היהודיים ולא משו מאהלה של תורה כל ימיהם ונכון להעיד עליהם

ש"לא ידעו צורת מטבע", רבנים אלה ירדו אחד אחד מעל הבמה, ובמקומם באו צעירים אשר "התאמרו" במהירות ולמדו את דרכי ה"פובליסיטי" האמריקאית. במקום לימוד התורה, שהיה אורח חייהם של הרבנים מן הטיפוס הישן, התמסרו אלה לאינטרסים המבטיחים יותר במובן החומרי, נעשו משגיחים על הכשרות, למוכרי תעודות של "בשר כשר" ו"יין כשר" לפסח, וכיוצא באלה. בעד תעודות כאלה משלמים לרבנים סכומים גדולים, כי בעלי בתי החרושת מנצלים את כל האפשרויות במכירת התוצרת שהם מוציאים לשוק, ויודעים הם שלתעודת רב ישנה השפעה גדולה על ההמונים.

אלה הרבנים הנקובים "קונסרוואטיבים" עוד לא היו במציאות בזמן שנעשיתי ל"ראב"י. הם באו לאחר כך, כשד"ר שניאור זלמן שכטר נקרא מאת משרתו כפרופיסור באוניברסיטה של קיימברידג' באנגליה להיות הנגיד של בית המדרש לרבנים בניו-יורק. בית מדרש זה היה עד אז מוסד קטן ודל, מספר תלמידיו היה מצער, והמורים המעטים שבו לא הצטיינו ביחוד. במקצועות שהורו, שכטר פיתח את בית האולפנא הזה, הביא מלומדים ידועי שם לתורות בו, ועשהו לכח מפרה בחכמת ישראל לא רק באמריקה אלא בעולם כולו. ד"ר שכטר ראה את כל האנדרלמוסיה ואי-הסדר בחיים הדתיים של יהודי אמריקה; האורתודוקסיה לא משכה את לבו, והריפורמה גם היא לא מצאה חן בעיניו. לכן החליט לברוא ענף חדש של יהדות שתהיה מעין "שביל זהב" בין שתי הקצוות. מן הריפורמה שאל את הטוב והיפה שבה, את העוגב והתזמורת שבה משתתפים אנשים ונשים, ומן האורתודוקסיה לקח את הנאמנות למסורת היהודית, את הרגש של "נצח ישראל". בעצמו של דבר היה הטמפל הקונסרוואטיבי דומה למקדש ריפורמי, בזה שהגברים והנשים ישבו ביחד והתפילות היו חציין באנגלית, אבל הסידור הישן עם איזה שינויים נשאר בתקפו אם גם תורגם לאנגלית. מובטחני, שהד"ר שכטר לא נתכוון לזה שעל ידו תצמח כיתה חדשה ביהדות, אבל הוא ראה את חזון העתידות ביהדות האמריקאית, ואף על פי שהוא עצמו היה כרוך אחרי האורתודוקסיה לא האמין שיש לה תקוה לעתיד. הוא חתר לבריאת אורתודוקסיה חדשה, הדורה בצורתה החיצונית, אבל כולה יהודית בהרגשתה ובפירושה למוסר ולתרבות. מבלי שכיוון לזה נעשתה התנועה הקונסרוואטיבית לסלע-מחלוקת ליהודים כאן, ואורתודוקסים כריפורמים רואים בה מקור של התנגדות, ואפילו של שיטנה, לאידיאל היהודי שהם דוגלים בו.

כזה היה הרקע של היהדות האמריקאית בזמן שבו החל שירותי לציבור כראב"י ריפורמי. וכזה הוא גם היום. היה לי עסק לא רק עם יהודים שאני מנהיגם כביכול, אלא עם בני מפלגה מסוימת ביהדות שעל פי טבע הדברים היתה מובדלת משאר היהודים, אשר הביטו עליה כעל צרת מפלגתם הם. אני הייתי לא רק ראב"י, אלא "ראב"י ריפורמי". לפני הרבה שנים כתבתי מסה בשם "שנאת אחים ומלחמה לשם פרנסה" (הוכנסה לתוך ספרי "דפים מפנקסו של

ראבי"י) שבו תיארתי את המאבק שבין שלושת הסוגים של רבנים וראבי"ס אשר כולם מתיימרים להיות מן העובדים המסורים לטובת היהדות בזמן שהנימוק האחד שלהם הוא להיטיב לאינטרסים המיוחדים של עצמם. המלחמה היא חשאית ונראית רק מאחורי הפרגוד. עוינים הם הרבנים איש לאחיו בשל סאת הפירסום שכל אחד מהם שואף להשיג בעתונות, ובשל חתונות ולוויות, הקמת מצבות בבית העלמין, ותעודות ההכשרים שכולם רצים אחריהן לשם ההכנסה. הרבנים האורתודוקסים מתגנדרים בתואר "גאון" ו"הרב הגאון". "ביג ביזנס" יש למצוא אצל כמה מהם, אשר נוסף לתפקידם כרבנים הם גם מוהלים וכאלה הם מכריזים על עצמם במודעות בעתונים. בערים הגדולות כניו-יורק ושיקגו נמצאים גם "רבנים גאונים", שפתחו להם קהילות כפתוח חנות מכולת. והם מכריזים על התפילות שהם עורכים באולם ששכרו ועל ההזדמנות לאבלים "לאמר קדיש" ב"יאר צייט" ובזמן ה"יזכור". ההתחרות בין כל אלה היא גדולה. הרי לפנינו תמונה בלתי יפה כלל: רבנים מתנצחים זה בזה ונלחמים איש באחיו לא להגדיל תורה ולהאדירה אלא לשם פרנסה.

בעל כרחי נסחפתי במשך השנים לתוך מערבולת זו של זרמים ואינטרסים ונטיית המהווים את העולם הרבני באמריקה, ולא תמיד הצלחתי במאמצי לשמור על שיווי-המשקל שלי, כשאני ברבנות מהאגפים האחרים שמוני מטרה לחיצו קינאתם ושינאתם. הגדילו בזה הראבי"ס הקונסרוואטיבים מטעמים שנקל להבינם, כי הקונסרוואטיביות והריפורמה קרובות הן אישה לרעותה בצביון החיצוני, ולכן הקנאה ביניהן. ז. א. בין הראשים שלהן, גדולה ביותר.

כמו שאמרתי בראשית דברי בפרק זה, המכשולים והמניעות שמצאתי על דרכי, ביחוד בשנים הראשונות, לא היו כולם בשל אשמתי אני אלא גם בשל הקול"ג' שבו חונכתי. פשוט לא הכינו אותי כראוי לקראת תבואת, לא הזהירו לא אותי ולא את יתר התלמידים להיות נכונים, במקרה של תיגרה, לעמוד על רגלינו אנו במלחמה "לשם שמים" כביכול, ולא הורונו איך לערוך את המלחמה לכשתפרץ.

באמת היו שנותי הראשונות ברבנות הריפורמית שנים של תעיה וחיפוש דרך, ומצאתי את עצמי בפני בעיות שלא ידעתי כיצד לפתור. היהדות האמריקאית בכלל היתה אז במצב של תוהו ובוהו. כראבי"י ריפורמי ידעתי רק את עצמי, את מה שאני רוצה, והוא לשרת את אחי לאמונה, ולטעת בלבותיהם אהבה לקנינים הרוחניים שלנו. אבל מה הם האמצעים לזה? וודאי, ההטפה מן הבימה בשבתות וימים טובים היא אמצעי מועיל, כל זמן שהציבור מוכן ומוזמן, על פי ההרגל שנעשה לו טבע, לבוא לטמפל לשם תפילה. אבל מה יעשה הראבי"י אם אבד לציבור זה אותו ההרגל הישן ואינו מרגיש עוד את הנחיצות לבוא לתפילה כמו שעשו אבותיו לפניו? אם ידעתי את עצמי ואת מה שאני שואף אליו, לא ידעתי את אחי, את הציבור אשר הייתי כה להוט להיות לו לעזר.

וזה נכון גם בנוגע לחינוך הילדים בתורה ומעשים טובים, שבלתו אין תקווה להמשכת קיומה של היהדות. בעולם הישן, בעיירות כניסווז, היה דבר זה קל משום שהאווירה כולה היתה יהודית, וחיים יהודיים בלי "חדר", "תלמוד תורה" ו"ישיבה" אי אפשר היה לשער. באמריקה לקח בית הספר הציבורי, ה"פובליק סקול", את מקום החדר, ונמצאו הרבה אנשים יהודים שלא ראו צורך בבית ספר מיוחד ללימודים דתיים, אפילו לא ב"סונדיי-סקול", בית הספר לשעות אחדות ביום הראשון בשבוע, שנמצא בכל "טמפל" תחת השגחתו של הראביי. בקהילות הקטנות שבערי השדה היתה שיטת הלימודים בבתי-ספר כאלה מאד לקויה, והילדים קבלו ידיעות קלושות ביהדות מפני שהמורים שם היו צעירים וצעירות שלא ידעו כי אם מעט ממה שנטל עליהם להורות. רבי לא שנה, חייא מניין?

בנידון זה חל שינוי גדול לטובה למן הזמן שאני דובר בו. כיום שולטת רשת של בתי ספר בעלי צביון אחד כמעט בכל בתי הכנסת בארצות הברית לפי סוגיהם השונים. רבים מהם פתוחים אם בכל יום בשבוע או שלש פעמים בשבוע, ואפילו בתי הספר של היום הראשון, ה"סונדיי סקול", ניכר בהם שינוי רצוי, ביחוד בקהילות שבערים שיש בהן אוכלוסיה יהודית גדולה. בעשיריה הראשונה של המאה היה המצב מאד עלוב, ומנהיגי ישראל האחראים, ביחוד הרבנים והראבייס, עוד לא ידעו מה לעשות להטבתו.

דבר חשוב אחד חל באותן השנים הראשונות של המאה, והוא ההגירה הגדולה מארצות מזרח אירופה. עד אז משלו בכיפת היהדות באמריקה היהודים ממוצא אשכנז והם הטביעו את חותמם על הקהילות ובתי הכנסת. נחשול ההגירה מרוסיה, הונגריה, פולין וגאליציה הביא אתו יסודות יהודיים יותר קרובים אל המסורת שלנו ואל התרבות העברית, ויותר חדורים רוח האחריות לעתידותינו בארץ החדשה. היה זה חומר אנושי ויהודי נבחר אשר שינה מן הקצה אל הקצה את קלסתר פני היהדות האמריקאית ונתן לה את צביונה הנוכחי, אף כי הרבה שנים עברו עליו עד שהגיע למעמדו החומרי הטוב של עכשיו. ברובם הגדול הלכו מהגרים אלה לערים הגדולות כניו-יורק, שיקאגו, פילאדלפיה, ועוד, וזה היה לא טוב לא בשבילם ולא בשביל המהגרים שקדמו להם. המאבק לשם פרנסה הוא גדול ביחוד בערים הגדולות. מנהיגי היהודים שלפני חמשים שנה כיעקב ה. שיף, לואיס מארשאל, ויליוס רונוואלד אמרו להטות את זרם ההגירה לפנים הארץ, ויסדו את "תנועת גלוסטון", אבל לא הצליחו והנוודים הוסיפו להגדיל את האוכלוסיות של הכרכים הגדולים ולהוסיף על הלחץ והדחק שבהם. עד שבא הזמן שהמהגרים עצמם נוכחו שעתידותיהם לא במטרופוליה שבמזרח או במערב הארץ אלא דווקא בעיירות הקטנות. לאט לאט, מבלי שום לחץ או פיוס מן החוץ החלה ביניהם תנועה לפנים הארץ, לפרובינציה האמריקאית, ובתנועה זו, המוסיפה והולכת עד היום הזה, סוד העושר והכח של היהדות

האמריקאית. הפרובינציה הולכת ונבנית על חשבון המטרופוליה. יושביהן היהודים של ניו-יורק, שיקאגו ופילאדלפיה מוצאים להם מקומות לגור בכפרים ובעיירות הקרובים ואחרים באים במקומם. הצביון הגופני של ערי אמריקה, הגדולות כהקטנות, הולך ומקבל שינוי בשל תנועה זו, ומשתנה גם הצביון הרוחני של היהודים.

הרבנות שלי החלה בעצם ימי ההגירה הגדולה בראשית המאה, והצלחותי ככשלונותי כראב"י באו לי מפאת השינויים שחלו במצב היהודים. היה לי ענין עם יהודים שבאו לכאן כמהגרים, עשו עושר ונעשו למנהיגי הקהילות. לא תמיד היה יחסם של אלה לראב"י שלהם טוב ואדיבי. הם עוד נשארו תחת השפעת התנאים שידעו מן הקהילה האירופית, ולא קל היה להם להבין את תכונתו של "ראב"י", כלומר רב, שגודל וחונך באמריקה בתנאים חפשיים, וכמורה ומדריך ידע לעמוד על דעתו. בשל החיכוכים שבאו לי מזמן לזמן יש שהתפטרתי מכהונתי והלכתי לקהילה אחרת. המצב שעליו דברתי לא התמיד לאורך ימים. הטבע עושה את שלו. המהגרים הזדקנו וירדו מעל הבמה, ובמקומם באו בניהם, ילידי הארץ. שיחסם למורה הרוחני היה כבר שונה מזה של אבותיהם ואתם יותר קל היה לבוא לידי הבנה בנוגע לפרטי עבודתי. דור צעיר זה העומד כיום בראש הקהילות באמריקה הוא על הרוב מחומר אנושי ויהודי טוב ומנופה, ואני רואה עתידות טובות ליהדות האמריקאית על ידו.

נסיונותי כראב"י באו לי בקהילות שונות, גדולות קטנות, בחלקים שונים של ארצות הברית, ובמידה מרובה היו כולן שוות זו לזו. סדנא דארעא חד הוא. ויהודים בעצם שווים הם זה לזה בטבעם ובשאיפותיהם לשיפור מצבם החברתי והכלכלי. יש שהם רואים בראב"י רק מעין דיקוראציה כלפי האינס-יהודים, ועל כן הם מדקדקים להשיג ראב"י היודע להטיף בסגנון יפה ומושך, בשפה צחה ונמלצה, עד שאין "להתבייש" בו במקרה שהוא קרוא לדבר בפני אסיפה נוצרית. ויש שהם דורשים מן הראב"י ביחוד שיהיה מסור לתפקידו כמורה ומחנך לילדים כלבוגרים. הראב"י שהוא רצוי לכל חברי הקהילה מבחינה זאת או אחרת כמעט שאינו במציאות. ומובן שבין הראב"ים עצמם ישנם לא מעטים המתאמצים תמיד "למצוא חן" בעיני הבריות, מפני שהאינטרסים שלהם דורשים זאת, בבוא זמן הבחירות, או מחפצם שיוסיפו על משכורתם. מכאן השימוש המרובה ב"פובליסיטי" בעתונים, במאמרים מלאים שבחים, שעל הרוב נכתבו מאת הראב"י עצמו או על ידי מזכירתו. מכאן גם שאיפתו של הראב"י שיקראו לו לנאום באספות לשם ענין ציבורי זה או אחר. מכאן גם אחיזת העינים להתראות כתורני, כמושלם ומלומד, או להופיע כדברה של הקהילה כולה בדבר העומד על הפרק והכל מעונינים בו. הראב"י שהוא נקי מכל פגימות מוסריות כאלה הוא תופעה נדירה. לשם האמת נכון להוסיף שגם בין המטיפים הנוצרים

נמצאים רבים המשתמשים בתכסיסים כאלה כסגולה להצלחה, ואפשר שמהם למדו הראבייס להתנהג ככה במאבקם להצליח בחיים.

גם אני לא הייתי כולי נקי מהנהגה כזאת, לפחות בשנותי הראשונות. הדרך היתה כבר "סלולה" על ידי אלה שקדמו לי, והיה זה חלק מן המאמץ, לטפס על השלב הגבוה ביותר בסולם ההצלחה. אוכל רק לאמר, שבדרך כלל נזהרתי בכבוד הרבנות שתמיד היה יקר לי. לא נתכוונתי להתכבד בקלון חברי, ולרדת לחייו של מי שהוא. המצפון שלי שימש תריס בפני מעשים מקולקלים כאלה. וכשאני סוקר לאחור על חיי בחצי המאה של רבנותי אפשר לי לומר שבכלל לא נטיתי מן הדרך הנכונה, כל אימת שהוספתי לשרת את בני עמי עד היום הזה; זקנתי לא ביישה את ילדותי.

מבלי לטפל בפרטים אני אומר להביא כאן כמה מן המאורעות החשובים ביותר ברבנותי, שמהם אפשר ללמוד על דרכי בפרופסיה כבודה זו ועל חלקי בחיים הכלליים של הארץ הנפלאה הזאת שגורלי הטיל אותי לתוכה.

משרתי הראשונה כראביי החלה בעיר סטוקטון, בקאליפורניה הרחוקה. שם נמצאה אז קהילה קטנה בשם "רעים אהובים", ואני נבחרתי מאת חבריה מבלי שטרחו להזמיןני להטיף לפניהם. היה זה רק שבועות אחדים לאחר סיימי את ה"היברו יוניון קולג'" ואני אז בבית אבותי בניו-יורק כשהגיעה הטלגראמה שהודיעה לי את הדבר. לא הרהרתי הרבה, ועניתי בטלגראמה שמסכים אני לבוא אליהם. לא ידעתי כלום אודות הקהילה והתנאים השוררים שם, ובאמת לא נמשך לבי אחר המשרה חוץ מן העובדה שניתנה לי ההזדמנות לנסוע למדינה הגדולה ההיא ולראות את הארץ. דבר זה ישר בעיני עול הימים בן הכ"ב, ימי שנותי אז. אבותי הצטערו על הרחיקי לכת. לפני חצי מאה שנה עוד היתה קאליפורניה רחוקה מניו-יורק מרחק של חמשה ימים במסילת הברזל, בעוד שעכשיו אפשר להגיע לשם בשעות מספר באווירון. אני שידלתי אותם בטענה שיש כאן האפשרות בשבילי למצוא את דרכי ברבנות המעשית, וכי בכל אופן אין בדעתי להשאר שם זמן רב. וכן היה באמת. נשארתי במשרה ההיא רק כעשרה חודש. לאחר הגיעי לסטוקטון נודע לי סוד בחירתני "בלי ראייה ושמיעה", מה שהיה דבר יוצא מן הכלל ביחס לאדם צעיר כמוני שרק זה יצא מבית הספר. הגורם לזה היה הד"ר יהודה לייב מאגנס, שהיה בן קאליפורניה, וכבר נתפרסם במדינה כנואם, מטיף ומלומד והוא נמנה בין מורי ה"היברו יוניון קולג'". מאגנס עצמו שימש כראביי של הקהילה בסטוקטון לראש השנה ויוה"כ של שנת 1902. נתקרבנו זה לזה בשנתי האחרונה בקולג', שהיתה שנתו הראשונה שם, ועל פי בקשתו הרציתי לפני התלמידים במחלקתו, וכמדומה שהיה זה על הנושא של הספרות העברית החדשה. כשפנו בני סטוקטון אליו בנוגע לראביי הנחוץ להם, המליץ עלי, וכן נבחרתי למשרתי הראשונה, שמצאתי בה הרבה

מן התועלת והעזר להכיר את אופיה של הרבנות הריפורמית מן הנסיון המידי. שירותי באותה קהילה החל בראש השנה לשנת תרס"ג.

קהילתי היתה קטנה, אבל מלאכתי היתה לא קלה ולא נקיה. היה לי עסק עם אנשים ונשים אשר אמרו להפיק מן ה"טמפל" תועלת לטובת עצמם, להשבתת מצבם החברתי, ולא לשם עליתם במוסריות או ברוחניות, ובי תלו תקוותם שאוכל להיות להם לעזרה בדבר הזה. התמסרתי לעבודתי החינוכית שבה ראיתי את תכלית חיי, וגם יסדתי שיעורים לבוגרים. מהם באו רק מעטים, אבל לא נתאכזבתי, מפני שראיתי את משרתי כזמנית וידעתי שעתידתי לא בקאליפורניה. אף התגברו בי הגעגועים על משפחתי בניו-יורק ובקוצר רוח ציפיתי ליום שבו אוכל לשוב לבית אבי. מפני שהיה לי פנאי, החלטתי להיכנס לאוניברסיטה של קאליפורניה שהיתה בוורקלי, נסיעה של שתי שעות ממקומי, ולהמשיך את לימודי תחת השגחתו של פרופסור מ. ל. מרגלית, שהיה מומחה לספרות התנ"כית, ושני ימים בכל שבוע ביליתי שם.

היום שבו עזבתי את בוורקלי ואת קאליפורניה על מנת לשוב הביתה, הניח עלי רושם לכל ימי חיי בשל מאורע אחד. היה זה הרביעי לחודש יולי, 1904. כמנהגי תמיד קניתי לי עתון לקרוא בו בקרן, אבל עייף הייתי, ולא הספקתי לעיין בגליון עד עבור כמה שעות. לאחר זמן מה, כשפתחתי את העתון, חשכו עיני. בראש הגליון ראיתי נדפס באותיות גדולות את ההודעה: "תיאודור הרצל, מייסד התנועה הציונית, מת." הנסיעה כולה שחשבתי שתהיה לי נסיעה של גיל ושמחה, הפכה מיד לנסיעה של אבל, ולא יכולתי להרגע כל חמשת הימים שהייתי ברכבת.

משרתי השניה היתה בפילאדלפיה. באתי לאותה עיר על פי הזמנת מנהיגי הקהילות הריפורמיות שבה לשם אירגון קהילה ריפורמית בעד יהודי "מורד העיר", זאת אומרת, אלה שמקורב באו ומוצאם מארצות מזרח אירופה. היהודים ממוצא גרמניה, והראבייס שלהם, משלו אז בכיפת הקיבוץ היהודי הגדול בפילאדלפיה, כבערים אחרות, היו מפורסמים בעשרם ובמוסדות הצדקה שלהם. ולהם היו שני ה"טמפלים" הגדולים והיפים שהקימו בשכונות האריסטוקראטיות. בפילאדלפיה היתה גם עדה ספרדית חשובה, אחת העדות הכי עתיקות באמריקה. שומן הווסדה חל עוד במאה הי"ה, אבל היתה אורתודוקסית על פי דרכה. היהודים שהיגרו לפילאדלפיה בזמני עוד נמצאו בשפל המדרגה במובן הכלכלי, אבל כבר הבטיחו הרבה לעתיד, והיהודים הריפורמיים התקרבו אליהם, לפחות אמרו להשפיע עליהם לשנות את דרכיהם בנוגע לחייהם הדתיים. הם, המנהיגים ההמה שלפני חמשים שנה, ראו באורתודוקסיה ומנהגיה הרבה מן הבלתי-אסתטי והאמינו שיוכלו "לגאול" את אחיהם אלה ולזכותם בחיים יותר יפים באמצעות ה"טמפל" הריפורמי. אבל תחת עשותם מאמץ להביא את ה"רושאנס" (הרוסיים) ל"טמפלים" שלהם האמינו שטוב יהיה לייסד "טמפל" מיוחד בעד אחיהם אלה

בשכונה שהם נמצאים בה. מאמין אני ש"אשכנזים" אלה לא היו מאושרים ביותר אילו באמת באו ה"אסט-יוודן" להתייחס על קהילותיהם, מפני שבימים ההם עוד נהגו להביט מגבוה עליהם, לא הראו להם חיבה מיוחדת ולא היו להוטים להתיידד עמם, אבל אמרו לעזור להם עזרה רוחנית כמו שעזרו להם בחומר. היחס היה זה של העשירים והתקיפים לנחותי הדרגא, ואני הכרתי בזה רק לאחר שבאתי לעיר ההיא.

בשבילי היה זה כשלון אבל נסיון שהכיל לקח טוב. בכל מסירותי לרעיון התיקונים בדת, לא האמנתי מעולם שעלינו, המתקנים, להיות מיסיונרים לדבר זה בין האורתודוקסים ולצאת להטיף להם לטובת הריפורמה. לבי הגיד לי שאין בזה מן הנחיצות. השכל והזמן יעשו את שלהם, כשהיהודים האלה יהיו מוכנים לכך, ואין לדחוק את השעה. נבואתי נתקיימה. כיום, חמשים שנה לאחר אותו זמן, אנחנו רואים את היהודים מבני מזרח אירופה והם ממלאים את כל ה"טמפלים", כחברים וכראבייס, וכמו שכבר אמרתי, היהודים ממוצא אשכנזי הם "בטלים בששים" בקהילות שנוסדו מאת אבותיהם ואבות אבותיהם. כמעט כולם מתו והיהודים, מבני ההגירה הגדולה של ראשית המאה, כמו אחיהם מבני אשכנז, גם הם רובם הגדול כבר הלך לעולמו, ובניהם שכבר נולדו באמריקה הם הנוהרים ל"טמפל" הריפורמי אם הם בכלל נוטים לאמונה. היהדות כמורשת אבותיהם יקרה להם, אבל האורתודוקסיה על מנהגיה דוחה אותם. עלינו איפוא להכיר תודה לריפורמה אשר הצילה מאות אלפים יהודים ליהדות ולולא היא ודאי שנטמעו בין הגויים.

נשארתי בפילאדלפיה פחות משנה. כמעט אך הכרתי את טיב הענין שבשבילו באתי לאותה עיר, היה לי הדבר לזר, ולבי לא הלך אחרי דרישות התקיפים מ"בראד סטריט" שאתמיד לפטם את בני עדתי באידיאולוגיה הריפורמית על-פי הנוסח של ה"יוניון פריאר בוק" (הסידור הריפורמי). הקהילה שלי היתה בכלל מין ערב-רב של אנשים אשר ענין האמונה בכלל היה זר להם, ואם התחברו על הקהילה עשו זאת לא מפני שידעו כלום מה הריפורמה דורשת מהם ובאיזה אופן היא נפרדת מן האורתודוקסיה, אלא מפני שהיו להם אינטרסים משותפים עם אחרים מבני העדה. יודע אני שבניהם ונכדיהם הם כיום חברים נאמנים ל"כנסת ישראל" ול"רודף שלום", הטמפלים שבאותה עיר, או שיסדו להם קהילות ריפורמיות אחרות. הקהילה שבראשה עמדתי לא האריכה ימים כמעט אך פרסמתי את החלטתי להתפטר, וזה היה אות נאמן שכל ענין הקהילה היה בנוי על יסוד רעוע.

מפילאדלפיה הלכתי למירידיאן שבמדינת מיסיסיפי. וזו היתה לי הפעם הראשונה שרבנותי הסבה לי קורת רוח מרובה. הקהילה היתה קטנה, אבל האנשים והנשים בה היו על הרוב אדיבים, ויחסם אלי היה זה של יראת הכבוד. נהייתי ברבית לרוב המשפחות, שכמעט כולן היו ברוכות בעושר ומצאתי

עונג רב בחברת הצעירים וצעירות אשר באו לה"סוירוויסיס" ("העבודה") בטמפל, כמו שהבטיחו לי, לא מפני שהיו כה מסורים לדת אלא מרצונם לשמוע את נאומי ולהמצא בקרבתני. אפשר היה לי כאן, בעיירה זאת, להתעסק בדברים רבים שגרמו לי נחת רוח, ומפני שהיה לי פנאי הרבתי לקרוא בספרות הקלאסית וגם שבתי לעסוק בדברי ספרות ולכתוב עברית אשר הזנחתי עד אז, ואבי הטוב התאונן על זה במכתביו אלי. החילותי אז לכתוב את ספרי על "דשוהן מילטון", אשר לא יצא לאור עד עבור שנים רבות (הוצאת רימון, ברלין, 1924), בשל מלחמת העולם הראשונה ואני כבר האמנתי שכתב־היד אבד. על כך עוד אדבר בפרק זה. במירידיאן היו לי גם הזדמנויות רבות לבוא במגע עם החברה הנוצרית. אגודת המטיפים הפרוטסטאנטים בחרה בי לחבר, ואני קבלתי את הכבוד הזה. לא מפני שהייתי להוט אחר זה (על צד האמת הרי לא היו אינטרסים שווים ביני ובינם, ועל הרוב לא באתי לאספותיהם החדשיות כי אם לפעמים רחוקות) אבל לא רציתי להתראות כיהודי קנאי. ולעומת זה היו לי גם סכסוכים וחיכוכים עם אחדים מהם בשל עמדתם בעניינים שנראו לי כהתקפות על עקרונם יהודיים.

שמונה השנים שביליתי במירידיאן היו על הרוב שנים של שלווה ואושר. עזרתי להם בהקמת מקדשם החדש שאני חונכתי בעזרת רבנים אחרים שבאו ממקומות שונים באותה מדינה, ושמי נחרת על אבן־הפינה שלו. במירידיאן נשאתי את אשתי הטובה ושתיים מבנותי נולדו שם. חתונתי היתה בניו־יורק בשנת 1909, ולירח־הדבש שלנו נסענו לאירופה. זו היתה נסיעתי הראשונה "לעולם הישן" מיום שבו באתי לאמריקה כמהגר עני בן שתיים עשרה. לאחר זה הייתי באירופה הרבה פעמים, בירחי החופש שלי, אם בצוותא עם רעיתי או בגפני. אבל אותה הנסיעה התחבבה עלי ביחוד לא דווקא מפני שהיתה לשם ירח־הדבש, אלא גם מפני שבערים הגדולות שביקרנו שם היתה לנו האפשרות לראות ולהיפגש עם אחדים מגדולינו שנפשי כמהה מכבר להכירם, בלונדון עם אחד העם, בפאריז עם מקס גורדוי, ובברלין עם שמעון ברנפלד, ועוד אשוב לדבר על פגישות אלה ואחרות עם ראשי סופרינו בהמשך זכרונותי.

במירידיאן באו לי עוד מקרים חשובים שכדאי להזכירם פה. התענינתי הרבה בעודני שם בגורלם האזכורי של "השחורים" שאנו נוהגים לקרוא אותם "כושים". מפני שיהודי הייתי תמיד תחת השפעת הרדיפות של בני עמי ברוסיה ועוד ארצות, הייתי מאד רגיש גם בנוגע לכל אופן ומקרה של רדיפה גזעית או דתית בכל מקום שהוא. ופה במיססיסיפי נמצאו כשלשה מיליונים ויותר של בני אדם אשר נרדפו בכל מיני אכזריות רק מפני שנולדו בצבע שחור, וכזה היה הדבר בכל מדינות הדרום. "חוק הלינטש" שלט בכל מקום במדינות אלה השייכות לארץ תרבותית גדולה כארצות־הברית, ושחור אשר נחשד בגניבה או העז להביט על אשה לבנה יפה, יש שירדו לחייו ולית דין

ולית דיין. במירידיאן עצמה קרה בזמני מקרה של "לינטש" ונהרג אדם טרם שהועמד למשפט. האספסוף התפרץ לתוך בית הכלא והרגוהו ביריה. שומר בית האסורים רק מיחה נגד מעשה פלילי זה, אבל לא יכול עשות כלום למנוע את הדבר, אף לא התאמץ במיוחד למנוע אותו. חוץ ממעשי הרצח האלה, שהיו כמעט דברים בכל יום במדינות הדרום, עוד היו השחורים מקופחים בבתי החרושת שעבדו בהם, והשכר שקיבלו בעד עבודה מפרכת של תשע או עשר שעות ביום היה מצער במאד. מצבם הפגום של הכושים האלה השפיע לרעה על מוסריותם, ואפילו הטובים ביניהם לא יכלו לעמוד בנסיון כשבאה להם שעת הכושר לגנוב חפצים או דברי אוכל בבתי הבעלים שעבדו בהם. פשוט לא יכלו להתקיים, הם ובני ביתם בלי זה.

באתי בדברים עם ה"פאסטורים", המטיפים הפרוטסטאנטים, ובארתי להם את רצוני לעשות דבר מה להקל על גורלם של האומללים האלה, אבל הם לא נענו מיראתם להרגיז את בני הכנסיות שלהם, שהם אדוני בתי החרושת שעשו להם עושר על חשבון הכושים. ואולי גם לרגלי אדישותם לכל העניין. היה עלי לכלכל את מעשי בזהירות, מפני שהיהודים יראים תמיד פן יקולקל היחס הטוב שביניהם ובין שכניהם הנוצרים. ולמרות זאת, אולי משום שהייתי כה צעיר באותו זמן ורוחי המריצני לעשות מעשה רב לטובת האנשים האלה מבלי לדאוג לתוצאות הדבר, החלטתי לפנות אל אחדים ממכירי בבית הנבחרים של מיסיסיפי. נסעתי לדזשקסון, עיר הבירה, והתראיתי עם הנציגים מהמחוז שלי. הגדתי להם שהמעשה שנעשה לכושים בבתי החרושת הוא נבלה שאין כמות. העבדות של השחורים במדינת מיסיסיפי ויתר המדינות לא חוסלה עם גמר מלחמת האזרחים והכרזת עקרון השחרור של הנשיא לינקולן, וכל זמן שמרשים לנצל את השחורים ולקפח את שכרם הרי זה כתם מחפיר על כבודה של מדינתנו. הגיעה השעה לשים קץ לענין ביש זה, ובידם הדבר, בידי המחוקקים. הצעתי שיביאו הצעה לפני בית הנבחרים שעל פיה יחוקק לאסור על בעלי בתי החרושת להעביד נשים וילדים בגיל רך יותר ממספר שעות קבועות ביום ואף ישלמו להם שכר מספיק. הלכתי מאיש אחד למשנהו לשם התעמולה, הטפתי את מוסרי והבעתי את דאגתי לשלומה של המדינה אם מצב עלוב זה ביחסו של אזרח אחד למשנהו יארך הרבה. הלכתי גם לראות את מושל המדינה והגדתי לו מה שהגדתי. משאומתן זה ארך חדשים אחדים, העתונים הודיעו על זה, וסוף הדבר היה שנתקבל חוק להגביל את מספר שעות העבודה לנשים וילדים. פעולתי עשתה פרי, ורבים היו האנשים אשר היללוני על נצחוני, אף כי נמצאו גם רבים אחרים אשר גינו אותי על התערבותי בדבר "שאינו מענייני". בין אלה האחרונים נמצאו גם הרבה יהודים.

לא אזכור עוד בדיוק את השנה שבה קרה הדבר, וודאי שהיה זה לפני ארבעים ושלש או ארבע שנים, אבל זוכר אני שנה אחרת שנחרתה היטב בזכרוני

מפני שמה שאירע בה היה בקשר עם מצב היהודים ברוסיה ומאבקם של יהודי אמריקה לעורר את מצפון העולם לגורלם המחפיר של היהודים במדינת הצאר. זה היה בשנת 1912, שנה גורלית בשביל היהודים בארצות-הברית. באותה שנה החליטו ראשי המסדר „בני ברית“ לפנות לממשלת ארצם לבטל את החוזה המסחרי שבין אמריקה ורוסיה לרגלי סירובה של ממשלת הצאר להרשות ליהודים אמריקאיים להיכנס לרוסיה. סירוב זה של רוסיה, טענו מנהיגי המסדר, הוא חרפה לא רק לאזרחים היהודים אלא למדינת ארצות-הברית כולה, וכאזרחים דרשו מאת ממשלתם להפסיק את היחסים המסחריים שבין שתי המדינות. המנהיגים אמרו על ידי מעשה זה להוקיע את ממשלת רוסיה בפני כל העולם התרבותי כמדינה ברברית, וגם קיוו שממשלת הצאר אולי תפיק מזה את הלקח הדרוש ותיטיב את דרכה עם נתיניה היהודים. כדי לממש את הדבר הזה נחוץ היה לעשות תעמולה בכל מדינות-הברית, ודבר זה נעשה על ידי סניפי המסדר הנמצאים כמעט בכל עיר ועירה שבארץ. אני הייתי אז נשיא הסניף במירידיאן, וכראש „בני ברית“ בקהילתי, נוסף להשפעתי כראב"י, ניהלתי תעמולה נמרצה בעירי לטובת הענין. ועוד הפעם נסעתי לדזשקסון, התראיתי עם המושל ועם הנציגים בבית הנבחרים, ארגנתי אסיפת-עם באולם הגדול של בית ה-„קאפיטאל“, שבו נאמו גם נציבי המדינה וגם הנציגים בפני מאות אנשים והבהירו להם את טיב הדבר. גם אני הייתי בין הנואמים ונאמו גם אחדים מן המטיפים והכמרים. בסופו של הדבר נתקבלה ההחלטה להביא את ההצעה לפני המחוקקים, הצעת ביטול החוזה שבין אמריקה ורוסיה, ולבקשם להצביע בעדה, והנציגים עשו כמו שביקשום. אסיפות כאלה נערכו בכל רוחב הארץ במדינותיה השונות, והשפיעו על הסינאט והקונגרס בוואשינגטון אשר נוכחו בצדקת דרישתם של האזרחים היהודים. חוק ביטול החוזה נתקבל ברוב דעות, והנשיא טאפט חתם עליו.

היה זה נצחון בשביל ה-„בני ברית“, זאת אומרת בשביל היהודים, ובמידה רבה היה הנצחון גם בשבילי. ואף כי לא ציפיתי כלום כתגמול בעד זה, באתי גם על שכרי. המושל של מיסיסיפי, ברויאר, אשר אתו באתי במגע לשם הענין, נתרשם מן התעמולה שניהלתי והחליט לעשות דבר מה בשבילי. על פי משרתו כראש המדינה היה המושל גם ראש האוניברסיטה של מיסיסיפי, והוא הציע איפוא לנשיא המכון ההוא ולחבר המורים שיכבדוני בתואר הכבוד של „דוקטור לתורת המשפטים“, ובחודש יוני לאותה השנה, בחג הסיום של האוניברסיטה, נעשיתי רשמית למומחה במקצוע משפטי המדינה בפני קהל ועדה, ואני מימי לא למדתי את משפטי המדינה והייתי בור גמור במקצוע זה. היה זה רק תואר של כבוד בלבד, כמו שנוהגים לתת תוארים כאלה באמריקה לאלה שהציבור רוצה בכבודם.

כשנה לאחר זה נפתח פרק חדש בחיי כראב"י, כשנבחרתי לרבה של

קהילת "שערי צדק" שבברוקלין, ניו-יורק. כבר עברו שמונה שנים מאז באתי למירידאן, ועל צד האמת שמחתי לקבל את המשרה בעיר הגדולה ההיא ובקהילה שהעידו עליה שהיא צעירה ומתקדמת ועתידות מזהירים בה לראיית המשמש בה. האקלים החם שבמירידאן לא היה טוב ביותר לבריאותי, ותקוותי להוסיף עבוד בספרות העברית לא נמלאה. לפעמים גבר בי השיעמום. וגם החילותי לדאוג לעתידות בנותי שלא היו טובים ביותר בעיר הקטנה שחסרה בתי ספר טובים. ופתאום באה ההזמנה ללכת לברוקלין. היא באה באמצעות הד"ר היימן ג. אנילאוו. שהיה באותו זמן רב בקהילת "עמנואל" בניו-יורק, ואליו פנו ראשי "שערי צדק" שבברוקלין למצא בשבילם ראביי מתאים להם.

על רבנותי בברוקלין לא אדבר הרבה. הקהילה היתה אמנם צעירה אבל לא מתקדמת. ה"טמפל" שלהם היה היכל נהדר ופולחן העבודה בכלל היה יפה. היה להם קאנטור בעל קול טוב ומקהלה של אנשים ונשים אשר ידעו פרק בזמרה. בתנאים אחרים יכולה היתה עדה זאת להיות מקום-עבודה טוב לראביי החוזר אחר התועלת בחיים ורוצה לשמש את אחיו וגם לכתוב, ללמוד בעצמו ולהורות לאחרים. אבל התנאים שמצאתי שם לא התאימו לתכנית שהתוויתי לי. ברוקלין הזכירה לי את פילאדלפיה ונסיונותי שם. האנשים על הרוב התחברו על הקהילה לא לשם תועלת היהדות, החינוך היהודי, הפצת דעת התורה אצל הבוגרים כאצל הקטנים, אלא לתועלת עצמם. קהילה זאת עודנה קיימת כיום. כבר עברו יותר מארבעים שנה מאז באתי אליה, והפגיונות שמניתי בה אפשר שאינם עוד. האנשים שעמדו אז בראשה כבר הלכו לעולמם, ומנהיגים יותר טובים יפשר שעומדים עליהם. ההגה. בכל אופן אינני מתחרט על שלא נשארתי שם יותר מן השנים המעטות שביליתי במשרה ההיא.

מברוקלין לפאטרסון של ניו-ירסי המרחק אינו גדול, רק נסיעה של פחות משעה. אבל לי היה זה מרחק גדול וחשוב במאורעות ובהישגים. נקראתי לכהן בקהילת "בני ישורון" ובטמפל המפואר שלה הנקרא "בארנרט מימוריאל טמפל" על שם המנדב נתן בארנרט אשר נדב את ככרת הארץ שעליו נבנה. זהו בנין מאד יפה ועבודת האלהים שבו היתה לפי רוחי. אמנם ה"סונדיי-סקול" (בית הספר ליום הראשון) לא הניח את דעתי משום שאיני מאמין שהוראה לשתי שעות בבוקר היום הראשון מספיק לטעת את ידיעת היהדות, ותהי אפילו ידיעה מינימאלית בלבנות ילדים. אבל זוהי מחלה שממנה סובלות מרביתן של הקהילות באמריקה. נלחמתי כנגד זה בפה ובכתב, הדפסתי גם מאמר ב"שבילי החינוך" על פי בקשת עורכו אז, הד"ר ניסן טורוב, והתאמצתי להשפיע על בני עדתי שישלחו את ילדיהם לבית הספר שלש פעמים בשבוע. לשם זה דברתי מעל הבימה והרציתי מכתבים לחברי הקהילה, והדבר לא עלה ביד, כמו שלא עלה גם להרבה מן הראביס בערים אחרות אשר הכירו בחסרון שבשיטה חינוכית הזאת ואמרו להתגבר עליו.

בקשר לכך טוב שאזכיר כאן את כשלוני כשניסיתי להביא שינוי נחוץ באחד המנהגים השולטים בבתי הספר הכלליים, ה"פובליק סקולס", בערי ארצות-הברית, והוא המנהג לערוך טקס-תפילה בכל יום, בראשית שעת הלימודים, טקס שהוא לפעמים על פי רוח הנצרות, ואם המנהל או מי שהוא אחר קורא פסוקים אחדים מן "הברית הישנה" הוא ממחר אחר זה לקרוא גם ציטטה מן "הברית החדשה". דבר זה הוא בניגוד לעיקרון ולמסורת אמריקה שעל פיהם יש הבדל גמור בין המדינה ובין הכנסיה, ואסור להכריח ילדים השייכים לאמונות שונות להשתתף בטקס-תפילה הזרים לרוח האמונה שבה נולדו. ביחוד ניכר עוול זה בשבועות שלפני "קריסטמאס", חג-הלידה של הנוצרים, שאז מציגים בבתי הספר דראמות על לידתו של ישו הנוצרי, ושרים שירים והימנונים שהם דתיים-נוצריים בהחלט, וכל הילדים נוטלים בהם חלק. אמנם הילדים היהודים הם חפשים לעזוב את האולם באותה שעה, אבל רק מעטים מהם רוצים לעשות זאת ולהראות על ידי יציאתם שהם "שונים" מיתר הילדים. נדברתי עם אחדים מראשי קהילתי והבעתי את צערי על זה, אף דרשתי להיוודע אם אין לעשות מה שהוא לבטל את המנהג הזה, שהוא כה אי-אמריקאי. אחד האנשים שאותו התיעצתי היה עורך-דין שהתמחה בענינים חוקיים כאלה, והוא הגיד שלפי ידיעתו ישנו חוק בספר-החוקים של ניו-יורק האוסר כל הפגנה דתית, תהיה איזו שתהיה, במוסדות ציבוריים המתקיימים על ידי מסים הבאים מאת כל האזרחים שהם בני דתות שונות, ולפיכך ההצגות הדראמטיות של "קריסטמאס" בבתי הספר הן מופרכות ואסורות מעיקרן. יום אחר זה הביא לי האיש את פתשגן החוק שאסר בפירוש את הדבר שהתאוננתי עליו.

הלכתי מיד לראות את ראש בתי-הספר של עירי, ביררתי לו את כל הענין והראיתי לו את החוק כפי שנמסר לי. הגדתי לו שהדבר האחד שעליו לעשות הוא להודיע מיד למנהלי בתי הספר שעליהם לבטל את מנהג ההצגות באסכולות שלהם, כי אם לא, יאלצו היהודים להביא את הדבר לבתי הערכאות. האיש — שמו היה ד"ר דושוהן ווילסון — נוכח בצדקת תרעומותי והבטיח לעשות כבקשתי, ועוד באותו יום הריץ מכתבים לכל ה"פרינסיפאלים", המנהלים, שההצגות של "קריסטמאס" אסורות הן על פי החוק, ולכן הן בטלות ומבוטלות מיד.

פקודה כזאת בענין כה חשוב בחייהם של הנוצרים, אשר מאות בשנים התנהגו על פיו והוא נעשה למסורת עיקרונית שלהם, עוררה תיכף סערה בעיר. העתונים הודיעו עליה ופירסמו עליה פירושים ומאמרים ראשיים, רבים מהם ברוח של שיטנה. הפאסטורים של הכנסיות הפרוטסטאנטיות השונות התאספו לאסיפות וקיבלו החלטות של מתאה. נודע הדבר שה"ראבבי" הוא האשם בכל הענין, ולא עברו ימים רבים והאינצידנט החל מקבל צורה של תעמולה אנטי-שמית, לפחות בשיחות יום-יום של האנשים וביחוד של הנשים, האהבות לפטפט על כל דבר. הטילפון שלי צלצל כל הזמן ודברי איום נשמעו בו מאת אנשים

בלתי ידועים שלא הזדהו בשם. העובדה, שבעצם היתה זאת שאלה של ציות לחוק, וכי כרוכה בזה שאלה של יושר כלפי המיעוטים, עובדה זאת עברו עליה בשתיקה. בכל יום ויום קבלתי מכתבים מאת אנשים שלא חתמו עליהם, מכתבים מלאים חירוף וגידוף כלפי וכלפי גזעי, ובכל יום ויום הופיעו בשני העיתונים של עירי מכתבים של התמרמרות כנגדי. ומה שהעליבני ביותר היה הדבר שבין כותבי המכתבים בעתונים היו גם יהודים, ואחדים מהם אפילו "ממברס", חברים, של הקהילה שעמדתי בראשה. הם היו בעלי חנויות הגדולות, ה"דיפארט-מנט סטארס", שבעיר, ומפני שחגג-הלידה הלך וקרב, הם פחדו פשוט שדבר זה, שהראב"י גרם לו, יזיק ל"ביזנס" ל"פדיון". אבדן של "ביזנס" הוא מה שהכל יראים ממנו וביחוד היהודים שהלקוחות שלהם באים ברובם הגדול מן הנוצרים.

הענין כולו גרם לי הרבה יסורי-לב, ועוד הפעם נוכחתי שמלחמת-שוא היא לעמוד בפני ההמונים המשורשים במנהגים, וביחוד בנוגע לאמונה. הרי גם אנחנו היהודים סובלים ממחלות רוחניות כאלה, והאדוקים וקנאים שבנו אילו היה להם הכח לא היו יותר סבלנים מן הנוצרים. ה"נטורי קרתא" בישראל יוכיחו... לרגלי אכזבתי הגדולה נחליתי והלכתי למקום מרגוע לשבועות אחדים. בשווייץ כבר היה לאחר "חגג-הלידה" עם כל ענין ה"ביזנס" שבשבילו חרדו אחי היהודים כל כך, ולאט לאט נשכח כל הדבר.

למרות האכזבה שגרם לי דבר זה, ולמרות עוד אינצידנטים בלתי נעימים, שהם דברים שכיחים בחייו של כל אדם בשירות ציבורי, היו חיי בפאטרסון חיים של סיפוק הרוח לי כאדם וכראב"י. משרתי המציאה לי כמה הזדמנויות להיות לעזר לאחי בקהילה כולה שגדלה ושגשגה בימי עד למספר של שלשים אלף נפש, כן ירבו. הרגשתי שלמרות היותי ראב"י "ריפורמי" לא ערינו אותי אחי היהודים בקהילה האורתודוקסית שהיא הרוב הגדול בעיר. לבם היה טוב עלי, ואם היו לי איזה חיכוכים עם אחי לרבנות, באו אלה מן המחנה הקונסרוואטיבי. האורתודוקסים הזמינו אותי לסדר את קדושי בניהם ולהספיד את מתייהם. ובני העדה האורתודוקסית של ה"היברו פרי סקול" אף בקשוני לנאום לפניהם ביום השני לראש השנה — היום שהייתי חפשי בו מחובותי ב"טמפל" שלי — והזדמנות זו לנאום ביום קדוש זה ניתנה לי בכל שנה במשך עשרים וחמש השנים שנשארתי על דוכני בפאטרסון.

בפאטרסון יכולתי להקדיש חלק מזמני לתעמולה הציונית. נאמתי מעל הבימה שלי לטובת התנועה, ואף כי הרבה מאנשי קהילתי נשארו עומדים מרחוק או אפילו מנגד לה, לא היו דברי בלי רושם. התחברתי אל האגודה הציונית שהיתה בעיר, ובמשך הזמן גם שימשתי כנשיאה. הבאנו לפאטרסון אנשים כנחום סקולוב, שמריהו לוי, וולדימיר זאבוטינסקי, ד"ר יהושע טהון, ועוד מן המפורסמים שבאו לאמריקה מעת לעת. אסיפותינו שסידרנו בשביל

האורחים האלה היו על הרוב בבתי התפילה של האורתודוקסים, אף כי אחדות מהן היו באולמות הגדולים של שני בתי הספר הגבוהים שבעיר. כשיסד ד"ר סטיון ווייז את הקונגרס היהודי-האמריקאי, לשם הגנת זכויות היהודים באירופה ובארצות-הברית, אירגנתי סניף לקונגרס זה גם בפאטרסון, וד"ר ווייז עצמו בא לבקרנו ולנאום לפנינו. לאחר כך, כשיצא כרוז ליסוד הקונגרס היהודי העולמי, נספחתי גם אני על הצירים הרבים שיצאו מאמריקה לז'ניבה בשנת 1936, והקונגרס נוסד ופעולתו הכבירה החלה.

פעילותי הספרותית בתקופת פאטרסון שלי היא פרשה בפני עצמה. למרות טרדותי המרובות בענייני קהילתי ובקשר עם הבעיות הציבוריות הבאות תמיד על הפרק ושאינן אדם בשירות הציבור וראב"י בעדה חשובה יכול להיבטל מהן, מצאתי לי בכל זאת זמן להתמסר לעבודה ספרותית, בעברית, אנגלית ואידיש. כפעם בפעם פירסמתי מאמרים ב"הדואר" כשהיה עוד עתון יומי ואחר כך כשהפך לשבועון. עזרתי לד"ר חיים טשרנוביץ ("רב צעיר") ביסוד ה"בצרון", ולשם זה הלכתי אתו אל אחדים מן המשכילים וחובבי שפת עבר שנתעשרו, אשר התחייבו לתת תמיכה שנתית לירחון החשוב הזה, וגם בו פירסמתי מאמרים על עניינים שונים. לאחר מותו של אחד העם השתתפתי עם ד"ר טשרנוביץ ביסוד "אגודת אחד העם" בניו-יורק, ולקחתי חלק באסיפותיה החדשיות והאזנתי להרצאותיהם של מלומדים ומומחים על עניינים ספרותיים ותורניים. הייתי בעצה אחת עם ד"ר טשרנוביץ גם בנוגע לשאלות ציוניות. בזמן שהתנועה הציונית כמעט שלא זזה ממקומה ולא התקרבה אל מטרתה הסופית הרגשנו, אני והוא ועוד אחרים, שהגיעה השעה להתחיל בפעולה נמרצה. היינו קרובים אל רעיונותיו של זאב ז'אבוטינסקי אבל לא לשיטה שאחז בה לשם מימוש, וכשבא מאיר גרוסמן מארץ ישראל והחל בתעמולה ליסוד "מפלגת המדינה", נתנו לו את ידינו. לצערנו לא יצא מזה ולא כלום. לא נמצאו המנהיגים המתאימים לזה, האיש שנבחר לנשיא התפטר לאחר איזה זמן, ולא ד"ר טשרנוביץ ולא אני היינו בני חורין לקחת עלינו את חובות הנשיאות אף כי נדרשנו לזה מאת חברי המפלגה.

כבר הזכרתי את ספרי על "דשוהן מילטון" שכתבתי בעודני במידיאן, לכבוד מלאת שלש מאות שנה להולדתו (1908), ולא נדפס עד שנת 1924 (בהוצאת רימון בברלין). איחור ההדפסה בא בשל מלחמת העולם הראשונה. כתב-היד נמצא אז ברשותו של אחד הסופרים המפורסמים באותו זמן, מר ש"י איש הורוויץ, שחפץ להדפיסו במאסף שערך אז. בפרוץ המלחמה גורש מר הורוויץ מברלין מפני שהיה נתין רוסי, ולאחר זה מת. לא ידעתי מה קרה לכתב-היד וכבר הסחתי דעתי ממנו. בשנת 1923 בא לניו-יורק החכם המפורסם פרופיסור איתמר אלבוגן מברלין על מנת להרצות במוסד לדת היהודית שיסד ד"ר ווייז, וכשנפגשתי אתו יום אחד וספרתי לו את מקרה כתב היד, הגיד לי שיודע הוא שמשפחת ש"י

איש הורוויץ חזרה לברלין בסוף המלחמה, וכשישוב לביתו בעיר ההיא יחקור להיודע מה קרה לספרי, והוא קיים את הבטחתו. כחדשים לאחר זה קבלתי את כתב-היד ממנו אשר נמצא בעזבונו של המנוח איש הורוויץ, ואני שלחתי ל ידידי מאו, הד"ר מרק ווישניצר אשר יסד אז את הוצאת-הספרים של "רימון" בברלין. הספר יצא כשנה לאחר כך.

בנוגע לפעילותי בספרות האנגלית אזכיר כאן שעוד בהיותי בברוקלין הוצאתי ספרים אחדים המטפלים בשאלות יהודיות, וחיברתי גם את ספרי על "תולדות היהודים בזמן החדש" שיצא בשנת 1919, וזכה למהדורות אחדות (האחרונה עם פרק נוסף בשנת 1949). הוגד לי שהספר זכה להפצה מרובה בכל המדינות שהשפה האנגלית היא המדוברת בהן ושיש בהן אוכלוסיות יהודיות מרובות. הוא גם תורגם לספרדית ויצא לאור במקסיקו. אזכיר גם את עבודתי כעורך עתון אנגלי יהודי. בשנת 1915, בשנה השניה למלחמת העולם הראשונה, ואמריקה עוד לא השתתפה בה, בא לניו-יורק יהודי גרמני בשם שטראוס. היה זה איש יפה תואר ובעל קומה וכנראה היה גם עשיר, ויסד עתון בשם "אמריקן דזשואיש קרוניקל" על פי מתכונת העתון החשוב "דזשואיש קרוניקל" בלונדון. לעורך נתמנה הד"ר ש. מ. מלמד אשר היה איש אשכולות, בעל כשרונות רבים כעיתונאי וזיו ובעל רעיונות מקוריים על היהודים והיהדות ועל הבעיות הגדולות שניסרו בעולם באותו זמן. המוציא, ר"ר שטראוס, פיזר כסף רב לביסוס העיתון, שילם שכר סופרים ביד רחבה ועשה כל מה שביכולתו לעשות את ה"קרוניקל" לדבר מושך בשביל היהודים. נמצאו אי אלה אשר רגנו אחריו שהוא בא לאמריקה כסוכן הממשלה הגרמנית ולשם זה יסד את עתונו כדי להשפיע על היהודים בארצות-הברית לטובתה של ארץ מולדתו. כשאני לעצמי איני מאמין שהיה בחשד זה יסוד כלשהו. רק לאחר שאמריקה נכנסה לתוך המלחמה וממשלת ארצות הברית עשתה את מה שמצאה לנחוץ לשם ביטחון הארץ, ופרשה את רשתה על כל החשודים, בין שהיה או לא היה שום יסוד לחשד, אסרה גם את הד"ר שטראוס ושלחה אותו למבצר אוגלטרפ שבמדינת ג'ורג'יה, שבו נאסרו כל החשודים. אבל בעיתונו "דזשואיש קרוניקל" אשר סוכני הממשלה בדקו אותו שבע בדיקות במשך ימים רבים, לא נמצא שום פגם, והרשות להוציא את העיתון נשאר כשהיה.

אני כתבתי מאמרים רבים ב"קרוניקל" לפי בקשתו של ד"ר מלמד, שראיתי בו איש בעל תרבות גבוהה, מלומד בשפות ובן-בית בספרות היהודית כבספרות העולם. הוא כתב בעברית, באידיש ובגרמנית והיה חניך אוניברסיטה גרמנית אף כי מוצאו היה מליטא. גם אנגלית כתב היטב אף כי סגנונו היה לקוי. בקרתי במערכת פעמים אחדות, שוחחתי אתו ארוכות וקצרות, ומצאתי אותו איש כלבבי ואדם שיש בידו להרים תרומה תרבותית בעלת משקל ליהדות האמריקאית. בשנת 1917, לאחר שאמריקה כבר נמצאה במלחמה נגד גרמניה,

טלפן לי הד"ר מלמד להודיעני שנכון הוא לעשותני חבר-עורך לעיתונו, ואם אקבל את המשרה אוכל להתחיל מיד.

כשבאתי אליו מצאתי שתפקידי הראשי היה להיות "עורך לעורך", כלומר, לעבור על מאמריו ולתקן את סיגנונו. הוא כתב ביחוד את המאמרים הראשיים, ותמיד היה לו מה להגיד, אבל הצורה שבה ביטא את רעיונותיו לא היתה תמיד מוצלחת, ועלי נטל לעזור לו בזה, וגם לכתוב מאמרים משלי. עבודתי זאת נתנה לי הרבה סיפוק רוח. אהבתי את מלאכת העריכה, את השעות שביליתי בבית הדפוס שבו סידרתי את העתון מהחל ועד כלה, ואת ההזדמנות שהיתה לי להיפגש עם כמה מן הסופרים, רבים מהם סופרים מתחילים, ולעבור על כתבי-היד שהביאו. לאחר איזה חדשים נסתם פתאום המעין הראשי של הכנסת העיתון. ד"ר שטראוס כבר נמצא במאסר באוגלטרופ, והכסף שהיה מקבל מביתו או ממסחרו בגרמניה כל זמן שאמריקה עוד היתה בשלום עם אשכנז, פסק מלבוא, והעיתון נמצא במצב רע, כי החתימות עליו וההכנסות מן המודעות לא הספיקו לכלכל אותו. ד"ר מלמד עצמו עזב את משרתו וקיבל משרה של עורך בעיתון אידי בשיקאגו. טרם לכתו הגיד לי שמקווה הוא שיעזוב את ניו-יורק רק לזמן מוגבל, וכי עלי לארגן קבוצה של תומכים מבין אלה שנטו חיבה ל"קרוניקל" ואם הם ימציאו את סכומי הכסף הדרוש להמשיך את ההוצאה, אז יחזור לניו-יורק וישוב אל כנו במערכת. זו היתה תקווה שווא. ה"תומכים" אם גם באו לאסיפה שקראתי, לא תמכו, וה"דשוואיש קרוניקל" מת מיתה חטופה.

זה היה נסיוני הראשון וגם האחרון כעורך של עיתון אנגלו-יהודי. עלי להוסיף, שד"ר שטראוס יצא מבית מאסרו מיד אחר סוף המלחמה בנובמבר, 1918, ובא לראותני בשבוע האחרון לצאת העיתון. הוא סיפר לי אז הרבה על חייו בגרמניה מולדתו וכי נישא לבת-אצילים נוצרית, אבל הוא עצמו נשאר נאמן לדתו היהודית וכי אומר הוא לחנך את שני ילדיו כיהודים. גם שאלני אם נכון אני לתת להם שיעורים בעברית ובתורת היהדות. הגדתי לו שאני טרוד מאד בענייני קהילתי ומלבד זה הרי הייתי בן ברוקלין בעוד שהוא וביתו גרו בניו-יורק. יותר לא ראיתיו עוד, וזמן קצר לאחר כן שמעתי שמת.

אבל פעילותי כסופר בתקופת פאטרסון היתה ביחוד בספרות העברית. כתבתי בעד "הדואר", בעד "רמה", ירחון שהוציא המנוח רפאל שוחט, ועוד. את ספרי "ישראל באמריקה" הוצאתי בשנת 1928 (הוצאת "אחיעזר", תל-אביב), וספרי "דפים מפנקסו של ראבי" יצא בברוקלין בשנת 1941. זה היה קובץ מאמרים רבים אשר הדפסתי מזמן לזמן והמטפלים רובם בבעיות של היהדות האמריקאית. הספר מוקדש לישראל מ"ץ אשר הוציא אותו על חשבוננו. ישראל מ"ץ היה אחד מיחידי הסגולה שבין יהודי אמריקה. הוא בא לאמריקה מליטא כמהגר עני, ובזמן אחד ניסה את ידו כסופר עברי ולא בלי הצלחה, אבל הגורל לאשרו מנעהו מפרנסה בלתי בטוחה כזו של סופר ליהודים. הוא עסק במסחר,

ולאחר כמה כשלונות נתעשר מאד. בית המסחר שהקים בברוקלין, הנקרא „אקס-לאקס“ (התוצרת שלו היא מין תרופה לשלשול המעיים) הוא אחד הכי גדולים בעיר ההיא ומאות רבות של שכירים עובדים בו. בעמדו על מרום פסגת הצלחתו בחיים זכר ישראל מ"ץ את ימי עניו בצעירותו בליטא ואת הספרות והסופרים העברים, והרבה כסף הזיל מכיסו לתמוך בהם. מובטחני שלא היה איש מבין הסופרים אשר פנה אליו לעזרה ולא נענה.

כדאי הדבר שאוסיף עוד איזה פרטים מענינים על ישראל מ"ץ. הוא היה טיפוס נדיר של האמריקאי אשר עשה עושר, עלה לגדולה, ונשאר נאמן לעצמו כמו שהיה בעולם הישן, בלי שחצנות והתגנדרות בשל גורלו המזהיר. נפגשתי עמו זמן קצר לאחר בואי לברוקלין כראב"י לקהילת „שערי צדק“, והיינו לידידים קרובים, ביחוד בשל התענינותו המשותפת בספרות העברית, ונשארנו ככה כל הימים. חושבני שהפעולה האחת של מר מ"ץ אשר בשבילה קנה לו את עולמו, היתה דבר ייסודו של „קרן ישראל מ"ץ“ לתמיכת סופרים עברים זקנים ועניים, ומפני שבמידה מרובה הייתי אני המסובב, ועוררתי למעשה רב הוזה, טוב שאספר כאן אי אלה מפרטי הדבר.

קרה זה בשנת 1924. באותה שנה עלה בידי לעשות דבר מה לטובתו של ד"ר שמעון ברנפלד. הגיעה לי הידיעה שד"ר ברנפלד נתעוור, ונשאר בלי אמצעי פרנסה. קהילת ברלין אמנם הקציעה תמיכת כסף חדשית בשבילו, אבל הסכום היה פועט ולא הספיק אפילו לצרכיו הנחוצים ביותר. על פגישתנו הראשונה כשאשתי ואני באנו לברלין בשנת 1909 עוד אדבר בפרק זה, פה אומר רק שרעיתי ואני נתרשמנו הרבה מן האדיבות והכנסת-האורחים שהוא ואשתו הראו לנו. הוא היה אז במיטב שנותיו, ועסק כל הזמן בעבודתו הספרותית שלרגלי זה העביד קשה את עיניו עד שראייתו נחלשה. סכנת העיוורון עוד היתה רחוקה, והוא לפחות לא חשש שיבוא יום ואור עיניו יכבה. הזהירוהו גם הרופאים וגם ידידיו לבל יסכן את ראייתו, ואחד העם העיר אותו בנידון זה באחד ממכתביו. אבל ברנפלד התמיד בעבודתו ביום ובלילה, עד שקרהו האסון והוא נסתמא לגמרי. כשקבלתי את הבשורה הרעה אודות זה, וכי ברנפלד ומשפחתו צפויים לחרפת רעב, החלטתי לפנות למספר אנשים כדי לאסוף סכום כסף הגון בעדו. התקשרתי עם ד"ר היימן ג. אנילאו, רבה של קהילת עמנואל, לד"ר סטיוון ווייז (שניהם כבר בעולם האמת) ולפרופיסור מרדכי מ. קאפלאן, יבדל לחיים ארוכים, ושלשתי נענו לי והסכימו להתארגן לועד להמציא לחכם המסכן ההוא את העזרה הדרושה. אני הסכמתי להיות המזכיר והגזבר של הועד, ובשם כולנו הרציתי מכתבי בקשה למאות, לראבי"ס, לעסקנים ידועים ולפרופי-סורים במכללות שונות בארץ, וכתוצאה מזה עלה בידי לאסוף יותר מאלפיים דולאר אשר המצאתי לד"ר ברנפלד.

בין אלה שכתבתי להם היה גם ישראל מ"ץ. תשובתו, בצירוף המחאה

על סכום כסף הגון, באה מיד. הוא מצטער מאד, אמר, על אסונו של הסופר והמלומד הגדול, ואם הוא שולח את תרומתו לו הוא רוצה עוד לעשות יותר בשביל חכמים וסופרים עברים אחרים שגם הם נתונים בצרה ואין עוזר להם. בסוף מכתבו בקשני לבא לראותו במשרדו ביום אחד בשבוע הבא בשעה קבועה. כשבאתי אליו הסביר לי את רעיונו בשביל מעשה העזרה שעלה במחשבתו. הוא אומר להפריש לשם זה מספר מניות של בית מסחרו, ששוויים היה אז מאה אלפים דולאר, והפירות שלהם שיגיעו עד ששה אחוזים, כלומר ששת אלפים דולאר לשנה, יהיו קודש לעזרת הסופרים העניים. ראיוני אתו באותו שעה נחרת היטב בזכרוני ביחוד מפני גילוי הלב שבו באר את עמדתו בבעית החכמים היהודים הסובלים ממחסור ואין מושיע, מה שאין כן אצל אומות העולם שאצלם ישנם "פונדים" רבים לשם זה. לגולל את החרפה הזאת מעל עמנו הוא מקוה בקרן שהוא אומר לייסד, והוא רוצה שאני אחיה אחד הנאמנים יחד עם עוד מספר אנשים שנקב בשם. וכן כמה פעולת העזרה הזאת של "קרן ישראל מ"ץ" המתקיימת זה יותר משלשים שנה ואשר הרבתה להציל כמה מחכמי ישראל באירופה ובארץ ישראל ממחסור ומרעב. בשלשים השנה האלה עלה שוויים של מניות ה"אקס-לאקס" ליותר מכפלים, ואם בשנה הראשונה לקיומה של הקרן הכניסו ששת אלפים דולאר, עכשיו ובמשך שנים רבות הכניסו עד חמשה עשר אלף דולאר לשנה, וזה הועיל לאפשר לקרן הזאת להרחיב את פעולותיה. עד עכשיו כבר הוציאה הקרן כחצי מיליון דולאר ואולי יותר — אין לפני המספרים המדויקים בנידון זה כשאני כותב את השורות האלה.

ישראל מ"ץ היה יותר מנדיב לב, הוא היה אציל הרוח ביחסו לאחרים, וביחוד היה יהודי גאה שחתר כל העת לשמור על הכבוד היהודי שלא יחולל. ביתו היה פתוח תמיד לידידים כלאנשים זרים, ובין אלה שסעדו על שולחנו היו חיים נחמן ביאליק, פרופיסור אלברט איינשטיין, נחום סוקולוב, שמריהו לרין ועוד הרבה מן המפורסמים שלנו. הייתי נוהג לבקר אותו במשרדו ובמכונו פעמים אחדות בשנה. זוכרני את האסון הנורא שבא לו במות עליו בנו יחידו סידיני. הוא מת בתאונה שבאה בזמן טיסתו באוירון. לא הייתי אז בביתי והידיעה המרעושה הגיעה אלי כעבור שבועות אחדים. באנו אליו, אני ואשתי, לנחם אותו ואת רעייתו, ומצאנו אותם מתגברים על יגונם התוסס ומתאמצים לקבל אותו בסבר פנים אדיבות. אז העלני לחדר עבודתו שהיה מלא ספרים, ושוחחנו על ענינים שונים, בעוד שאשתי נשארה עם מרת מ"ץ בדיוטא התחתונה. הוא פתח ארון אחד ושהיה מלא מכתבים מאת סופרים וחכמים עברים — ביניהם מאת פרץ סמולנסקי, שהשיג בקניה במסעותיו באירופה. שיחתנו נתגלגלה על גורלם של סופרינו אשר, כסמולנסקי, סבלו כה הרבה ומתו מבלי לראות בנחמת עמם. אז נולד במוחי הרעיון להוציא כמה מן המכתבים האלה בספר, ועליהם להוסיף עוד מכתבים שנאצרו אצלי בשנות פעילותי כסופר וכראב"י. הגדתי לו

את אשר בלבי והוא הסכים והציע שאקבל עלי את העריכה ולהוציא את הספר על חשבוננו. וכן יצא הספר „אגרות סופרים עברים“ ששינינו כאחד עמלנו בו (נדפס בברוקלין, 1947).

ישראל מ"ץ מעולם לא שכח את פרץ סמולנסקין ואת פעולתו למען עמו, וכשנתעשר היה מתומכיה התמידים של אלמנת הסופר הגדול. כשהלך לאירופה היה נוהג לסור כפעם בפעם לווינה להתראות עמה, גם כתב על סמולנסקין, ומסתו עליו שנדפסה באחת החוברות של „בצרון“ היתה מקיפה ובעלת משקל. בלשכתו בביתו נמצאו כמה חפצים שהיו שייכים לסמולנסקין בזמן פעילותו הספרותית ואשר האלמנה נתנה לו למזכרת.

עלי גם להוסיף קווים אחדים על מרת מ"ץ. היא היתה אשה בעלת חן, ועקבות יפיה בצעירותה עוד ניכרו בה אפילו בשנות הוקנה שלה. היא עמדה לצידו של בעלה בכל דבר, וממנה קיבל עידוד לא רק בענינים מסחריים אלא גם בנוגע לפעולותיו לטובת הסופרים ובכל דבר צדקה וחסד. הייתי נוכח במשתה שנערך בניו-יורק לכבודו של א. בן-יהודה שישראל מ"ץ היה מראשי המדברים בו והוא מסר לו אז סכום של עשרת אלפים דולר שנאספו בין „חובבים“ באמריקה בשביל בנין בית בירושלים בעד בן-יהודה. מרת מ"ץ היתה גם היא בין הנאספים וראיתי את פניה קורנים מרוב עונג כשבעלה נאם, אף כי אפשר שלא הבינה את הכל, מפני שדיבר בעברית. כשמלאו לישראל מ"ץ שבעים שנה ערכה חברת „פא"ן“ העברית מסיבה לכבודו ובין הנואמים היתה גם מרת מ"ץ. גם אני דיברתי אז וסיפרתי את אופן יסוד ה„קרן“, שבא כתוצאה מפעילותי לטובת ד"ר שמעון ברנפלד, כמו שהזכרתי.

כשחלתה מרת מ"ץ את חליה אשר מתה בו, חלה גם ישראל ובעלה ואני הלכתי לבקר בבית החולים. כל מחשבותיו היו מרוכזות באשתו, וגדול היה צער על שלא היה ביכולתו לראותה. כשנפטרה עוד היה ישראל קשור אל מיטתו בבית החולים ולא יכול ללכת ללוותה לבית עולמה. אני שהיתי אז בחדרו זמן יותר ארוך מן הרגיל, אבל עזבתי כדי להגיע ללוויה בזמנה. הוא עצמו הבריא ויצא מבית החולים אבל לא האריך ימים אחר אשתו האהובה, ולצערי לא יכולתי ללוותו לבית עולמו מפני שהייתי אז רחוק מניו-יורק, במדינת וויסקונסין. זכורני רק את פרידתי ממנו על ידי הטיליפון בזמן שהייתי כבר בבית-הנתיבות מחכה לרכבת אשר תשאני למערב הארץ. הוא כבר היה אז חולה נואש ואסיר ביתו, וזה היה שבועות אחדים לפני פטירתו. קולו היה צרוד, ויכולתי להכיר שהתאזר עוז לדבר לתוך כדי-הקיבול של הטיליפון. דבריו האחרונים אלי: „היה שלום, שלום לרעיתך, ואל תשכח את הקרן“. תיכף לאחר מותו קבלתי טלגראמה מאת עורך ה„בצרון“ לכתוב מאמר על האיש אשר הייתי כה קרוב אליו וכה אהבתי. הרגשתי בזה מעין פיצוי לי על שלא היה באפשרותי לגמול לו את החסד האחרון ולהיפרד ממנו אצל קברו.

טרם אסיים את דברי על האיש הדגול הזה אני רוצה עוד להזכיר את ידידותו לכמה מן הסופרים העברים שאתם בא במגע, ביניהם את דוד ישעיהו זילברבוש, אשר את ספר האוטוביוגרפיה שלו הדפיס על חשבוננו, וביחד את ראובן בריינין. עם זה האחרון התהלך כאח וכרע מסור כמה שנים, עזר לו כל פעם שנמצא במחסור, ואיפשר את הוצאת ירחונו "התורן" שבריינין ערך כמה שנים, וישראל מ"ץ המציא לו את כל הסכומים העצומים אשר נדרשו לזה. בזמן שבריינין כמעט שנחרם מאת רבים מן העברים הפרופסינאליים שלנו, בשביל יחסו לרוסיה המועצית, עמד ישראל מ"ץ בצידו, והמשיך את חסדו לו אפילו לאחר מותו. את כל זה נראה מן המכתבים הרבים שבריינין הריץ אליי במשך השנים, ומן הקדמתו לספר "אגרות סופרים עברים" אשר הוציא בעריכתי.

זמן שירותי בפאטרסון הפכה לתקופת הזוהר של חיי כראב"י בשל נסיעותי הרבות לחוץ-לארץ, לאירופה, אסיה ואפריקה, וביחוד לארץ-ישראל שביקרתי בה חמש פעמים, בשנות 1925, 1927, 1935, 1950, ובקיץ האחרון, של 1954. מנהג אחד שורר ברוב הקהילות הריפורמיות, והוא שהקיץ הוא עונת החופש לראב"י, ויכול הוא לעזוב את משרתו לשני חדשים ולנסוע אם יש לו האמצעים לזה. ואפילו אם אין לו האמצעים על הרוב נוהגים להמציאם לו אם מאוצר הקהילה או מכיסם הפרטי של החברים. כבר הזכרתי את ביקורי הראשון בארץ-ישראל בשנת 1925. משם הלכתי לאירופה ולקונגרס הציוני שהיה באותו קיץ בווינה, לווארשה ולעיר מולדתי, ניסוויץ. מבלי להתעכב הרבה על הביקור הזה בעיירת מולדתי, שעזבתיה עוד טרם הייתי לבר מצוה, אומר רק שמצאתי את המקום כה שונה ממה שזכרתי אודותיה. עוד נמצאו בה יהודים רבים אבל העיר כולה לא היתה עוד אותה העיירה היהודית שהכרתי. בתי-המדרש ובתי-התפילה עוד עמדו במקומותיהם אבל היו סגורים על מסגר ונפתחו רק לתפילה בשבת ויום טוב. לא נשמעו מהם הקולות הצעירים של לומדי התורה שהיו כה שכיחים בילדותי, ובבקרי ימות השבוע לא נראו בחוצות יהודים הולכים להתפלל עם תרמיל הטלית והתפילין בידיהם. מנהיגי הקהילה הומינוני לאחד ה"חדרים המתוקנים", והיה זה בית-ספר שאין לכנותו בשם "חדר" ולא "מתוקן" אלא היה העתקה גרועה של בית הספר ה"רוסי" שלמדתי בו בעודי ילד בן עשר. אחד הילדים הקריא לפני בעל פה את אחד משירי טשרניחובסקי, והאנשים ראו את הדבר כהישג חשוב בחינוך ילדיהם. יתר העניינים שהורום היו באידיש או בפולנית. חשבתי: מי יתן לנו עוד הפעם "חדרים" כאלה של מלמדי ר' נחמן ור' גרשון זאב דמשק, ואפילו כזה של ר' שמעון "האָן". לעומת זה ניכרת היתה רוח אחרת בלבות הבחורים והבחורות, רוח הקומוניזם אשר נשבה לתוך פולין המחודשה מערבות רוסיה שכנתה, והשפיעה הרבה על הצעירים היהודים. ערכו לכבודי מסיבה באולם ה"גמניה" ורב העיר ודייניה ומשכיליה נוכחו והשמיעו נאומים לכבוד האורח ולכבוד יהדות אמריקה הגדולה שעשתה ועושה

כה הרבה להצלת שארית ישראל שביתר הארצות. את הסדר ששרר באולם הפריעו אי אלה מן הצעירים אשר התריעו כלפי ה"בורז'ואזיה" האמריקאית שאני, כביכול, הייתי נציגה.

בווארשה נפגשתי עם מר יוסף הפטמאן עורך "היום" אז, ועוזרו מר ווארשאוויאק שבאו למלוני לשם ראיון, "אינטרוויו", בלעז. "היום" היה אז העתון העברי היחידי, כמדומני, בפולין ובווארשה ובא במקומה של "הצפירה" אשר בטלה לאחר עזוב נחום סוקולוב את הארץ. נבהלתי למראה העוני והדלות ששררו בשכונות היהודים בעיר הגדולה ההיא, ולמראה הרדיפות של המוני היהודים מצד הפוליציה שהייתי עד להן. טובות לעתיד לא הבטיח דבר זה.

על נסיעתי הראשונה לארץ-ישראל באותה שנה, 1925, פירסמתי מאמר באחד הקבצים בשם "נקמתי בגויים" (הוכנס גם לתוך ספרי "ישראל באמריקה"). היה זה ציור של בני לוייתי, כיהודים כנוצרים, אשר נמצאו אתי באניה. ספרתי שהרוב הגדול של הנוסעים היה שלא מבני ברית, נוצרים מסורים לדתם, אשר הלכו לארץ ישראל לשם ביקור המקומות הקדושים וביחוד כדי להשתטח על קברו של ישו. נוצרים אלה ערכו תפילות בכל יום בערב, שאז נשמעו נאומים נלהבים על הנצרות ועקרוניה, ועל מה שהם מקווים לקבל מביקורם בארץ הקדושה. גם אני הוזמנתי לנאום לפניהם, ונושא דברי היה הציונות שפירשתיה כמאמץ מצדם של היהודים לנוס מן החברה הנוצרית אשר בה הם גרים זה קרוב לאלפיים שנה מחמת הרדיפות הרבות שנרדפו מאת שכניהם, והזכרתי להם את האכזריות של הרדיפות, הגירושים, הרציחות בימי הבינים, והפוגרומים בימינו. זאת היתה "נקמתי בגויים" מאחר שאחד מן הנוסעים, מטיף פרוטסטנטי, העליבני בזה שהציע לי שאעשה כמעשה שרשבסקי ועוד מן המשומדים אשר עזבו את היהדות כדי להתמסר לפעולה מיסיונרית בין היהודים. היה זה מעשה אוילי מצדי, ורבים מן הנוסעים היהודים התרעמו על זה. אבל אני לא התחרטתי; הרגשתי שהצדק לנו היהודים להראות לנוצרים האדוקים בכל הזדמנות הבאה לידינו שנכונים אנו למחות נגד כל עלבון מצידם. באניה נמצאו אז מאות אחדות של עולים מפולין, אשר עלו על האניה בקונסטאנצא, בחורים ובחורות, אשר אמרו להקדיש את כחם ומרצם לתחית הארץ השוממה. הם היו עליזים בגורלם כחלוצים, שרו שירים לאומיים, ורקדו את ה"הורה". וביום שלאחר נאומי התאספו רבים מהם על המסכה, עשו הפגנה לכבודי וקראו לי לנאום לפניהם. עודני זוכר את תוכן דברי אז, שהיו בעברית. תמצית נאומי היתה חזרה על מה שהגדתי באנגלית לפני הנוצרים, ועל זה הוספתי שההבדל שבינינו, הנוסעים היהודים, ובין הנוסעים הנוצרים הוא זה שהאחרונים הולכים לארצנו לקראת המוות, מות מושיעם, שאת קברו הם רוצים לבקר, בעת שאנחנו, היהודים, הולכים לקראת החיים, לשם תחית הארץ והאומה שלנו. הדברים עשו רושם ונתקבלו ברצון רב, ואחדים מן הבחורים בהתלהבותם אחזו בי בזרועותיהם

החזקות והרכיבונות על שכמיהם לקריאות ההידד ולמחיות הכפיים של יתר הנוסעים אשר עמדו מסביב לנו.

נסיעותי לאירופה, שהיו כמעט בכל שנה, הביאוני במגע עם אחי היהודים בארצות השונות, וגם עם הנוצרים. נהגתי להתחיל את ביקורי בעיר כברלין או פרנקפורט או המבורג במלון ידוע, ולאחר כך לקרוא את ההודעות על "חדר להשכיר" בעיתוני המקום, וכן הצלחתי למצוא חדר מתאים לי בבית פרטי, ואם היו אנשי הבית שלא מבני ברית ניתנה לי ההודמנות להכיר את רוח האנשים. לפעמים היו אלה שונאי ישראל ולא סבלתי להישאר אצלם. בכל מקום מצאתי את אחי היהודים בבתי הכנסיות שלהם, באורניבורג-שטראסה או בפאזאני-שטראסה כברלין, או באַלֶרֶ-הייליגענ-שטראסע בפרנקפורט. מצאתי אצלם סדר, משמעת ומסירות לאמונתם כפי שהבינוה, ונאמנות לארץ מולדתם גרמניה, אשר התגאו בה. בפריז הלכתי בכל יום שבת לבית-הכנסת שברודי-לה-וויקטואר, בנין מאד נהדר שחסרונו האחד היה שנמצא ברחוב צדדי, לא באחד הבולווארים הגדולים. הגידו לי שטמפל זה נבנה על ידי משפחת רוטשילד, וגם זה לא מצא חן בעיני. לפי המסורת היהודית החובה על הקהל, ולא על יחיד, לבנות משכן לתפילה, והכל מחויבים להשתתף במצווה זאת, ככתוב: "והרימו לי תרומה". מאד אפשר שאילו נבנה הטמפל הפריזאי על ידי הציבור ולא על ידי יחיד או בנוהו ברחוב יותר יפה. בנידון זה עלו יהודי ברלין, רומא ופלורנציה על אחיהם בפריז. ידוע, שהיהודים באמריקה מדקדקים מאד בפרט זה, ומקדשיהם הם לא רק יפים באדריכלות שלהם אלא גם במקום שבו הוקמו, כמו הטמפל "עמנואל" בניו-יורק, למשל, הנמצא בשכונה היותר יפה בעיר, בשדרה החמישית. רק ציבור גדול יכול היה להקים בנין נהדר כזה, ברחוב שכל שעל אדמה שלו שוויו זהב ממש.

בכל עיר גדולה באירופה השתדלתי להכיר לדעת את יושביה היהודים ואת העומדים בראש הקהילות. דבר זה עלה לי באמצעות הרבנים שאליהם התוודעתי. ביחוד יקר היה לי ביקורי בפריז ששם התרועעתי עם הד"ר משה אלעזר אייזנשטאדט, כמוני יליד ניסוויז, שהיה רב לעדת פטרבורג לפני המהפכה הקומוניסטית. ד"ר אייזנשטאדט, שהיה גדול ממני בעשר שנים, היה אדם אצילי בטבעו, אשר התייחס לכל אדם באדיבות רבה ולי הראה חיבה יתירה בשל מולדתנו המשותפת ומפני ששנינו היינו אחים לעט. הוא כתב הרבה בעברית שהדפיס בה ספרים אחדים, והשתתף בעיתונים העברים שיצאו ברוסיה בזמנו. אני הכרתיו לדעת בפעם הראשונה בניו-יורק, בזמן ביקורו הראשון שם, ומאז היינו ידידים נאמנים והחלפנו מכתבים לעתים קרובות. כשבאתי לפריז הייתי בן-בית במעונו, לפעמים אכלתי על שולחנו, או יצאנו לאכול לאיזו מסעדה יהודית בפבורג מונמרט. כפרוץ מלחמת העולם השניה וההיטלראים

כבשו את פריז גלה ד"ר אייזנשטאדט לדרום צרפת ולי ניתנה האפשרות להיות לעוזר לו בדבר שהיה ממש פיקוח נפש בשבילו. השתדלתי אצל הממונים לדבר להשיג בשבילו רשיון כניסה לארצות הברית, ולאחר משא ומתן ממושך עלה הדבר בידי, אף כי היה עלי לערוב בעדו שלא יפול למשא על הציבור. זכורני את היום בו הגיע לניו-יורק, בעירום וחוסר כל, ובגפו — לאשרו כבר נמצאו שתי בנותיו בתל-אביב. עזרתי לו להסתדר באחד ההוטלים ולהשיג תמיכה חדשית בעדו מן הקופה הרבנית שבאמריקה. הוא מת בסתיו שנת 1943, בניו-יורק, ובין המספידים היו שנים מבני עיר מולדתו, ד"ר ניסן טורוב ואני.

בקיץ שנת 1933 הלכתי לספרד. נסיעתי לאותה ארץ היתה בשל גרמניה, ואם ישאל משהו מה ענין זו לזו, אזכירהו שביאנואר לאותה שנה עלה לגדולה בגרמניה הצר והצורר לישראל הגדול והנורא ביותר שקם בכל הזמנים והדורות, אדולף היטלר, ימח שמו וזכרו. הלכתי לספרד מפני שרציתי לראות את עתידתה של גרמניה באספקלריה של ארבע מאות השנה האחרונות של ספרד. היה בזה מעין בקשת נחמה בשביל נפשי הדוויה וכואבת שלא יכלה להרגע מפאת הטיור הנורא שבארץ שחשבתיה לנאורה ותרבותית. ואמנם מצאתי קצת נחמה כשראיתי את הבערות הגדולה של ההמונים הספרדים שהיו לעם ההולכים בחושך, את הכניסה השולטת בחיי המדינה, ואת השפעתה לרעה על מוסריות הארץ. ראיתי ארץ המפגרת בחייה התרבותיים ומתאבדת עם קשיים כלכליים. היה אז זמנה של הריפובליקה הספרדית לאחר שהמלך אלפונזו הי"ג הורד מכיסא מלכותו, וזה היה לאות מבטיח טובות שעוד מעט והספרדים יתפסו את מקומם בין העמים הנאורים והחופש והדעת ישנו את פני המדינה שינוי נמרץ. אבל דווקא בעת ההיא התחברו כוחות החושך שבארץ וקשרו על הממשלה הריפובליקאנית, ולאחר מלחמת-אזרחים איומה שבה נשפכו כמים דמי בני הנעורים, שבה ספרד להיות מדינה של רודנים המושלים בה ממשלה בלתי מוגבלת ועושים בנתיניהם האומללים כחפצם.

יש האומרים, והלא הדבר הזה לא נתקיים בגרמניה אפילו לאחר מפלתה הגדולה במלחמת-העולם השניה, וכיום היא שוב ארץ של „פרוספריטי“, לפחות בחלק המערבי שלה, ויתר הארצות מתחילות לירוא מפניה — כמו שהיה הדבר לאחר מלחמת-העולם הראשונה. תשובתי היא שאין עוד קנה-המידה למוד על פיו מה שיש לצפות מגרמניה בשנים הקרובות. אף אין המצב הכלכלי או אפילו המדיני של הארץ, ויהיה מצב זה טוב לאין שיעור, וגם אם יתקיים זמן רב, ביטחון מסוים לאושר המדינה לעולמי עולמים. דבר אחד אני יודע, שההיסטוריה יודעת לנקום בארצות אשר עיוו ופשעו כמו שעשו הגרמנים ביהודים, כמו שהתנקמה ההיסטוריה בספרד למיום הגירוש האכזרי לפני ארבע מאות וחמשים שנה, שאז היתה הגברת בממלכות ועכשיו היא העניה שבמדינות. גרמניה

תופסת מקום מאד חשוב בחיי העולם לרגלי העובדה שהיא נמצאת במרכזה של אירופה והגרמנים הם עם נועז ובעל שרירים אמיצים, אבל תקיפותם תוכל להיות גם מקור חולשתם. ובכל אופן, הכתם שהטיל בהם ההיטלריות ישאר ברוחם עד סוף כל הדורות, כמו שהיה הדבר גם בנוגע לספרד.

נשאיתי באותה מדינה שבועות אחדים, ביקרתי את שבילה ומדריד וטולידה וקורדובה ועוד מקומות, ובכולם התחקויתי על „העקבות בחול“ שהשאירו היהודים במשך של יותר מאלף השנים שגרו בה. בשווי לביתי כתבתי את מסתי „מסע באספמיה“ שהוכנסה לתוך ספרי „דפים מפנקסו של ראביי“. בין השאר כתבתי שם:

„חמתי על סופרינו וחכמינו הספרדים על זה שכה מיעטו לכתוב על החיים המדיניים והחברתיים של היהודים במדינתם, ולכן ידיעותינו במקצוע החשוב הזה הן כה קלושות. הם השאירו אחריהם רק תיאורים דלים בספרים כ„שבט יהודה“, „ספר המסעות“ לבנימין מטודילה ו„ספר הקבלה“ לאברהם אבן דאוד, והידיעות שאפשר לשאוף מן המקורות האלה אינן מספיקות. הם היו פייטנים ומשוררים ופילוסופים ומקובלים, אבל חסר היה להם החוש ההיסטורי. ובזמן ששאפו לקרב את הקץ ולהחיש את גאולת ישראל, היו עיניהם נטויות אל העתיד. את ההווה שכחו ולא כתבו בספר מה שראו עיניהם. לוא רק היה לנו יוסף בן מתתיהו שני בספרד להשאיר לדורות ציור של החיים הסגנוניים בזמן שקדם לגירוש. לדעתי היו החיים בספרד באותה תקופה לא פחות מענינים מאלה של היהודים בארץ ישראל בזמן מלחמת הרומאים. לרגל חוסר ספרים ותעודות אפשר לנו כיום לראות את היהדות הספרדית רק כמו מתוך הערפל. אנו יודעים מאיזה אישים גדולים שהניחו אחריהם עזבון ספרותי נהדר למחקר ולעיון, וזכרון מר ונורא מצלמי הבלהות של האינקוויזיציה, אבל את החיים היום-יומיים של העם היהודי בכלל, של ההמונים היהודים שם בעשרם ובדלותם, בשמחתם ובמרודם, את זה אנו יכולים רק לשער על סמך הרמזים המעטים שבשירי המשוררים הספרדים, רמזים שאינם מספיקים כלל וכלל.

„ועלינו אפוא להגות תודה לפחות למתים ולמצבות שעל קבריהם, ולחורבות הקיימות עדיין, המצבות שבמוזיאום, כמו החורבות, הן העדים היחידים המזכירים לנו את העבר הנהדר והנורא גם יחד שהיה לנו בארץ יפה זו. חלילה לנו לשכוח את העבר ההוא שכה הרבה יכולים אנו ללמוד ממנו, וזכור לטובה העם הספרדי של היום המתרפק גם הוא על העבר היהודי ההוא ואינו רוצה לשכחו למרות הזכרונות הבלתי נעימים כלל בשבילנו“.

בנוגע לבתי התפילה היהודים, שהספרדים לקחום לאחר הגירוש ועשו מהם בתי יראה משלהם, עמדתי במסתי על שני המקדשים הנפלאים שביקרתי בהיותי בטולידה, זה הנקרא כיום „סנטא מאריא לא בלאנקא“ ו„אל טראנסטור“, בנוגע לזה האחרון כתבתי:

„המלים 'נורא הוד' עלו על לבי כשעמדתי בפתח הבית, מביט אל הפנימיות הנפלאה שבו, ה'ערבסקים' והפיתוחים שעל הכתלים הגבוהים, ויותר לכל, הכתבות העבריות הממלאות את כל אורך ורוחב הכתלים מלמעלה ולקוחים מן התנ"ך. דומה כאילו כל ספר התהילים הועתק על הכתלים האלה באותיות העבריות הכי יפות. אפילו הקתולים הנבערים של המאה החמש עשרה, שכה שנאו את היהודים וביחוד את היהדות וכל צורה של כתובת עברית, אפילו הם לא העיזו לשלוח יד בכתבות אלה כשהחרימו את בית הכנסת הזה אחר הגירוש בשנת 1492 והפכוהו לקתדראלה. מה נורא המקום הזה בקדושה החופפת עליו וברוח המאטרירולוגיה הנודפת ממנו בכל עבר ופנה! הוי, הוי, על הנשמה הישראלית שכה עונתה ואונסה פה! אני מביט על עזרת הנשים שביציע הסובב את כל הבית וששמנו השפילו בנות ישראל העדינות להביט על הקהל המתפלל ממטה להן. הנה כותל המזרח שבו נמצא בזמנו ארון הקודש היפה, והקתולים השתמשו במשקע שבכותל להציג בו אנדרטות של ישו או מרים. אני מביט אל הרצפה והנה היא מלאה קברים. הכתבות שעל קברים אלה מעידות על רום מצבם בחברה של אלה שזכו להקבר כאן. הם היו מן המשפחות היותר מיוחסות, מושלים וטפסרים ונסיכים ומפקדי צבא. אכן זו היא נקמתה של הנצרות הבת ביהדות אמה! לא די שגרשו את הקדושה היהודית מבית-מקדש מעט זה, אלא שעוד דקדקו להכניס את הטומאה לתוכו, לעשותו לחצר מוות ולחלל באופן זה את קדושתו לעדי-עד".

את רגשותי על טולידה העיר שהרבה מגדולינו בזמן תקופת הזהב של היהודים הספרדים יצאו ממנה, הבעתי בדברים אלה: „טולידו! אני מקלל אותך בגלל העריצות והפראות שיושבין הראו והבליטו כפעם בפעם כלפי היהודים, אבל אני גם מברך אותך בעד מתנותיך הגדולות לעם העברי ולהיס-טוריה של עם זה. ממך יצא מחנה גדול של כבירי-הרוח העברים. בשעתך היית לנו לשאנן במדבר הגלות של המאות שעברו, וכמרכז הרוח היית את בשעתך מה שהיו ירושלים ובבל ואלכסנדריה בשעתך וווילנה, ווארשה ואודיסה בזמננו אנו. אילו נתת לנו רק שיר אחד של הלוי או מכתם אחד של אבן עזרא, גם אז דינו לחונן את עפרך ולהעריך את זכרך".

ואצל קברו של קריסטופור קולומבוס הנמצא בקתדראלה הגדולה שבשי-ביליה, בקאפילה ההדורה בקישוטיה, הגיתי את הדברים הבאים שגם הם נכללו באותה המסה על ביקורי בספרד: „כשאני לעצמי אינני מסופק כלל שקולומבוס היה יהודי. הכל מעיד על זה: סבלנותו הגדולה, בטחונותיו בכחות עצמו, ושאר-הרוח שהיה לו לשאוף למטרה גדולה שאין להשיגה אלא בדרך מלאה יסורים וחתחתים. רק יהודי מאראנא, בן תקופה חשוכה כזו שבה חי, יכול היה למצא לו אומץ רוח כזה עד לחרוף את נפשו במסע על הים הגדול ובלתי-ידוע, גם

גורלו של קולומבוס היה כגורלו של היהודי. הוא גילה עולם חדש ובעצמו לא ידע מה שגילה, והוא הטיב לדורו ובני דורו התנקמו בו בעד טובתו להם, רדפוהו עד חרמה והשליכוהו לתוך בית-הכלא שבו מת. עכשיו ישן קולומבוס תחת אפיריון מלכים בקתדראלה היותר מפורסמה של אספמיה, ועולי-רגל מכל הארצות והמדינות הולכים להשתטח על קברו ולהתפלל לו. הלא גם זה אות מוכיח את היהודי החי רודפים והורגים, וליהודי המת מתפללים..."

זכרונות מענינים ומאלפים

בזכרונות אצורים כמה מקרים וחוויות במשך רבנותי הארוכה המעידים על אופים וטיבם של החיים היהודיים במדינות השונות בארצות הברית. על איזה מהם כבר עמדתי בתאורי בספרים ומאמרים שלי. פה אני רוצה להוסיף עוד אחדים שבוודאי יענינו את הקורא מפני שהם מראים על מקומו של הראב"י בחברה והשימוש בו מצידם של היהודים והנוצרים גם יחד.

אתחיל בזה שאעמיד ציון לנשמתה של אשה אחת שהיתה גיורת צדק, נישאה ליהודי והצטיינה במסירותה ליהדות, למצוותיה ולמנהגיה כפי שהבינה אותם וראתה אותם במסגרת היהדות הריפורמית. יודעים אנחנו מן הניסיון שנישואי התערובות הם על הרוב אמצעי של התאבדות דתית לצד היהודי. רובם הגדול של נישואים כאלה עובר לא ליהדות אלא לנצרות, הילדים מחונכים כנוצרים באיזו מן הכנסיות הנוצריות, וחסל סדר החיים היהודיים לכל המשפחה. אבל ישנם גם מקרים שבהם הצד היהודי גובר ומתחזק על הצד הנוצרי, אם האיש או האשה שלא מבני ברית עובר ליהדות קודם הנישואים, או אפילו לאחר כך. מידה ידועה של הכרה מהי היהדות ומה היא דורשת מן האדם חשובה בנידון זה, וחשוב גם רצונו של הצד הנוצרי להיות כן במה שקיבל עליו ולהישאר נאמן לאמונתו החדשה. כזה היה הדבר במה שאספר כאן אודות האשה בקי גרונאור, מפאטרסון, ואם נוקב אני בשמה הנכון הרי זה מפני שגם היא, הנוצרית לשעבר, וגם בעלה היהודי, כבר נפטרו לעולמם לפני הרבה שנים, לא השאירו אחריהם בנים או בנות, וטוב איפוא להזכיר בשמה ולהראות על מעלותיה המוסריות שבהן הצטיינה ושהייתי עד להן.

בקי (רבקה) באה ממשפחה שהתייחסה על הכנסיה המיתודיסטית ומקורה באיזו עיירה בניו-יורק. את פרטי חייה טרם שהכירה את בנימין גרונאור אשר נישאה לו ואת מידת חינוכה כנוצרית איני יודע וגם לא חשוב הדבר שאזכירו. בזמן שבאתי לפאטרסון, לפני שלשים וארבע שנים, כבר היתה אלמנה בת ששים או יותר. פגשתי ב"טמפל" שהיתה מבקרת בו תכופות בשעת התפילה בליל שבת ולפעמים קרובות גם בשבת בבוקר. מראה פניה היה טיפוסי כזה של אשה נכרית, והתנהגותה כיהודית מסורה לדתה משכני להתעניין בה. תמיד ישבה במקומה והתפילה אם בלחש או בקול רם, כפי ההוראות שבסידור, ולא

הפסיקה בתפילתה לדבר עם מישהו עד כלות התפילה, שאז התערבה בין יתר המתפללים, ודרשה בשלומם. בקרתיה במעונה ומצאתיה מעונינת בכל דבר ומקרה שב"טמפל", היא לא היתה בעלת השכלה גבוהה, וחיווכה לא עלה על זה של בית ספר תיכוני, גם ידיעותיה ביהדות היו מוגבלות, אבל מצאה ענין בתנ"ך ובתולדות היהודים. הייתי תחת הרושם שלא ידעה הרבה גם מן הנצרות וברית החדשה שלה. מזמן לזמן שאלתני אודות אחד או שנים מן הרעיונות שהבעתי בדרשותי, והביעה את רצונה לדעת יותר בענין ההוא.

בקי זו, שלא היתה כלל עשירה, פתחה תמיד את ידה ותרמה בנדיבות לכל דבר שבצדקה שדברתי עליו מן הדוכן. רצתה לדעת יותר בנוגע לרעיון הציוני ולקרן היסוד ויתר הקרנות שסיפרתי עליהן. כשחלתה מחלה אנושה שממנה מתה, הלכתי לבקרה. היה זה יום או יומים אחר ראש השנה. מצאתיה שוכבת, יותר נכון מסובת ונשענת על כרים במיטתה, ומעיינת בסידור התפילה שלפניה. התפילות היו של ראש השנה. כשנכנסתי ודרשתי בשלומה הביעה את צערה שלא יכלה לבוא לטמפל לתפילות החג, אף יראה שמא לא תוכל לבוא גם ביום הכיפורים. כשנפרדתי מעליה הושיטה לי עשרים דולאר ואמרה: "בבקשה, רבי, לתת את החצי מזה לפרי וויל אפירינג" (תרומה שנתית בשביל ה"טמפל") ואת החצי השני ל"מזכיר נשמות".

היא מתה ימים אחדים לאחר יום הכיפורים. הזמינוני לבוא להספידה וללוותה לבית הקברות היהודי. בא קהל גדול, רבים מהם יהודים, ובאו גם רבים מקרוביה וידידיה הנוצרים, שאולי שמעו בפעם הראשונה תפילה בעברית. מפני שלא היו לה יורשים יהודים הייתי אני האחד אשר קרא את ה"קדיש" והשמש של הקהילה השמיע את ה"אל מלא רחמים". בקי גרונאור, מי שהיתה נוצרית, זכתה להקבר כיהודיה בשל מסירותה לאמונה שהשתייכה אליה מרצונה, ובצד בעלה בנימין, שבהשפעתו באה לבקש מחסה בצל היהדות.

ועוד זכרון של אשה נוצרית שנתגיירה, וקבלה עליה את היהדות כבר לאחר מות בעלה היהודי. זה קרה בזמן שירותי בברוקלין, בקהילת "שערי צדק". בין אלה שבאו לעבודת האלהים שביליל שבת נמצאו תמיד נוצרים שמצאו ענין בדרשותי, ולאחר התפילה נשארו רגעים מספר לדבר אתי על תוכן דרשתי והרעיונות שהשמעתי. בין אלה היו גם מר כהן ורעייתו. זוג זה של נשואי תערובות התקרב אלי. הם הזמינוני לביתם וגם קיבלו את הזמנתי לבקרנו בביתנו. נראה היה שהם מאושרים בחייהם. ילדים לא היו להם, אבל הקשר ביניהם היה אמיץ כל ימיהם. כשמת הבעל טלפנו לי לבא להלוויה. מצאתי את האשה במצב רוח מאד עגום; לא יכלה למצוא לה נוחם.

עברו כשני ירחים והאשה באה לראותני במשרדי. פניה היו רעים, ובקול

בוכים סיפרה לי שהיא מרגשת את עצמה במצב־רוח הגובל עם יאוש. הבדידות למיום פטירתו של בעלה פועלת עליה לרעה. הרבה חשבה על זה, ומאמינה היא שגם מצאה את הפתרון. היא רוצה להמיר את דתה ולהיות ליהודיה באופן פורמאלי, מאחר שזה כבר הרגישה את עצמה קרובה אל אמונה זאת. עוד בחיי אישה, וזו סיבת ביקורה אצלי. יודעת היא שאין מחליפין דת על נקלה, והיא מבקשת איפוא שאהיה לה למחנך בזה. מאמינה היא — והיא חזרה על הדבר פעמים אחדות — שאם תקבל עליה את הדת היהודית תהיה עוד הפעם מאוחדת עם הבעל שכה אהבה, מאוחדת ברוח, ועל ידי זה תמצא לה תנחומים על מותו. כי בעלה היה יהודי נאמן אף כי לא אורתודוכסי, ואם תבין מהי היהדות ואת אשר עליה לעשות, תמצא בזה עזרתה.

נוכחתי שבאמת רוצה היא בזאת, והבטחתי לעשות כבקשתה. פעמיים בשבוע במשך ששה ירחים באה האשה הזקנה למשרדי לשמוע לקח בתורת ישראל ובתולדות היהודים, ולהרצות לפני על תוכן הספרים שנתתי לה לקרוא על מהות היהדות ועל המארטרולוגיה היהודית. בהסכם עם המקובל אצלנו, חפצתי שתדע את מר גורלם של היהודים מפאת מסירותם לדתם. והיא מצאה את הניחומים אשר ביקשה. בעזרת שני ראבייס אשר הזמנתי לשם זה הוכנסה האשה לדת ישראל, והיתה לגיורת צדק. בכל ליל שבת ראיתיה בבית־הכנסת בין המתפללים, הדליקה נרות השבת, ולא עשתה שום מלאכה ביום השביעי. וכל פעם ששוחחנו על זה הבטיחתי שהיא מאושרה מאד כיהודיה מאמינה, וכי מרגישה היא כאילו חידשה את נישואיה עם הבעל שהיה כה יקר עליה בחייו.

באניה לניו־אורלינס

בשלהי קיץ, בעשיריה הראשונה של המאה, הייתי באניה ההולכת מניו־יורק לניו־אורלינס. את השנה לא אזכור עוד, ונראה שהייתי עדיין רווק בלי דאגות משפחה, עול ימים השב מבית אבותיו בניו־יורק, שבו בילה את זמן החופש, ממשרתו כראב"י במירידיאן, עיר לא גדולה במיססיסיפי. הנסיעה החלה ביום ד' בערב וצריכה היתה להימשך חמישה ימים. היתה זאת ספינה "דה־לוקס" עם כל הנוחיות שידעו לסדר אפילו בימים הרחוקים ההם. בילינו את זמננו בטויל על המסכה רחב־המידות, במשחקים שונים ובקריאה בחדר הספריה, שהיתה גדושה בספרים ועתונים מכל המינים. סדרו גם הרצאות על ענינים שונים מאת מומחים לדבר. התערבתי בין האנשים ונטלתי חלק בשיחותיהם על עניני המשפחה שלהם ובדאגותיהם היום־יומיות. לא ידעתי מי גילה להם את "הסוד" שראב"י אני, וכולם, כיהודים ונוצרים, התיחסו אלי בכבוד הראוי לאדם השייך למעמד של מנהיג רוחני בחברה.

בא ליל השבת ואני פירשתי לתא שלי לשם קבלת השבת שהתפללתי ביחידות. ביום המחרת באה לי הפתעה בצורת מלאכות של שלשה אנשים אשר קראו לעצמם "דיליגיישן" של שלש הדתות, הקתולית, הפרוטסטאנטית והיהודית, וביארו לי שבאו אלי כצירים שלוחים מאת חבורת הנוסעים שזה עתה היתה להם אסיפה בנוגע לתפילה בציבור ביום הבא, יום הראשון, הקדוש לרובם הגדול של הנוסעים. והרי גם היהודים יוכלו להשתתף בה. הבעייה שלפניהם היא חוסר כומר קתולי או מטיף פרוטסטאנטי לערוך את טקס התפילה. "אתה, הראב"י", אמרו, "הנך האחד פה לעשות זאת, והננו מזמינים אותך לסדר את הדבר לטובת כולנו. אף על פי שהננו בני כיתות דתיות שונות, הרי בעצם הדבר כולנו מאמינים באל אחד, ואתה תדע לערוך את התפילה באופן הרצוי לכולנו. איננו מבקשים ממך לעשות כלום נגד הוכחותיך כיהודי, אבל אם זה רק בגדר האפשרי והמותר נקווה שתיעתר לנו".

קבלתי את ההזמנה, ובערבנו של יום הראשון נתאספו כולם לתוך חדר האוכל הגדול שכבר נתפנה אז מן המלצרים, הצלוחיות, הכפות והמזלגים והסכינים ושאר צרכי הסעודה. הביאו ביבליה, ואני השתמשתי בחלקו הראשון, זה של התנ"ך שלנו, וקראתי פרקים אחדים ממנו, ביחוד מספר התהילים, ועל

פי דרישתי שרנו הימנונים אחדים המקובלים על הכל, ביניהם שני השירים הלאומיים שהכל ידעו אותם, את "אמריקה" ואת "הדגל הנוצץ כוכבים". בדרשתי עמדתי על חשיבותה של עבודה שכזאת, באניה השטה על האוקינוס, תפילה שהכל משתתפים בה, כיהודים וכנוצרים, כקתולים וכפרוטסטאנטים. הלא דבר הוא, אמרתי, שברגע זה כולנו מרגישים את עצמנו לא כזרים, בני אמונות שונות, שעל היבשה יש שהן עוינות זו את זו, אלא כבני משפחה אחת המתפללת לאל אחד, אבי כולנו, למלאות את דבריו של הנביא הגדול: "הלא אב אחד לכולנו, הלא אל אחד בראנו". ואני כראבוי מרגיש שזכות גדולה נתגלגלה על ידי להדגיש בפני ציבור מעורב זה את עיקרון אחדות הבורא כפי שביטא אותו משה, והנמצא גם ב"ברית הישנה" וגם ב"ברית החדשה": "שמע ישראל, אדוני אלוהינו, אדוני אחד".

בבוקר היום הבא, כשעגנה אניתנו בחופה של ניו־אורלינס, קפצו על הסיפון נערים מוכרי עתונים. קניתי עתון־בוקר אחד, ועל העמוד הראשון ראיתי נדפס באותיות גדולות את הכותרת המכריזה על ה"חידוש", ש"ראבוי יהודי ערך תפילה באניה לפני ציבור של קתולים, פרוטסטאנטים ויהודים". בגופו של המאמר נאמר שזה היה "איי מיליניאל סוירוויס", שתרגומו "פולחן של ימות המשיח", ונוספו כמה פרטים ותמצית דרשתי כפי שכתבה הכתב של האניה שעוד באותו לילה הודיע לעתונו את המאורע על ידי הטליגראף.

מצבה בחייו

על נתן באָרנרט, אדם יוצא מן הרגיל, אני רוצה לדבר הפעם. כבר הקדשתי לו אחת מן המסות אשר הופיעו בקובץ מאמרי על היהדות האמריקאית בשם "ישראל באמריקה" (הוצאת אחיעבר, תל-אביב, 1928), אבל טוב שאוסיף עוד איזה פרטים עליו, מפני שהייתי קרוב אליו כראב"י של קהילת "בני ישורון" בפאטרסון, ביקרתיו בביתו הרבה פעמים והייתי הרב שערך את טקס הלויתו כשנפטר בשנת 1927, בשנתו השמונים ותשע.

בן עניים שהיגר לאמריקה ועשה עושר רב, זהו מן הדברים השכיחים. אבל לא רבים הם העשירים התורמים כמעט את כל עשרם לטובת היהודים שבעיר שבה גר, ולא רבים הם האנשים אשר מפאת חינוכם הם עמי-הארץ גמורים גם בתרבות הכללית וגם בתורת ישראל ובנידון זה הם בין נחותי הדרגא שבחברה ואף על פי כן הם מתרוממים לרמה גבוהה בחיים החברתיים, הקהל רץ אחריהם ורוצה בכבודם, וכל זה קרה לנתן באָרנרט שלנו.

היה לו לנתן באָרנרט כשרון מיוחד להצלחה בחיים. בנערותו עבד בכל מיני עבודת פרך, חזר על הפתחים כרוכל, נדד לקאליפורניה בשנות הבהלה כשגילו שם את הזהב, וחזר משם לפאטרסון עיר מושבו עני כשהיה הצלחתו החלה בעיר זו. את הזהב שלא גילה בקאליפורניה מתחת לארץ מצא ממעל לה. במסחריו השונים, במחסנים שפתח, בבתים שבנה. בבואו לפאטרסון היתה זאת עיירה קטנה ודלה ובעמלו ושכלו העלה אותה למדרגת עיר מרובת האוכלוסין ועשירה בנכסים. רחובות שלמים נושאים את שמו. והוא עשה כל זאת לא רק בשביל הריוח אלא דווקא מתוך תשוקתו לעשות דברים גדולים, להגדיל ולהרחיב את עיר מושבו, להעשירה בבנינים ובמוסדות. בנאי גדול היה האיש, את כל כספו השקיע בבנין בתים, וכשהכניסו לו עסקיו רווחים גדולים, ורווחים על רווחים, הוסיף עוד לבנות, לבנות ולבנות.

ובאו ימים שהעיר, שנתגדלה, נתרחבה ונתיפתה בעמלו, בחרה בו לראש, "מייאָר", וכשעברו שנות כהונתו בחרה בו עוד הפעם. והוא, הנבחר, יהודי, והם, הבוחרים, כמעט כולם אינם יהודים באותם הימים שלפני חמישים שנה. אבל מה שמעניין אותנו ביחוד הוא נתן באָרנרט היהודי. הוא נתן את לבו במיוחד לבנין הקהילה היהודית שבעירו, ואם בנה בתים ליחידים בנה

בתים רבים למוסדות יהודים. הוא שהקים את בית הטמפל, את בנין התלמוד תורה, את בית החולים היהודי, את הבנין למושב הזקנים, ואת הבנין בשביל האחיות העוזרות בבית החולים. לפני כמאה שנה היה הוא אחד היהודים המעטים שבעיר, והוא אהב לספר שבשנים הראשונות לבואו לעיר לא נמצאו עשרה יהודים למנין לראש השנה ויום הכיפורים, והוא עצמו נאלץ ללכת בכל שנה לניו-יורק להשיג יהודים עניים אשר נאותו ללכת אתו לפאטרסון למלאות את המספר הדרוש בשכר, והוא הביאם לביתו, האכילם והשקם וסיפק להם את כל מחסורם עד אחרי החגים.

הוא דקדק מאד במצוות הכנסת כלה, ורבות היו הבתולות העניות אשר נתן להן נדוניה. הוא לא שכח גם את המוסדות בארץ-ישראל ותמך בהם ביד נדיבה. והיתה זאת אחת מתקוותיו הגדולות ללכת לארץ ישראל ולראות את הארץ בעיניו בטרם ימות. התקווה לא נמלאה בשל עניני משפחה, מחלת אשתו ומות שני ילדיו. ותמיד הצטער על זה בשיחתו אתי בדבר זה.

דקדקתי לסור לביתו בכל ערב שבת. בדרכי לטמפל שהיה קרוב למעונו ומצאתיו יושב אל שולחנו והסידור הפתוח לפניו. כבר היה אז אלמן, ובראותו אותי נכנס וברכת "גוט שבת" על שפתי, פרץ תמיד בבכי. "אלמן אני, וערירי", היו תמיד המלים הראשונות של הזקן המופלג אשר היה במצב רוח רגיש, ו"עובר בטל", החיים מאחוריו והעתיד לא הבטיח הרבה. ידע כי ימיו ספורים על האדמה והדבר האחד אשר בו מצא נוחם היה אמונתו ב"תחית המתים".

זמן קצר לפני מותו נתעוררו טובי האזרחים של פאטרסון, כיהודים וכנוצרים, והחליטו להציב לנתן בארנרט זה מצבת זכרון של פלד ואבן במגרש הגדול שלפני בנין העירייה, ששם נמצאו מצבות זכרון אחרות של טובי האומה אשר היו בני פאטרסון. המצבה הועמדה לאחר מספר חדשים בנוכחותם של כמה רבבות שבאו לראות במחזה הגדול ולתת כבוד לאיש שהיה כה ראוי לזה. הייתי גם אני בין הנואמים ונתן בארנרט בעצמו הגיד איזה דברים וזכרונות על העיר שבה חי כששים שנה ושבעדה פעל כה הרבה. כאבשלום הציב לו יד ומצבה בחייו, וכל פעם שעבר לפניה בלווית אחד מקרוביו או ידידיו, והוא הסתכל ביצורי פניו ובדיו המחוטבים ביד אמן, ראה ותמה ושמח...

חלק שלישי

עם סופרים עברים

PROPERTY OF
TEMPLE SHAREY TEFILO

עם סופרים עברים

רוצה אני בזכרונותי אלה להקציע ציון מיוחד לפגישותי עם אחדים מגדולי סופרינו העברים. תמיד היתה בי "חולשה" להכיר לדעת את אחי-לעט בשפתנו הלאומית, אשר אהבנו והתמסרו לה, פיתחיה ועשוה כאמצעי החשוב ביותר בתחיתנו הלאומית, כתבו בה מאמרים ושירים וספרים על נושאים מרובים עד שהביאו את הספרות העברית של זמננו לגובה שאנו מתפארים בו בצדק. רבים מן הסופרים האלה הכרתי במקומות השונים שסיירתי בהם במסעותי המרובים באירופה, בארץ-ישראל, וגם באמריקה, ועל אחדים מהם, אלה שכבר הלכו לעולמם, כתבתי מסות שהוכנסו לתוך ספרי על "יהודים גדולים שהכרתי", שיצא באנגלית ובאידיש. את תמצית דברי עליהם אמסור פה ויהיה זה מעין מנחת תודה לידידים אשר הערצתי בעד כשרונותיהם הגדולים ובעד תרומתם החשובה לגידולה ותקומתה של ספרות זו. ואתחיל באחד העם.

את אחד העם הכרתי לראשונה כעורך קודם שהכרתיו כאדם. זה היה לפני חמשים ושבע שנים, ואני אז צעיר בן שבע עשרה, אחד מ"חולמי הגיטו" בניו-יורק, אשר התכונן לבחינות לשם כניסה לבית מדרש הרבנים בסינסינטי ולאוניברסיטה הסינסינטי. מגעו הראשון עם הסופר הגדול היה בקשר עם שורת המאמרים שהצעתי לו לכתוב בעד "השלוח", אשר אחד העם החל אז להוציא ואשר ההודעה הראשונה עליה קראתי בעתונים העברים. חתמתי על הירחון ונתרשמתי מאד מצורתו ותכנו, ביחוד מ"תעודת השלוח" שבאה בראש החוברת הראשונה ושבא גילה העורך את דעתו על מצב הספרות העברית החדשה באותם הימים ועל מה שהיה בדעתו לעשות עם העתון החדשי הזה. כבר קראתי את "על פרשת דרכים" וככל יתר בני הנעורים בין הקוראים עברית של אותו זמן, באמריקה כבאירופה, נהייתי בין מעריציו. ראינו בו כוכב חדש על שמי ספרותנו, לא רק כהוגה-דעות, אלא גם כסופר בעל סגנון יפה להפליא, שלא ידענו כמותו בין יתר הסופרים.

"השלוח" היה לי ולשכמותי תופעה נפלאה וכל פעם שקיבלתי חוברת חדשה לא הנחתיה עד שקראתי בה מראש ועד סוף. לאט לאט חדר בי הרעיון לכתוב גם אני בשבילו. כבר שלחתי מאמרים על הנעשה בין יהודי אמריקה בעתונים היומיים שברוסיה וב"המגיד" שיצא, כמדומני, בקאקא, והעורכים

כולם קיבלו את מכתבי בהוקרה והדפיסום רובם במקום הנכבד ביותר בעתונם, בעמוד הראשון. בו בזמן לא חשבו מעולם על תשלום בעד העבודה, וגם אני, ככל יתר הכותבים של אותם הימים, לא חשבתי שהעורך או המוציא לאור חייב לי כלום. כתבנו לא בשביל הפרס אלא כדי לראות את המאמר בדפוס ושם הכותב ממעל או מתחת לו.

אבל בא היום שמאסה נפשי בכתיבת קורספונדנציות בעד עתונים יומיים או שבועיים, וכשהופיע "השלוח" נתעורר בי הרעיון לנסות את עטי בחיבור מאמר מסוג יותר רציני, אשר יהיה ראוי לבוא לתוך הירחון המהולל. כתבתי לאחד העם ושאלתיו אם יקבל ממני מאמרים על "היהודים והיהדות באמריקה", וכעבור שני שבועות קבלתי את תשובתו, שהנני מוסר אותה כאן מילה במילה:

"תודה לך על הצעתך. מכתבים מאמריקה כתובים כהוגן אקבל ברצון. אם תחפוץ לדעת תכונת מאמרים כאלה הרצויים ל"השלוח" קרא נא בו המאמרים מארץ ישראל או "קהילת איזמיר" בחוברת מאי שתצא בקרוב. העיקר הוא ציור החיים הפנימיים בסגנון קצר, בלי מליצות יתרות..."

עוד הוסיף שישלם לי רובל וחצי בעד העמוד, המחיר הכי גבוה אשר שולם אז בעד מאמר עברי. וכן החלה עבודתי ב"השלוח" אשר נמשכה במשך כל שנותיו כעורך, וגם לאחר שנתפטר אחד העם ממשרתו והירחון עבר לידי ד"ר יוסף קלוזנר.

מכתבו של ראש סופרינו זה היה הראשון לשורת מכתבים אשר החלפנו באותם הימים הרחוקים-הקרובים שלפני ששים שנה, ימים של סופה וסערה במצב עמנו ברוסיה תחת ממשלת הזדון של הצארים, של פוגרומים ורציחות ומלחמות עמים ושל ההגירה הגדולה לאמריקה, ראשית ההתאחדות בארץ ישראל ולידת הרעיון הלאומי והציונות הפוליטית. מענינים הם המכתבים לא רק בשל כותבם אלא גם בשל תוכנם, שלא היה תמיד מוגבל לעבודתי הספרותית בעד ירחונו. היה בהם גם תגובה אישית-חברתית למקרים ולמאורעות, ואפילו בנוגע לעצמי, לעבודתי כרב ומטיף וכסופר באנגליה. כל המכתבים האלה הוכנסו לתוך ששת הכרכים של ה"אגרות" שלו, שבהם משתקפת הדמות הנדירה של אדם יקר הרוח אשר הכל מעניין אותו והכל יקר וחשוב בעיניו בנוגע לשלומו ולהתקדמותו של איש אחר הרחוק ממנו במקום וקריב אליו ברוח. וזה אמת, בנוגע לכל יתר המכתבים ששלח למאות הסופרים והעסקנים אשר כתבו אליו, או שהוא מצא ענין ותועלת לכתוב אליהם.

אני אומר להביא כאן דוגמאות קצרות אחדות מדרכו של אחד העם במכתביו אלי, ושנהג כך גם במכתביו לאחרים. במכתבו מיום 16 למאי, 1913, כשהודעתי לו שנבחרתי למשרתי החדשה בקהילה חשובה בברוקלין, הוא כותב:

„ברכתי נתונה לך מקרב לבי שתמצא סיפוק הרוח במשרתך החדשה ותחנך את עדתך ברוח היהדות, אם אורתודוקסית או ריפורמית אחת היא, לו אך „יהדות יהודית“ (אגרות אחד העם, כרך ה). וכן הוא כותב ביום 19 ליאנואר, 1917: „ומשתמש אני במקרה הזה להגיד לך גם זאת, כי נעים לי לראות מתוך העתונים שלכם, כי נתקימה נבואתי אשר נבאתי לך בעת שהודעתני ע"ד שובך לניו-יורק: כי ישיבתך בתוך עמך תוציאך מארבע-אמות של „ריפורס-רבי“, לעסוק גם בענינים יותר כלליים ובשאלות יותר חשובות לעמנו. והנה רואה אני כי אמנם כך אתה עושה בזמן האחרון. ברוך תהיה, ואלהי ישראל — היושב בשמים ושוחק לאורתודוקסיה ולריפורמא גם יחד — יהיה בעזרך ויצליח דרכך בעבודתך לעמנו“.

עוד בימים הראשונים לעבודתי ב„השלוח“ כתבתי אליו בנוגע לעולי ימים אחרים, תלמידים באוניברסיטאות, שכדאי יהיה למשכם לכתוב בעד ירחונו. הזכרתי בין האחרים את שם ישראל דוידסון, שנתפרסם לאחר כך כאחד מגדולי החוקרים שלנו בשירת ימי הבינים, וכבר הבטיח הרבה בנידון זה בעודנו תלמיד במכללת קולומביה. תשובתו היתה: „אם ה' דוידסון אשר אמרת יכול ורוצה לעבוד עמי, אולי יוכל לבחור לו איזה מקצוע אחר ויעבוד? יקר לי בכלל כל צעיר שיש תקוה ממנו לספרותנו, ובנפש חפצה הנני פותח לו שערי „השלוח“, ומה גם צעירי אמריקא — ארץ שאינה מרבה לגדל סופרים עברים...“. וכן הוא כותב בענין זה, לאחר עבור שנים אחדות, ביום 14 לאוגוסט, 1900: „זכורני, כי כתבת לי פעם אחת ע"ד סופר צעיר באמריקא, הראוי להשתתף בעבודת „השלוח“. איני זוכר עתה את שמו. אם יש את לבבו לנסות ידו בזה, אשמה מאד. סוף סוף אמריקא היא מרכז היהדות לעתיד לבוא. ונעים לי לראות בהתעורר שם כחות עלומים לעבוד עמנו עבודת ספרותנו“. הנקודה המרכזית בחיי אחד העם היתה הצד המוסרי שבחיים, ועל זה הוא עומד פעמים הרבה במכתביו. כשכתבתי לו פעם על הצורך לאחוז באמצעים יותר נמרצים כדי להפיץ את „השלוח“ באמריקה, כתב לי ביום 12 לפברואר, 1899: „בדבר הצעתך לשלוח את „השלוח“ להאנשים אשר נקבת בשמותם. אודיעך, כי בשנה הראשונה לצאתו פנה אלי בהצעה כזו סוכננו בפילדלפיה. וגם הוא, כרשום בזכרוני, הזכיר ביחוד את... ואני לא יכולתי להסכים לדבר כזה, אשר נחשב בעיני לחילול כבוד ספרותנו העלובה, לכן עניתי אז לסוכננו, כי אינני שולח את „השלוח“ ללא דרשהו, יהיו מי שיהיו...“.

את מכתבו האוטוביוגרפי (מיום 19 לספטמבר, 1901) שלח אלי, וגם בו מתבלט הצד המוסרי שלו. לאחר ספרו על שנות ילדותו וחינוכו, ועל היותו לסופר עברי בשעות הפנאי בזמן שעוד היה עסוק במסחר, כתב: „בשנת 1895 אבד הוני בענין רע (אך ת"ל לא בלעתי חיל זרים) ומני אז הייתי לסופר בדרך קבע, והספרות היא אמונתי. בשנה שאחר זו החיליתי לערוך את „השלוח“...“.

ועוד זכות יתירה נתגלגלה לי, שאת מכתבו האחרון שכתב סמוך למותו, לי נועד. את המכתב עצמו מעולם לא קבלתי, ומאד אפשר שאבד בדרך. אבל מכתב זה נדפס בקובץ "פרקי זכרונות" שיצא לאחר מותו (תל אביב, תרצ"א) ובו הוכנסו כל מכתביו שכתב לאחר סיום ששת הכרכים של ה"אגרות". מרגיש אני תודה מרובה למורה הגדול הזה שכלל אותי בין מחשבותיו האחרונות. ואלה היו דבריו שם אחר דרישת שלומי: "ומה אוכל לכתוב לך, חוץ מתודה לך על ברכותיך ועל דבריך הטובים? הלואי שיתקיימו, לפחות, במקצת. לע"ע מצבי עודנו רע ותקותי לשוב עוד לאיתני הולכת ומתמעטת. ומה יש עוד לקוות מזמן חולה כמוני? והנני שולח בזה לך ולאשתך הכבודה את ברכתי העמוקה שתזכו לחיות ולעבוד עוד שנים רבות, ואבקש לשלוח לי מזמן לזמן ידיעות על מצבך ועל עבודתך, ואל תתחשב עמדי במספר המכתבים ששלחת לי, ושקבלת ממני".

דומני שהאישיות של אחד העם משתקפת ביחוד במכתביו אל ידידיו, ומה שאני מעריך ביותר הוא דברי הבקורת שהביע בקשר עם ספר או קונטרס שהוצאתי מזמן לזמן על ענינים שונים. אנו רואים אותו אן, כמו שנראה בכל מה שכתב על הבעיות שבחיי היהודים בזמנו, כאיש ההיגיון החותר אל האמת ואינו נושא פני שום אדם במשפטו. כן בקרני קשה במכתבו מיום 4 לדצמבר, 1913, בקשר עם מחברתי באנגלית על "היהודי ומקומו בעולם" ששלחתי לו. המכתב הוא ארוך ואפשר לי להביא כאן רק דברים אחדים ממנו. הוא כותב שם: "הנה השתדלת במחברתך זו להגיד לילדי העברים מה חובתם לדתם, לעדתם, ול"הסינגוג" ומפני מה חייבים הם להשאר נאמנים לדתם, לעדתם ולהסינגוג (ההדגשה היא שלו). וניכרים הדברים שיצאו מן הלב, והשתדלת לתת להילדים איזו אחיזה ביהדות, שלא תהיה להם משענת קנה רצוף. ואחר כל אלה מה עלה בידך? קראתי את המחברת בכונה תחילה, לצייר לעצמי מצב נפשו של נער תמים בן י"ג וי"ד, שעדיין לא למד את מלאכת הפלפול ושכלו פשוט וישר, מה צריך הוא להוציא מתוך קריאת המחברת הזו. ונראה לי, שהרושם שתשאיר המחברת בלב נער כזה הוא, מצד אחד, רגש של כבוד לאבות אבותיו בדורות קדומים שהיו בני תרבות ומכירים את בוראם, בעת ששכניהם עוד היו פראים למחצה, ומצד אחר, רגש של גאון על שהם, אבות אבותיו, נצחו את העולם ברעיון האלהות שלהם. כל זה טוב ויפה. אבל למרות כל הכבוד והגאון הזה ביחס לאבותיו, לא ימצא הנער כל תשובה לשאלתו היותר עיקרית והיותר מעשית: למה לנו עתה לחיות בתור "עדה" מיוחדת עם כל הצרות והתלאות הכרוכות בחיים אלה?... אהה, ידידי, באמצעים כאלה לא תושע היהדות ולא תנצל מן הכליון. את עצמנו נוכל לרמות במליצות יפות, אבל את ילדינו, תינוקות של בית רבן, לא נוכל לרמות. הם יוציאו את התולדות הישרות ממהלך חיינו בימות החול, ולא ישגיחו כלל בדרשות הרבנים בשבתות וימים טובים..."

לעומת משפטים קשים כאלה שעוררו בי כמה מחשבות והראו לי עוד

הפעם את מהלך מחשבותיו, שמחתי לקבל ממנו דברי תהילה כל פעם שספר או מאמר שלי מצא חן בעיניו. כן כתב לי ביום 26 ליוני, 1919, בנוגע לספרי האנגלי על "תולדות היהודים בומן החדש": "כותב אני לך כדי להביע תודתי העמוקה על כי זכרתי ושלת לי את ספרך החדש, "אלי היסטורי" וְאוֹ דהי דזשוס אין מאָדרן טיימס". כבר קראתי בו עמודים רבים בפרקים שונים, ואע"פ שלא עברתי עליו מראש ועד סוף, יש לי כבר מושג נכון ממהותו ותכונתו, ויכול אני לאמור לך שספר יפה כתבת — ספר למקרא ולא ספר "מדעי". מבחינת המיתודא והחקירה ההיסטורית לא יניח דעת המבקרים. אבל מגרעותיו הן הן יתרונו על ספר היסטורי "יבש" וקשה לקריאה. ומאחר שהיתה כוונתך בודאי למשוך לבות הקוראים היהודים בארצך לתולדות היהודים — טוב עשית שכתבת את הספר בצורה מושכת את הלב..."

עד עכשיו דברתי ביחוד על חילוף המכתבים שהיה בינינו, ורוצה אני עוד להוסיף כאן איזה פרטים על פגישותינו שבהן הכרתיו לדעת יותר כאיש וראש משפחה. פגישתנו הראשונה היתה בקיץ שנת 1909, שאז באנו, אני ואשתי, ללונדון ושהינו שם כשבוע ימים. היה זה בירת הדבש שלנו, ולונדון היתה הראשונה בין בירות אירופה שאמרנו לבקר. עוד מליורפול שלחתי לו מרקוניגראם שנבוא ללונדון באותו יום שהיה היום השישי בשבוע, וכשהגענו ללונדון בשעה מאוחרת אחר הצהרים מצאתי במלוננו את תשובתו הטיליגראפית. בה הזמיננו לבוא לביתו בערב אותו יום לארוחת השבת. את רושם הערב ההוא שלפני ארבעים ושבע שנה לא אשכח לעולם. הבית היפה שנמצא בשכונה נהדרה היה מואר כולו לכבוד השבת. מצאנו את עצמנו בין מספר אורחים שביניהם היה גם הפרופיסור ישראל פרידלנדר מניו-יורק. אחד העם ואשתו קיבלונו בידידות מרובה במסדרון הכניסה ומפני שאחרנו מעט כבר היו כל יתר האורחים מסובים אל השולחן, ואני הצטערתי מפני שלא שמעתי את בעל הבית מזמר את הקידוש. הרושם הכללי היה זה של אווירה חילונית, אם נכון לומר כך, אבל נרות השבת דלקו במנורות, ומובטחני שהמטבח היה בחזקת כשרות. מרת גינצברג השגיחה על זה אם גם בעלה לא דקדק בענינים כמו אלה. מצאתיו שהיה אדם ממעט בדיבור ועל הרוב שתקן. נקודת הכובד שברוחו היתה כבעל הגיון חזק ובכשרונו לבטא את רעיונותיו בכתב. הוא לא התאמר כנואם והתרחק מאסיפות, ואפילו בביתו לא התערב הרבה בשיחות בני הבית או אורחיו. אבל למרות זאת הרגשנו שהננו בביתו של אדם אדיבי, והערב כולו של אותו ליל שבת עבר בנעימות.

רק אחת משלשת ילדיו היתה אז בבית אבותיה, הבת הבכירה, אשר שבה באותו יום מלימודיה בשווייץ. וזכר אני אותה כעלמה משכילה ומעניינת לפי הדברים המעטים שהחלפנו בינינו. הבן שלמה ועוד בת עוד לא חזרו לעונת החופש מן האסכולות שלמדו בהן. אחר הסעודה עלינו כולנו לדיוטא השנייה

וללשכת עבודתו של גינצברג, ששם בילינו יותר משעה בשיחות על ענינים שונים. פרופיסור פרידלאַנדר היה רוח החיה בערב ההוא ושעשע את כולנו בספורים ובדיחות מחיי היהודים באמריקה ובאנגליה. בשעה מאוחרת עזבנו את הבית ובלוית אחד העם ופרידלאַנדר הלכנו לתחנה הקרובה של ה"אונדר-גראונד" (רכבת התחתית).

עוד שתי פגישות אתו בלונדון, האחת בביקור שני בביתו והשניה במלוננו כשבא לבקרנו ביום לפני שעזבנו את לונדון ללכת לפאריז. הרגשתי שכל הנסיעה לאירופה בקיץ ההוא וכל ירח הדבש עצמו שווים היו בפגישות אלה עם אביר סופרינו. הרושם האחד שקבלתי ממנו היה שאשר גינצברג היה מה שאנו קוראים באמריקה "ג'נטלמן" במלא המובן נוסף לחשיבותו כסופר, אם גם לא היה איש מרבה בשיחה, "איש רעים להתרועע".

ט"ז שנים לאחר כן זכיתי להיפגש אתו עוד הפעם, וזה היה בחיפה, בזמן ביקורי הראשון בארץ ישראל. פגישה זו באה לי בהיסח הדעת, כשנתאכסנתי במלון "הרצליה" על הר הכרמל, וגם הוא היה שם יחד עם רעיתו. מצאתי אשר גינצברג אחר, איש זקן ורצוף. המאורעות באירופה לרגלי מלחמת-העולם הראשונה, וביחוד האסון שקרה לו כשנישאה בתו הבכירה — זו שהכרתי בביתו בלונדון — לנוצרי דיכאוהו עד מוות. האיש קטן הקומה נעשה רוה וצנום וקומתו הוקטנה עוד יותר. עכשיו היה עוד פחות מדבר וקשה היה להמשיך שיחה אתו אף כי ישבתי אל שולחן אחד במסעדת המלון אתו ואת אשתו, וביליתי ארבעה ימים בחברתו. הפעם האחרונה שראיתיו היתה בבוקר היום שעזבתי את חיפה ללכת ירושלימה. שעה קלה נשארתי בחברתו על המעקה ועוד עלה לי לצלם אותו כשהוא עומד נשען על מקלו. נכנסתי לאוטו אשר חיכה לי, ודברי האחרונים אליו היו: "שלום, מר גינצברג, להתראות". הוא נופף בידו לאות ברכת פרידה, ועיניו הפיקו תוגה. לא הוא ולא אני האמנו שעוד נתראה. כשנה וחצי לאחר כך נפטר.

וכל פעם שבאתי לארץ ישראל — ארבע פעמים לאחר כך — לא הזנחתי את ההזדמנות לבקר את קברו בבית העלמין הישן בתל-אביב, ולבלות שעה קלה בחברת האיש שכה הערצתי בחייו. עוד הפעם ישבתי במחיצתו, והבטתי אל מצבת השיש הגדולה שעליה חקוקות לא דברי שבה ותהילה אלא שתי המילים "אחד העם", שם קצר שהגיד כה הרבה.

שמעון ברנפלד

כבר הזכרתי את שמעון ברנפלד בקשר עם האסון שבא עליו כשנתעורר, והעזרה הכספית שהשגתי בשבילו כשנשאר בעירום וחוסר כל. ופה אספר על יחסי אליו קודם למאורע ההוא וגם לאחר כך. בפעם הראשונה נפגשתי אתו בקיץ של שנת 1909, כשאני ואשתי באנו לברלין ישר מפאריז ומביקורנו אצל מקס נורדוי. ד"ר ברנפלד היה אז במיטב שנותיו, בגיל של 49 שנה. הוא היה אז היחיד בין הסופרים העברים המפורסמים שמצאנו בבירת גרמניה. נסיתי להתקשר עם ראובן בריינין ועם פרופיסור אברהם ברלינר, אבל שניהם לא היו בעיר. מבריינין קבלתי מכתב מאיזה מעון קיץ באוסטריה שבו הביע את צערו על אי יכולתו לראותני, וכרטיסו של ד"ר ברלינר הגיעתי רק לאחר שובי לאמריקה. פגישתי עם ברנפלד היתה מאורע מאד נכבד לי. כבר קראתי את ספריו ומאמריו הרבים בתולדות ישראל ובתרבות העברית ומאד נתחבב עלי בשביל ידיעותיו הרבות וסגנונו היפה. בלי ספק היה ברנפלד באותו זמן הסופר העברי הכי פרודוקטיבי, וחשבתי לי לזכות גדולה שיכולתי לראותו ולבלות שעות מרובות אתו במשך שבתנו בעירו.

באנו לביתו בפעם הראשונה ביום אחד אחר הצהרים בשלהי חודש יולי, כשברלין היתה כולה שטופת חום של שמש הקיץ אשר זרחה עליה בכל הודה והדרה. ברנפלד גר בגעטהע-שטראססע מספר 81, המעון שבו בילה את כל ימי שבתו בברלין. הוא ורעייתו, אשה בעלת חן, קיבלונו בורעות פתוחות ובמידה מרובה של הכנסת אורחים. שיחתנו אז על הציונות באותו זמן ועל הספרות העברית היתה מענינת ביחוד בזה שהיתה שיחת-חולין של תלמיד-חכם שבאה משכל הישר של אדם היודע ומכיר את מצב הדברים בעולם היהודי ואת השגיגות והקלקולים מצידם של המנהיגים וראשי המדברים. ברנפלד היה איש מדבר לפי תומו, בלי שום פוזה ונטיה לשבר את האוזן ולהתראות כפיקח או יודע הכל, אלא כאדם "בעל בית" המשמיע מה שהוא יודע ומרגיש. היה הבדל גמור בינו ובין נורדוי, אשר הדיבור היה לו אמצעי להרעיש את שומעו כאילו דיבר לא עם אדם פרטי אלא בפני קהל גדול של שומעים שהוא מתכווין לכבוש לרעיונו בדברים המפוצצים לכבות. ואי אפשר כלל היה להשוותו עם אחד העם שהיה לא בעל שיחה שוטפת אלא על הרוב מחריש. בביתו של אחד העם הרגשנו את עצמנו כאורחים בביתו של אדם

אריסטוקרטי אשר לו הכבוד והתפארת. הרגשה כזאת לא היתה לנו כשישבנו עם ברנפלד ורעיתו. ההרגשה היתה זו של "בני בית", המבקרים אצל אבא ואמא. סייעה לזה התאמצותה של הגברת ברנפלד להראות לנו אותות מרובים של התקרבות במגדנות ומטעמים שבהם כיבדה אותנו כשנתבקשנו לתוך חדר האוכל שלהם.

גדולתו של שמעון ברנפלד היא לא רק בספרים הרבים שכתב, ספרים בעלי משקל מדעי, אלא גם במסירותו לעברית שהוא ביכר על כמה שפות אחרות ששלט בהן, לרבות השפה הגרמנית שעליה חונך ובה גם כתב הרבה בסגנון מאד רצוי — עדות לזה תרגומו לגרמנית של התנ"ך שמשך אליו את עיני המבקרים שהללוהו מאד. ברנפלד הקדיש את עצמו לשפה ולספרות העברית למרות דעתו שעבודה ספרותית בעברית לא תוכל לפרנסו. הוא עזב את הרבנות ואת משרתו הכבודה כרב הראשי של מדינת סרביה (יוגוסלביה) רק מפני שחפץ לעבוד בספרות העברית והרבנות הפריעה בעדו. לשם זה עקר ממקום מושבו בילגראד והשתקע בברלין, שהיתה אז מקום-התרבות הגדול ביותר באירופה ושם התמכר בכל כחו ומרצו לעבודתו, כתב ספרים כ"דור תהפוכות", "דור חכם", "תולדות הריפורמציון", "מבוא לכתבי הקודש", "בני עליה", "ספר הדמעות" והרבה אחרים. אחדים מספריו כתב גם כשכבה מאור עיניו והוכרח להקריא את דבריו למזכירו. גם אסון עיוורונו בא לו בשל מסירותו הגדולה לעברית, כי הוא איבד את אור עיניו בעבודתו ביום ובלילה עד שראיתו נחלשה לגמרי והרופאים לא יכלו עוד להמציא לו מזור. זוהי הטראגדיה הגדולה שלו, שהייתי עד-ראייה לה כשביקרתיו בכל שנה במשך שנים רבות בין שנות 1925 עד 1932 — שמאז והלאה, בשל ממשלת הזדון של היטלר, לא יספתי עוד ללכת לגרמניה אף- כי הייתי באירופה. מעניינת היתה לי הפסיכולוגיה של החכם המסכן הזה כשישבתי לעומתו ושוחחתי אתו על עניינים הקרובים ללבות שנינו. חשבתי אז על צרת נפשו האומללה כשלא יכול לראות בעיניו את פרי רוחו — ספריו — ולא יכול לדעת אפילו אם יצאו בצורה מתאימה ואם לא נמצאו בהם טעויות דפוס שמפניהן ירא. דברים כאלה היו נושאים לשיחתנו וגם למכתבים ששלח לי לעתים קרובות.

ביקורי האחרון אצלו היה בשנת 1932, שנה לפני עלייתו של היטלר לשלטון המדינה, כשהלכתי לראותו בצוותא עם ד"ר ש. א. הורודצקי. ועוד הפעם חשבתי על אסונו הנורא ועל גבורתו המוסרית בזה שהוא מוסיף לעבוד בחושך הנורא כדי להוסיף להעשיר את חכמת ישראל בעוד כמה ספרים ומחברות. שאלתי את נפשי אם גם אני יכולתי לעשות ככה אילו נמצאתי במצב שכזה. בשנת 1936, כששהיתי בבאזל שבשווייץ ימים אחדים וידעתי שגרמניה הנה רק מעבר לגבול ומרחק קטן ממני, חשבתי על התופת הנוראה שנתונים בה היהודים שבגרמניה, ובשברון לב חשבתי גם על ברנפלד ומצוקותיו.

חיים נחמן ביאליק

ראיתיו בפעם הראשונה בניו-יורק בשעת ירידתו מן האניה "מאורי-טאניה", בפברואר לשנת 1926. היה זה יום קריר ושלגי, ואני נמצאתי בין חבורה גדולה של עסקנים ציוניים, מחנכים וסופרים עברים מניו-יורק וערים ועירות אחרות אשר באו לקבל את פניו ב"טוג", ספינה ממשלתית קטנה שבה הצטופפנו כולנו בדרך לאניה הבריטית הגדולה אשר עגנה בתחנה של "קאראנטין", מרחק לא גדול מן העיר. הפקידים המפקחים על הסדרים בשעת ירידתם של נוסעים לא נזדרזו בדבר, השגיחו בשבע עינים על כל אחד ואחד מן ה"אורחים" הבאים ממרחקים — כבר שלטה אז השיטה של "כבדהו וחשדהו" לעומת הבאים מאירופה ואסיה — ועלינו היה לחכות שעות הרבה טרם שזכינו לראות את המשורר הגדול ברידתו יחד עם אשתו. בילינו את הזמן בשיחה על עניני יום יום, על ביאליק ושירתו, ועל מטרת בואו לאמריקה, ורבים ממנו גם שרו את "התקוה" ושירים לאומיים אחרים. סוף סוף הגיע הרגע הגדול וראינו את ביאליק ורעיתו יורדים מן המעלות. מחיאת כפים נלהבה, קריאות היד, וכל הקהל מיהר לקראת האורחים הדגולים כדי לחבק את ידו. היו נשיקות על לחיו ועל ידיו, ואי-אלה גם הזילו דמעות של שמחה. אני עמדתי מן הצד במערבולת זו, ויותר מאשר ראיתי את ביאליק האיש חשבתי אז על המשורר הנערץ, בעל "הבריקה", "המתמיד", "מתי מדבר", "בעיר ההריגה" ו"על סף בית המדרש".

נפגשתי עמו פעמים אחדות בניו-יורק, באסיפות ובמעונותיהם של ידידים משותפים, ותמיד היתה זו בשבילי חוויה חשובה, לשמוע את דבריו הממוכמים ואת הלצותיו בשיחתו על אנשים ודברים. זוכרני את פגישתי עמו במעונו של ד"ר שמריהו לוויין, במלון "קומודור", שגם ביאליק ואשתו גרו בו. באתי אל ד"ר לוויין על פי הזמנה מיוחדת, ובעוד אנחנו יושבים ומשוחחים נכנס ביאליק לאחר שד"ר לוויין טילפן אליו להודיעו שאני בחדרו. היה זה בשבוע של חול המועד פסח, וד"ר לוויין טילפן לממונה על המסעדה של המלון וציווה שיביאו יין ועוגות וגם מצות. איש מאתנו לא נמנע מטעום את המאכלים שהיו טעימים וטובים ואני, כראב"י ריפורמי, מצאתי לי הזדמנות להלצה, כי וודאי שהם זקוקים להכשר מאת ראב"י ריפורמי כמוני, וכי בדעתי

להציע ל"סנטרל קונפרנס און אמריקן ראבייס", ההסתדרות המרכזית של הרבנים הריפורמיים שיבחרו בהם ל"חברי הכבוד" של האגודה. כולנו צחקנו.

בבואי הבאתי אתי שי למארחי, ד"ר לוויין, את ספרי על המשורר דזשוהן מילטון, שבחיבורו השתמשתי בתרגומו של י. ע. ס. (סאלקינסון) ל"ויגרש את האדם". סאלקינסון זה היה מליץ מפואר בעברית, ותרגומו עלה יפה מצד המליצה התנ"כית שלו. ביאליק הביט אל ספרי, הסתכל בתכנו, ואמר שקרא את תרגומו של סאלקינסון אשר מצא חן בעיניו אלא שבאליה זו נמצא קוץ, כי סאלקינסון זה השתמד ועבד בעד המיסיון הבריטי בהתאמתו להעביר את הנודדים היהודים שבאנגליה על דתם ולהביאם תחת כנפי הדת הנוצרית. הערתו זאת הסבה לשיחה על המשומדים היהודים בכלל, על בראפמאן, ועל פפרקורן ואחרים אשר בעטים ירדו הרבה פורעניות על ישראל. כולנו היינו בדיעה אחת, שתופעות בלתי נעימות כאלה כמשומדים לא היו כה שכיחות אצלנו אילו חיו היהודים חיים יותר נורמאליים כעם יושב על אדמתו ההיסטורית.

בקיץ שנת 1927 הייתי עוד הפעם בארץ-ישראל, ובתל-אביב היה ביקורי הראשון במעונו של ביאליק, באותו הבית היפה ומרווח שבנה המשורר בעזרת מעריציו המרובים והנמצא ברחוב הנקרא על שמו, רחוב ביאליק. היה זה בשעה עשר בבוקר, והמשורר היה בחדר עבודתו, אצל שולחנו שהיה עמוס ספרים ותעודות, וממולו שותפו להוצאת "דביר" ולעבודתו בשירה העברית של ימי הבינים, י. ח. רבניצקי. כשראני על סף החדר, שאליו הוליכני חותנו מר אורבך שגר יחד אתו, קם ממקומו וצעד לקראתי לקדם את פני. ביליתי אז בחברתו כשעה שלמה, והאזנתי לשיחתו השוטפת ומענינת, אף צעדתי אתו לגג הבית ששם הראה לי את הבנינים החדשים אשר הוקמו בתל אביב בשתי השנים שחלפו מזמן ביקורי האחרון, ביניהם בנין-העירייה החדש, אשר נגמר זמן קצר לפני זה. ביאליק אהב את תל-אביב והתגאה בהתקדמותה המהירה. במידה גדולה היתה זאת העיר שלו, כמו שהיתה העיר של אחד העם ושל כמה מגדולי סופרינו האחרים.

אותו קיץ נעוץ עמוק בתודעתי לרגלי קרבתו הגדולה של ביאליק אלי. בדרך כלל הייתי נוהג לבקר במקומות השונים שבארץ, בערים ובמושבות, אבל תמיד שבתי לתל-אביב, זו. א. לביאליק. תמיד התייחס אלי בידדות לבבית, ותמיד בקשני לבקרהו בביתו. נמצא אז בתל-אביב הסופר פסח גינצבורג, אחיו של המשורר שמעון ושל הפרופיסור למתימאטיקה ד"ר יקותיאל גינצבורג, שניהם מידידי בני-יורק, ופסח גינצבורג סידר אז פגישה ומסיבה לכבודי בביתו. באו כמה מן הסופרים שבעיר, וביניהם גם ביאליק ו"מאניטשקה" רעיתו. התענוג הכי גדול נגרם לי על-ידי הזמנתו לסעוד בביתו בליל השבת, והזמנות כאלה שתיים היו, בשני לילות השבת זה אחר זה שביליתי אז בתל-אביב. על אחד מהם עמדתי בספרי האנגלי "יהודים גדולים אשר הכרתי".

שני הלילות האלה שבהם אכלתי לחם על שולחנו של חיים נחמן ביאליק היו בין החוויות הכי מאושרות של חיי. חרות עמוק בזכרוני הוא מראה השולחן הערוך, מכוסה במפה לבנה כשלג, אשר עמד בגן תחת כיפת השמים שהיו מוארים ברבבות כוכבים נוצצים והוסיפו על האור ששפע מנרות השבת שדלקו בקניהם ומן האור החשמלי של הבית והגן. מסובים אל השולחן חוץ ממני ומביאליק ואשתו היו מר אוירבך ורעיתו, הוריה של מרת ביאליק, ומר פרץ הירשביין ורעיתו, גם הם מאמריקה. "מאניטשקה" היתה בעלת הבית החרוצה שלא נחה במקומה, רצה מרגע לרגע לתוך המטבח והשגיחה על המאכלים השונים שאמחה הביאה; עליה היה להשגיח גם על בעלה שלא יעבור על מצוות הרופא ויזהר במאכלו, כי כבר אז היה חיים נחמן ביאליק אדם חולה ולא הכל מותר היה לו. הירשביין וביאליק מתווכחים ומתנצחים זם עם זה באיזה ענין, הירשביין מדבר לביאליק באידיש בלשון "דו", אבל פניו תמיד רגוזים כאילו העולם כולו עומד על דעותיו ומשפטיו. בניגוד לזה ביאליק הוא המחייך תמיד אפילו כשהוא מדבר על ענין מאד רציני. הוא מספר הלצות כפעם בפעם, ויש שהוא גם מופיע בתפקידו של שחקן הבימה. כן חיקה אחד קבצן באודיסה שראה זוחל על המרפסת כדי לעורר את רחמי העוברים ושבים ביום הנורא שבו, רגלו המקוטעת. באים עוד אורחים, אנשים ונשים מידידיו ומעריציו של משוררם, ורבים מן המטיילים ברחוב באותה שעה מתעכבים אצל הכניסה ומטים אוזן לשמוע את דבריו.

עוד שלוש פעמים ביקרתי בתל-אביב, בשנות 1935, 1950 ו-1954, ובכל פעם לא פסחתי על הביקור אצל קברו בבית-העלמין הישן, קרוב לקבריהם של אחד העם ושאל טשרניחובסקי, וגם בביתו, שהוא עכשיו משמש בית נכאת ביאליקאי, ותמיד באתי לשם ביום הזכרון של מותו שאז דקדקתי להיות בעיר ההיא. באתי לבית ההוא בדחילו ורחימו, כלמקדש נהדר, וביראת הכבוד האזנתי להרצאות ולהספדי הסופרים והמלומדים אשר הוזמנו לשם כך. ותמיד עזבתי את המקום ברגש של תודה כי "לא אלמן ישראל", ו"נצח ישראל לא ישקר". חיים נחמן ביאליק יוכיח.

שאל טשרניחובסקי

את שאל טשרניחובסקי הכרתי לדעת עוד בשנת 1927, בברלין. גרתי אז במלון אקסצלסור, וכשהודעתי לידידי מכבר, בן ציון כ"ץ, שהנני בעירו בא לראותני והביא את טשרניחובסקי אתו. ראיתי אז לפני איש גבה קומה בעל כתפים רחבות עם פנים מחוטבים שהביעו הרבה. היה הבדל גמור בין טשרניחובסקי וביאליק אשר ראיתיו בארץ ישראל רק שבועות אחדים לפני כן. במראה פניו של ביאליק קשה היה להכיר את המשורר. הוא נראה כמורה, כחוקר, אפילו כסוחר (מה שבאמת התאמץ להיות בעודו באודיסה), אבל לא כמשורר ופחות מכל כמשורר הטראגדיה הכי גדולה של עמנו בשירו האל-מותי "בעיר ההריגה". פני ביאליק הביעו תמיד אורה וחכמת החיים ושכל הישר. טשרניחובסקי היה רק משורר, חזות פניו העידה ששייך היה לעולם נאצל, פניו הביעו לא פיקחות ואף לא העקשנות של אדם הלוחם בעד קיומו והמוכן לעשות הכל לשם ביסוס מצבו בחיים. הוא, שהיה רופא על פי מקצועו, מצא סיפוק לרוחו רק בכתיבת שירים, אם מקוריים או בתרגום לעברית מן הספרות הקלאסית העתיקה. לחכמת הרפואה תרם רק את המילון הרפואי העברי שחיבר או סייע בחיבורו. אינני יודע אם כתב שירים גם בשפות אחרות, אבל צינור הביטוי הראשי לשיריו הנפלאים היה בוודאי השפה העברית שלה הקדיש את עצמו כל ימיו.

למרות הרציניות שלו היה טשרניחובסקי חבר טוב וידיד מסור, וחברתו הסבה לי רב עונג בשבועות האחדים שביליתי באותו קיץ בבירת גרמניה. לרגלי קרבתו אלי נשארתי בברלין זמן יותר ארוך ממה שהיה בדעתי להישאר. נפגשנו הרבה פעמים, אכלנו ביחד במסעדות המפורסמות של קמפינסקי ו"מידויד" ("הדוב הרוסי") ונסענו בצוותא חזא לפרוורים הסמוכים והיפים של העיר הגדולה ההיא. המשורר שבו בא לידי גילוי לפעמים מבלי משים. וזכרני שישבנו פעם על ספסל לא רחוק מבנין ה"רייכסטאג". פתאום החל לדקלם באנגלית את שירו של לונגפילו "היאואטהא", זו הפואמה אשר הוא תירגם לעברית. לונגפילו היה אחד המשוררים האמריקאיים שנתחבבו עליו. הביטוי שלו באנגלית היה רע ומשובש, ואף על פי כן נקל היה להכיר עד כמה הוקיר את כשרונו הפיוטי של זה.

שנה לאחר כך נפגשתי עם המשורר בניו-יורק. הוא בא אז לאמריקה

בשליחות לטובת החינוך העברי בליטא. טשרניחובסקי לא היה נואם בחדר עליון, ולא היה לו הכשרון להרעיש את הלבבות, ובכל זאת קיבל עליו כל מיני שליחויות ונסע להרבה ארצות כדי לאסוף סכומי כסף גדולים. שמו הלך לפניו, והמונים רצו לראותו ולשמע את דבריו. הגבאים של הקרנות עשו את השאר. אינני יודע כמה הצליח או במשלחתו, אבל זוכר אני היטב את היום ההוא שביילתי אתו במלון „מרי אנטוניט“ שבו גר. היה עלי לנאום בו ביום אחר הצהרים לפני אגודת הרבנים הריפורמיים של ניו-יורק על הנושא „טולסטוי ויחסו ליהודים“, וביקשתיו שילך עמדי אל האסיפה. הוא נעתר והראה התענינות מרובה במה שהגדתי, אף לקח חלק בויכוח שנתגלה בין הראביס לאחר כך. הוא הבין את הרצאתי שהיתה באנגלית, אבל דיבר גרמנית. במשך דבריו הגיד שזאת לו הפעם הראשונה להמצא בין „קליריקאלים יהודים“, והוא תמה מה תהיה תגובת הקהל לזה, ואם לא ישאלו: „הגם שאול טשרניחובסקי בנביאים?“ שמונה שנים אחר זה ראיתיו עוד הפעם, בתל-אביב. טשרניחובסקי כבר היה בן ששים, אבל מראה פניו והילוכו לא העידו שזקן האיש. עדיין היתה בו הרבה מן הצעירות שקננה בו תמיד. הלכתי אליו יחד עם הד"ר יצחק זילברשלאג מבוסטון ומצאנוהו בחדר מעונו הקטן ששימש גם כלשכה לקבלת החולים. הוא היה באותו זמן אחד מרופאי העיר לבתי-הספר. החדר לא הצטיין בסדרו ובנקיונו, ושכבה של אבק נראתה על פני בקבוקי הרפואה שעמדו צפופים על שולחנו. ברור היה שהמשורר שבו בלע את הרופא, ולא נודע כי בא אל קרבו.

ועוד פגישה — האחרונה, וגם כן בתל-אביב. היתה זאת במסיבה שאגודת הסופרים העברים של תל-אביב סידרה לכבוד האורחים מאמריקה שנמצאו אז בעיר, ד"ר זילברשלאג, יוחנן טברסקי ואנכי. טשרניחובסקי, כנשיא האגודה, ישב ראש, ראינוהו הדור בלבושו וכשואל המלך משכמו ומעלה גבוה מכל יתר הנאספים. פניו קרנו מנחת כשהציג את האורחים האמריקאיים, וביקש את מי שהיה מוזכר החברה אז, ד"ר שמעון גינצבורג, לתת הערכה על עבודתו הספרותית של כל אחד ואחד. מאמין אני שזה היה הזמן הכי מאושר בחייו. לעת זקנתו מצא את עצמו „בתוך עמו“, בין הנפשות הקרובות אליו ביותר. תמה בשבילו פרשת הנדודים הרבים, אודיסה, היידלברג, פטרבורג, ברלין, בתל-אביב העברית, ובקרב רבואות מעריציו, מצא את תיקונו.

הזכרון הנעים של אותו הערב, מובטחני, ישאר תמיד אצלי וימתיק לי את רגש העצב התוסס בי כל זמן שאני חושב על מותו של המשורר הגדול הזה אשר, כביאליק חברה, העשיר את ספרותנו בכשרונו הפיוטי הנפלא.

יעקב קלאצקין

את יעקב קלאצקין נודמן לי לראות הרבה פעמים, באירופה, בניו־יורק ועוד מקומות בארצות־הברית, ובסוף ימיו, שרובם בילה באמריקה, בשנות מלחמת העולם השניה, נהיינו לידידים מאד קרובים. תמיד הוקרתיו כהוגה דעות וחוקר, וכלוחם בעד נצחון הרעיון הלאומי ותקומת המדינה היהודית בארץ־ישראל, ותמיד נצטערתי על שהיה, כמו שהיה לי יסוד לחשוב, תלוש מעמו ומארצו — הארץ האחת שאהב והיה מסור לה, ארץ־ישראל.

אפשר לומר עליו שהיה קרבן הזמן שבו חי, זמן של תהפוכות ומהפכות ומלחמות שאין דומה להן בשפיכות דמים, ביחוד של יהודים. תולדותיו של קלאצקין הן מן הסוג הידוע של בן־ישיבה שהציץ ונפגע, בן רב מפורסם כמאור הגולה הרוסית אשר כתב ספרים חשובים בספרות התלמודית, ולא הצליח להשפיע על בנו האהוב שילך גם הוא בדרכיו. יעקב קלאצקין אמנם היה מסור אל אביו, הוא אהבו וכיבדו הרבה בשל ידיעותיו בתורת ישראל, אולם עד כאן ולא יותר מזה. מן הישיבה הלך לגרמניה ולשווייץ ששם, באוניברסיטאות המהוללות של הגויים, למד את כל שבע החכמות מפרופיסורים נוצרים וגם יהודים, והצטיין בהן, ביחוד במקצוע הפילוסופיה. אחד ממוריו היה הרמאן כהן במארבורג, יהודי אדוקי בדת ומסור לעם ישראל אבל לא לרעיון הלאומי של אחיו. מד"ר כהן זה למד יעקב קלאצקין להתפלסף על הרבה דברים וגם על תעודתו של העם העברי בעולם, אבל לא ברוח מורו. יעקב קלאצקין הפך לקיצוני בין הלאומיים שלנו, ולשולל הגלות. בענין זה כתב הרבה מאמרים וספרים בגרמנית ובעברית. את הפתרון האחד לשאלת היהודים ראה רק ביסוד מדינה יהודית בארץ־ישראל.

חוץ מביקור אחד או שנים בארץ־ישראל לא הרחיק ללכת בנידון זה. בנוגע לעצמו בחר להישאר בגולה, ובגרמניה. ולא עוד אלא שעם כל מסירותו לעמו היהודי מצא לנכון גם להתקרב אל הנוצרים במידה מרובה כזו עד להתערב בחברתם ולהשתתף בחייהם, וסופו של דבר היה כי גם התיר לעצמו לישא אחת מבנותיהם. לאביו הרב התורני ואדוקי לא הגיד דבר על זה — חפץ למנוע מהורו את שבר הלב שיוכל לסבול בהיודע לו הסוד. כשהלך לארץ־ישראל לראות את הזקן שגר באחרית ימיו בירושלים, מנע גם מגלח את זקנו כדי שהאב לא יצטער על ה"פריצות" של בנו מחמדו. ברור לי שמצפוני של יעקב קלאצקין

סבל הרבה בשל התנהגותו זאת, אבל אי אפשר היה לו לעשות אחרת. רושם זה נשאר אצלי מן השיחות הרבות אתו שבהן נגע בעיניי משפחתו ובתולדות חייו. הוא ידע שסיפרו לי בדבר נישואיו וכדי להמתיק את הדין בעיני הוציא מן התיק שלפניו תעודת "כתובה" עברית חתומה מאת רב אחד או שנים בקאהירא של מצרים, אם לא אשגה, ששם כתוב מפורש שהחתן יעקב קלאצקין נשא לו את העלמה (את שמה לא אזכור עוד) כדת משה וישראל... בוודאי חפץ שאחשוב שאשתו נתגירה. את אשת קלאצקין לא הכרתי מעולם, כי היא נשארה בביתה בשווייץ כל הזמן שבילה הוא באמריקה, אבל הכרתי את בנו יחידו, אשר שירת בצבא אמריקה במשך המלחמה, ולפעמים, בזמן ביקורי אצל האב, ראיתי בחדרו גם את הבן. היה זה עול ימים יפה תואר והדור במדיו כקצין אמריקאי. אבל מראה פניו לא העיד כלל על מוצאו היהודי. אפשר היה לומר שהיה מגזע הגרמני. מובטחני שבנו של קלאצקין, הסופר העברי המהולל, לא ידע כלום את השפה שבה כתב אביו את כתביו החשובים ושלרגלם נתפרסם בעולם היהודי, וזה מפני שהאב הוניה את חינוכו העברי של בנו.

פגישתי הראשונה אתו היתה בשנת 1927, במשרדו בברלין, שבו ערך את האנציקלופדיה היהודית הגדולה בגרמנית ובעברית. אנציקלופדיה שלא נגמרה מעולם. מן האנציקלופדיה הגרמנית יצאו עשרה כרכים, ומן העברית רק שני כרכים. המהפכה הנאצית בשנת 1933 הפסיקה את פעילותו בנידון זה וגרמה ליציאתו מגרמניה ולהתישבותו בשווייץ. בהיותי באותה הארץ בשנת 1935 התקשרתי אתו על ידי הטיליפון, אבל לא עלתה בידי לראותו בביתו. דברתי אתו בעברית וכבר אז הגיד לי שחושב הוא על נסיעה לארצות-הברית, מה שאמנם קיים בפרוץ מלחמת העולם השנייה.

ביאתו לאמריקה איפשרה את ההתקרבות בינינו. הוא גר בחדר קטן במלון זול בטבור העיר ונוהג הייתי לבקרו שם כמעט בכל שבוע שבאתי לניו-יורק מעירי פאטרסון. סעדנו יחדיו ותמיד נהניתי מחריפות שכלו ומרעיונותיו. במשך הקיץ נוהג היה ללכת לפראוויןסטאון, במדינת מאסאטשוסטס, על חוף הים, לבלות שם את עונת החום. בקרתיו שם בקיץ אחד ומצאתיו שוכב על העשב כשהוא כולו ערום ומתחמם בשמש הזורחת. כשעזב את אמריקה לשוב לביתו בשווייץ כתום המלחמה, כתב לי הרבה פעמים. מכתבו האחרון היה מיום 29 ליאנואר, 1848, והשורה האחרונה של האיגרת היתה: "הנהירין לך שבילי 'התקופה', היש סיכוי להמשכתה?". עתידות הספרות העברית היו תמיד קרובים ללבבו.

בעצם הדבר היה יעקב קלאצקין נפש רצוצה, שנקלעה בין שני עולמות. מצד האחד היה קשור אל היהדות האורתודוקסית ומסורותיה ואל אביו הרב שכה התגאה בו בשל בקיאותו הגדולה בספרות התלמודית, אבל בעצמו, בחייו

הפרטיים, נשאר מחוץ למסורות אלה, וחסר כוח היה לעמוד בפני הנסיונות שמשכוהו אל העולם החיצוני הגדול. מותו, בשנת 1948, היתה אבידה גדולה לכולנו, כי היה האיש בעל כשרונות מרובים ורעיונותיו על היהודים והיהדות היו מקוריים ונבעו מלב יהודי נאמן. הוא גם הצטיין במאד בסגנונו העברי. אבל במידה ידועה אבד לנו קלאצקין עוד הרבה שנים קודם לפטירתו.

ניסן טורוב

ניסן טורוב היה מה שקוראים בלטינית „סואי גיניריס“, אדם בעל אופי מיוחד ונדיר, טוב ואדיבי לכל מכריו וידידיו, מסור בכל לבו ונפשו לאידיאל שלו, הרעיון הלאומי שלנו והשפה והספרות העברית שבה כתב את ספריו הרבים, ואריסטוקראטי בנטיות רוחו ובסדרי חייו. בתולדות הדורות האחרונים של עמנו ברוסיה, בארץ ישראל ובאמריקה יזכר תמיד לברכה בשל עבודתו הגדולה כמחנך עברי ותרומתו החשובה במקצוע הנכבד הזה. שנים רבות עמד בראש עבודת החינוך בארץ-ישראל, וכשבא לאמריקה בשנת 1919 הוסיף לעסוק במקצוע זה שהתמחה בו, עמד בראש בית המדרש למורים בבוסטון ושנים אחדות שימש פרופיסור לעברית בבית מדרש הרבנים של סטיוון וויז בניו-יורק.

אין בדעתי לעמוד כאן על פרטי עבודתו הידועה לכל, מפני שהרבה כבר נכתב על זה. מטרתי היא רק להעמיד ציון לניסן טורוב שכה אהבתיו בשל אישיותו הנפלאה וכה התגאיתי בו כבן-עירי ניסוויץ אשר סלל דרך לעצמו מן זעירה הקטנה לתוך העולם הגדול, ותמיד נשאר נאמן לעצמו ולאדיאלים אשר דגל בהם. הוא היה גדול ממני בשנים אחדות, וידידותנו נמשכה כשלשים וחמש שנים, מאז בואו לאמריקה מארץ-ישראל עד יום מותו בחודש-מרץ לשנת 1953. עד בואו הנה כמעט שלא הכרתיו, אף כי גרנו ברחוב אחד בעיר מולדתנו. אני הייתי אז חניך ה„חדר“ והוא כבר למד בבית הספר למורים בוילנא, ולא היו לנו שום אינטרסים משותפים. גם האווירה של ביתנו שונה היתה מזו של ביתו. משפחתו נמנתה על ה„חפשים“ בעיני אמונה והנטיה לרוסיפיקאציה שלטה בה, בעוד שבינתנו היה בית יהודי המסור למנהגים ולמצוות. ודווקא מן הבית שלו יצא טורוב הסופר והמחנך העברי, מייסד ועורך „הארץ“, ו„החינוך“ בתל-אביב, ועורך „שבילי החינוך“ בניו-יורק, ומחברם של מאות מאמרים ומחברות על ענינים שונים ושל הרבה ספרים מדעיים, ביחוד במקצוע הפסיכולוגיה. הכרתיו לדעת עוד בראשית חיו בניו-יורק. אני הייתי אז ראביי במטפל בברוקלין וטורוב בא לראותני במעוני בלויית ברנארד שלבין, שגם הוא היה בן-עירנו, ומפורסם כעיתונאי אידי חרוץ, אחד מראשי המדברים ב„מארגן-זשורנאל“. ומאז והלאה נתקשרנו בחבלי ידידות. ביקרתיו תכופות במלון שגר בו, וגם הוא בא לראותנו ולסעוד על שולחננו. הוא נשאר רווק כל ימיו ומאמין אני שהיו לזה שתי סיבות. ניסן טורוב התיירא תמיד שלא יוכל לפרנס את

אשתו כראוי, אף על פי שבאמת השתכר היטב, ביחוד בעשרים שנותיו האחרונות. הנימוק השני הוא זה של אצילות רוחו; הוא חשש שמא יפול למשא על אשתו לאחר שאהבת הנעורים שלהם תתקרר במידה מספיקה במשך הזמן, ונישואים בלי אהבה היו בעיניו לאסון שאין כמוהו. אני גורס זאת מן השיחות המרובות שהיו לי אתו על ענינים שונים, לרבות על ענין הנישואים.

נטלנו ככל האפשר חלק איש בחיי חבריו. בשנת 1938, כשמלאו לו שישים שנה והעברים בניו-יורק סידרו חגיגה לכבודו באחד האולמים המפוארים, הייתי גם אני בין הנואמים שבאו לברכהו. ושלש שנים לאחר כך כשקהילתי בפאטרסון חגגה את יובל שנת העשרים שלי כראב"י שלה, הזמנתי את ד"ר טורוב להיות בין המדברים. ובשנת 1951, כשמלאו לי שבעים שנה, היה טורוב הראשון בין הסופרים העברים לכתוב מאמר גדול שהכיל הערכה מקיפה על עבודתי הספרותית. המאמר נדפס בעתון שהיה מאד חביב עלי, ב"בצרון".

מאורע אחד נעוץ בזכרוני בקשר עם מחלתו של ניסן טורוב לרגלי תאוונה שבאה לו בניו-יורק כשעגלת משא כבדה עברה עליו ופצעתו קשה. הוא הובא לבית החולים "הר סיני" כל עוד נפשו בו והושכב במיטה שבה בילה כשני ירחים, ומאז היה זקוק לטיפולם והדרכתם של רופאים ו"אחיות". מאמין אני שהתאוונה הזאת היא שהצעידתו אל הקבר אף כי נפטר איזו שנים לאחר כך. כי המחלה הזאת גררה אחריה עוד מחלות קשות, וגופו הדל לא יכול להתגבר עליהן. ודווקא בבוקר של אותו יום נועדנו להיפגש אצל הגשר הוואשינגטוני המקשר את ניו-יורק עם ניו-ירסי לשם טיול בנוף הנהדר של וויסטמשטר במדינת ניו-יורק. באתי במכונית שלי בשעה המיועדת וחיכיתי לו, חיכיתי כשעה ויותר והוא לא בא. בידעי כמה דייקן היה בעניני פגישות החילותי לחשוד שמקרה בלתי טהור קרה לו, וטלפנתי למלון שלו, ואז נודע לי אסונו. הייתי בין מבקריו התכופים בבית החולים וראיתיו במכאוביו ודאגותיו. הוא הרבה להתאונן על ביטול הזמן בעבודתו הספרותית, וכי עוד הרבה היה עליו לעשות בנידון זה. הוא מת כשלושה או ארבעה ימים לאחר שראיתיו בפעם האחרונה. הייתי בין מספידיו בהלוויה שנערכה באולם הגדול של "ריוורסייד מימוריאל" בניו-יורק שהיה מלא מאות רבות של ידידיו ומעריציו. על פי צוואתו הולכו את גוויתו לקבורה במדינת ישראל, ובביקורי האחרון בתל-אביב, בשנת 1954, ביליתי כשעה אצל קברו. הוא שוכב לא רחוק מאחד העם, מכס גורדו, ח. נ. ביאליק, שאול טשרניחובסקי, ש. בן-ציון ואחרים מאבירי סופרינו. יחד עם זר הפרחים שהנחתי על הקבר נזלו דמעותי על גל העפר בו נקבר האיש והידיד שכה הוקרתיו בחייו.

אברהם יוסף שטיבל

לפני כשבע שנים נקראתי להספיד את אברהם יוסף שטיבל בהלווייתו בניו-יורק. שטיבל היה המצינאט העברי שלנו. האחד והמיוחד, שקם לנו במאות השנים של גלותנו. היו לנו, במאות הי"ט והכ', הרבה "חובבים" של השפה והספרות העברית, וביניהם הרבה עשירים גדולים. אבל לא נמצא ביניהם אף אחד אשר יכול להתרומם לגובה הדרוש ולעשות משהו ממשי לטובת העברית. כדאי רק להזכיר את קלונימוס זאב וויסוצקי ואת תרומתו הדלה לטובת "השלוח", אשר אחד העם היה עורכו. "השלוח" היה הירחון הכי חשוב לאחר "השחר" של סמולנסקי, ועלה עליו בהרבה כעתון ספרותי ומדעי. הסכום אשר תרם וויסוצקי לא די היה לבסס את קיומו ולעשותו לבר-קיימא, ואחד העם נלחם על קיום עתונו, ולבסוף התפטר מעבודתו אשר הביאה לו מעט נחת רוח והרבה דאגות. שטיבל היה אוהב העברית מאין כמוהו, אהב את השפה וספרותה, וחיבב את סופריה. מיד לאחר שנתעשר ניגש לעשות דבר ממשי, וכסוחר מנוסה וחרוץ אמר להקים את בנין הספרות על בסיס מסחרי מוצק. לשם זה יסד את "התקופה" — הרבעון הראשון והיחידי אשר היה לנו במתכונת גדולה כזו שמוצאים בספרויות אומות העולם, ולשם זה יסד גם את "הוצאת שטיבל" שלו, אשר חתרה לתת לא רק ספרים מקוריים מאת טובי סופרינו ומשוררינו, אלא גם תרגומים ממבחר הספרות הלועזית בכל השפות. אי-אפשר לנו כיום לשער את ערכה של ספרותנו העברית החדשה מבלעדי תרומתו הגדולה של האדם הזה אשר היה אישיות מאד נדירה בתולדותינו. הוא לא התכוון לעשות פירסום לעצמו אבל חתר לעשות הכל לשם בנינה הנהדר של ספרותנו. ולא היה סופר עברי בעל כשרון שלא הזמינו להשתתף עמדתו במשימה זו שהיתה לו מלאכת הקודש במלא המובן.

בהספדי עמדתי על פרטי מעשיו לטובת ספרותנו. בין השאר אמרתי שאם הקריב הרבה מממונו הקריב עוד יותר מלבו. כי באמת לא היה עשיר כה גדול בהשוואה עם עשירים יהודים אחרים, והוא הוסיף לתת ולהקריב גם כשנהפך עליו הגלגל. כאברהם אבינו כן גם אברהם שטיבל בנה מזבחות לאלהיו, אלהי הספרות, בכל מקום שיכול, במוסקבה, ברלין, תל-אביב, ובאחרית ימיו בניו-יורק. הזכרתי את ה"מקלט" ואת התחדשות "התקופה" לאחר שהוטב מצבו הכלכלי.

אני מעריך ביחוד את ידידותי של שטיבל אלי אשר החלה בימיו הראשונים באמריקה. הייתי בין מבקריו התכופים במעונו, ונוכחתי בכמה מן המסיבות והחגיגות שהוא ואשתו סידרו במלונים שונים, ושמחתי מאד כשכיבדני בביקוריו בביתי בפאטרסון. למרות טרדותי המרובות כראבי בקהילה גדולה לא סרבתי מעולם לעבוד בשביל "התקופה", שבה הדפסתי שורה של מאמרים על "בוני העולם החדש", ועשיתי זאת ביחוד לרגלי בקשתו הנמרצה. יש שכתב לי מכתבים זה אחר זה להזכירני את הבטחתי לו בענין זה, ויש ששלח לי גם מברקים. היה זה אדם אשר האידיאל של תחית שפתנו וספרותה שלט בו תמיד, ומעולם לא עשהו פלסתר. הוא הקים לו את מצבתו בחייו, ושמך ינון תמיד לברכה.

רב צעיר

לא רבים הם הפסיכודונימים שעשו רושם ונהיו לבני־קיימא בספרותנו העברית, רק כארבעה או חמישה: אחד העם, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, בעל מחשבות ורבי קרוב. על אלה יש להוסיף גם את השם "רב צעיר" (ד"ר חיים טשרנוביץ). כל אחד משמות־העט האלה עשה רושם על הקוראים בשל דרכו המיוחדת בספרות של נושא השם, או בשל רעיונותיו, וזה של רב צעיר יקר לנו ביחוד מפני שנושאו היה אחד מגדולי סופרינו שהיו לנו בארצות הברית, פה בילה הרבה שנים ופה הוציא את רוב ספריו. פה יסד גם את ה"בצרון" שעשהו לביטאון הכי נמרץ של המילה העברית והמחשבה היהודית בגולה, ירחון "למדע, לספרות ולבעיות הזמן" כמו שרשום על השער שלו.

חושבני, שיש חשיבות מיוחדת לפסיכודונים זה מפני שהוא מעיד על שני דברים עיקריים בתכונתו של ד"ר חיים טשרנוביץ. האחד היה שהוא נשא את התואר של רב בישראל ברגש של גאות ותפארת, ואף כי היה אחד המלומדים הכי גדולים בתורה ובתלמוד לא נטל לעצמו את התואר "הרב הגאון" כמו שעושים אפילו פרחי הכהונה שבין הרבנים באמריקה שבוזו הם משפילים את כבודה של הרבנות. ד"ר טשרנוביץ נזהר כל ימיו בכבודה של הרבנות, וכל מה שעשה כסופר וכמנהיג רוחני באודיסה ומקומות אחרים, לרבות את משרת הפרופיסור לתלמוד ששירת בה בסמינאריון לרבנים בניו־יורק היו לשם שמים, להגדיל תורה ולהאדירה ועל ידי זה להרים את כבוד היהדות בעולם.

והדבר השני היה זה שד"ר טשרנוביץ היה כל ימיו "רב צעיר", הפסיכ־דונים שנטל עוד בראשית הופעתו כסופר בישראל. וכזה, כ"רב צעיר", נשאר אפילו עד שנות הזקנה והשיבה. עליו נכון להעיד ש"זקנתו לא ביישה את ילדותו". תמיד תסס בו מיסוד הצעירות, זאת אומרת שהיתה בו תמיד השאיפה להתקדמות רוחנית ומוסרית. כל מעשיו מעידים על זה. יודעים אנו שהוא לא הסתפק במה שכבר למד בימי נעוריו ובבחרותו, אלא קרא ושנה וחזר על לימודיו מכבר, והשתדל תמיד להוסיף על ידיעותיו בתורה. ולא עוד אלא שנוסף לידיעת התורה גברה בו התשוקה ללמוד גם את "חכמות הגויים", ואף כי היה קרוב לשנות העמידה שלו והיה בעל משפחה ואב להרבה ילדים, עזב את משרתו הכבודה שנשא באודיסה, כרב ומנהל לישיבה חשובה, והלך לאוניברסיטאות

שבשוויץ כדי להשתלם בידעיות החילוניות ולקבל את התואר דוקטור לפילוסופיה. רק אדם שהרגיש את עצמו צעיר ברוחו יכול היה לעשות צעד שכזה. הכרתי את רב צעיר עוד בראשית ימיו בניו-יורק — אף כי כבר ידעתי ממאמריו וספריו המאלפים שהופיעו באירופה לפני בואו לאמריקה. וזכיתי להיות אחד מידידיו ומקורביו. ראיתי בו טיפוס מאד מעניין כאדם וכיהודי, והידידות שלנו שנמשכה כל ימי חייו באמריקה היתה לי אחת החוויות המענינות ביותר שידעתי בימי. הוא היה איש בעל מרץ יוצא מן הכלל, ומעולם לא נכנע בפני הגורל שעלה בחלקו אלא עשה כל מה שביכולתו להכניע את גורל חייו לחפצו. על זה יעידו נסיונותיו המרובים להדפיס את ספריו ולהוציא את האנציקלופדיה התלמודית שעלתה במחשבתו, שלשם זה היה עליו לנהל תעמולה בין משכילים יודעי עברית וחובבי הספרות העתיקה שלנו באמריקה שמספרם לא גדול. לא תמיד הצליח בפעילותו זאת על אדמת הטרשים של אמריקה, ואף על פי כן לא רפו ידיו. העובדה שיסד את ה"בצרון" כשהוא כבר על סף הזקנה ולא תמיד במצב־בריאות טוב תעיד עד כמה חזק היה ברוחו להמשיך את עבודת חייו כסופר עברי, שזה היה משאת־נפשו כל ימיו.

נשארו לי זכרונות מענינים רבים מפגישותינו המרובות באספות־עם, בביתו בניו-יורק ובביקוריו יחד עם רעיתי בביתי אני בפאטרסון, שאז היו לי הזדמנויות לשוחח אתו על ענינים שונים. שמעתי כמה מהרצאותיו על ענינים תלמודיים, את ה"לייענען" בגמרא באסיפה של הראביס הריפורמים, את הספידו על שמעון דובנוב הקדוש, ואת דעותיו על כמה מסופרינו המעולים, וקראתי בענין רב את הערותיו על הנעשה בעולמנו שנדפסו ב"בצרון" ועל דרכיהם של ווייצמן, מאגנס, ז'אבוטינסקי ואחרים מראשי המנהיגים בתנועה הלאומית שלנו. תמיד היה לו מה להגיד ותמיד נהייתי מדבריו ומשפטיו על מעשים ואנשים. דומני שלא קם כמותו בספרותנו איש כה רב־גווני בכשרונותיו, כי נוסף לעבודתו המדעית היה גם סופר־אמן בציור דמויותיהם של אנשים מפור־סמים, וספרו "חכמי אודיסה" הוא בנידון זה ספר קלאסי.

על האיש הדגול הזה כתבתי בחוברת של ה"בצרון" שיצאה לכבוד מלאת חמש שנים לפטירתו במאמרי "מפגישותי עם רב צעיר", ששם ספרתי רק מעט מאד ממה שידעתי במשך השנים הרבות שהכרתי באמריקה. מותו היה לי ולשכמותי ולכלל ישראל אבידה שאינה חוזרת, אבל כמו שאמרתי בסיום מאמרי הנזכר — "רב צעיר איננו רק בישותו הגופנית. במה שנוגע לעבודתו ופעולתו כמצביא רוחני הוא חי וחייה. הצדיקים אינם מתים. מעשיהם הם זכרונם".

יעקב זלמן רייזין

הוא היה לי יותר מאח, הבן הבכור של הורי האהובים, אלא במידה מרובה חבר מסור ונאמן ושותף לרעיונות ואידיאלים שהיו כה יקרים ללבבות שנינו. במידה גדולה היה גם מורי, שכן למדתי ממנו איך להתנהג בחיים ביחסי לאחרים, והוא השפיע עלי הרבה במידותיו הנאות. מפני ששנינו למדנו בסמי" נאריון אחד, ב"היברו יוניון קולג'" שבסינסינטי, אף כי במחלקות שונות, והכינונו את עצמנו להיות "ראבייס" בישראל, היינו יותר קרובים איש לאחיו. שנינו שאפנו למטרה פרופסיונאלית אחת, ושנינו חתרנו לעשות את האומנות שלנו למקור שירות לעמנו באמריקה, שירות מאהבה ולא דווקא לשם קבלת שכר. הרבנות קשרה אותנו בקשר אמיץ, מפני שנתנה לשנינו את ההזדמנות ללמוד וללמד, וגם לכתוב, ושנינו כתבנו בשתי השפות שנתחבבו כה עלינו, בעברית ובאנגלית.

יעקב זלמן היה גדול ממני בכשלש שנים, והיה גדול ממני גם ברוח. חוץ מזה שהיה מתמיד גדול בתורה שלמד בחדרים בניסוויץ ובישיבת מיר כמו שהתמיד בלימודיו החילוניים שלמד באסכולות האמריקאיות, ב"פובליק סקוט", ב"סיטי קולג'" בניו-יורק ובאוניברסיטות של סינסינטי ושל דנור, ששם קיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה, הצטיין גם בחיבתו לאנשים והכל, כיהודים כנוצרים, כלבנים כשחורים, הוקירוהו ואהבוהו בשל סגולותיו הנדירות. במשך שתי השנים שלמדנו יחדיו בסינסינטי — הוא גמר את לימודיו שם בשנת 1900, שלש שנים קודם שגמרתי אני — הייתי עדי-ראיה להתמדתו. מעולם לא הלך בטל ותמיד מצא ענין מיוחד לענות בו בקריאה ובהשתלמות שכלית. וכזה היה דרכו בחיים לאחר שיצא מבית המדרש ותעודותיו בידו.

התמדתו זאת בקריאה ובלמוד היא שעמדה לו שנתהווה לשליט בשפה האנגלית שבה כתב את רוב ספריו. אבל בעיקרו של דבר היה יעקב זלמן סופר עברי. בעברית החל את עבודתו בשירים ובמאמרים שהדפיס ב"העברי" בעודו נער צעיר, ובה המשיך לכתוב מסותיו המענינות על המשוררים האנגלים אשר נדפסו ב"השלוח" וב"מקלט". ספרו העברי הראשון היה על "ג'ורג' אליוט", שיצא בווארשה על ידי "תושיה", ומאמרו האחרון, שנדפס כבר לאחר מותו, הופיע ב"התקופה" האחרונה, והיה זה מאמר מלבב על וולטר סקוט המספר

האנגלי. נוסף לכל זה עוד כתב ספר מקיף על שקספיר שנועד לצאת על ידי הוצאת שטיבל בווארשה בשנת 1939, אלא שקרה אסון לספר זה בעמיה של מלחמת העולם השנייה. ההיטלראים כבשו את ווארשה, החריבו את העיר וקודם לכל את הרובע היהודי, וספרו של אחי שכבר סודר בדפוס נשמד בין שאר הספרים אשר עמדו לצאת לאור בבית הדפוס ההוא.

לצער הגדול, ולצער כולנו, לא נשארה כל העתקה של הספר הזה, שהיה האחד על גדול משוררי אנגליה בעברית. לאחר מותו של אחי חפשתי בכל מקום בביתו בטשארלסטון, פשפשתי במגרות ובניירות, ולא מצאתי כלום חוץ מאיזה תרגומים משיריו של שקספיר שהיו מנסיונותיו של יעקב זלמן לתת את שירי שקספיר בלבוש עברי.

אבל פעולתו הכי פוריה של אחי היתה בספרות המדעית שלנו בשפה האנגלית, שבה כתב מספר ספרים חשובים לידיעת תולדותינו. כזה היה ספרו על הכתות, החוקים והמנהגים הדתיים בישראל: *Sect, Creed and Custom in Judaism* שהוציא בית דזשוליוס גרינסטון בפילדלפיה; ספרו על תולדות ההשכלה ברוסיה שיצא על ידי החברה האמריקאית להוצאת ספרים יהודים: *The Haskalah Movement in Russia* ונהייה בזמנו לספר הקלאסי במקצוע זה, וספרו על ספורי האגדות הישראליות: *Twice-Told Talmud Tales* שהוציא בית ברמאן בניו-יורק. הגדול שבספריו, גדול באיכותו כמו בכמותו של יותר משמונה מאות עמודים, לא יצא עד אחר מותו בספריה הפילוסופית בניו-יורק: *Gentile Reaction to Jewish Ideals* ספר זה משך עליו את עיני המבקרים וכולם שבחוהו כתרומה מאד חשובה להבנת היהדות ומקומה בתרבות העולם.

יעקב זלמן היה יקר לי ביחוד בשל אצילותו ונדיבות רוחו ובשל העובדה שהיה כה דומה לאבינו בחיבתו לעם ישראל ובהערצתו של הקנינים המוסריים שלו. הוא היה בעל נטיה חפשית בכל דבר שנגע לאמונה לא בשל אדישות אלא דווקא בשל דביקותו ביהדות כפי שתפס אותה. הוא רצה לראות את אמונתו מורשתו מצורפה מן הסיגים אשר דבקו בה במשך הדורות, המנהגים ואמונות ההבל אשר באו לתוכה מן החוץ. מבחינה הזאת היה אחי „ראבבי ריפורמי“ מן הסוג הכי נבחר.

באותו כרך של „התקופה“ האחרונה שבה נדפס מאמרו העברי האחרון של אחי: „וולטר סקוט, המזמר האחרון“, הופיע גם מאמר על יעקב זלמן מאת ניסן טורוב שבו הוא מעריך את חייו ואת חשיבות תרומתו לספרות ישראל, ושם הוא כותב בין השאר (במסתו „יושב אוהל“) על ילדותו של יעקב זלמן: „קטן-גוף, חורר-פנים ועגום עינים מתהלך באטיות, בשקט, בנימוסיות יוצאת מן הכלל, בלי הרמת קול ובלי שמץ אגריסיביות. כמי שחושש תמיד שמא יפגע במישהו שלא בכוונה או שמא יכהה בו מישהו ויעליבהו על לא דבר.

מין רוך נשיי ציין את כל הליכותיו של הנער העדין, ובנועם דרכיו לקח את לב חבריו".

ד"ר טורוב, בן עירנו ניסוויז', שזכר את יעקב זלמן היטב בימי הילדות ההם כשגר בבית מול ביתנו אנו, לא נפגש עוד אתו עד כעבור עשרים וחמש שנה, שאז בא מארץ ישראל להשתקע בניו-יורק. יעקב זלמן בא מעירו טשרלס-טון שבקארולינה הדרומית לבקר את בני משפחתנו שבניו-יורק ורק בימי הפגרא של הקיץ, שאז סידרתי אני את הפגישות עם טורוב שהיה אהוב על כולנו. בפגישות ההן הרבינו לדבר על הקורות את כל אחד מאתנו במשך השנים שחלפו. על זה הוא כותב במסתו:

"בהזדמנויות אלה הייתי נפגש עמו שוב, ושלושתנו היינו מעלים מחדש קצת זכרונות מתקופת ניסוויז' ההולכת ומיטשטשת יותר ויותר אם כי חלומות הילדות, הנמוגים במהרה, מרחפים עוד כצללים חוורים במרחקיה הקוסמים. "לא, לא פללנו אז, כי דרך כזו נעבור בחיים; ואף לא כל החלומות נתגשמו.

"ומהו החלום בהא הידיעה שלא נתגשם בחיים השלווים והבטוחים כל כך של יעקב זלמן ריזין, — חיים אשר עברו עליו, כמי השלוח ההולכים לאט' במשך עשרות שנים?"

והוא מזכיר את עבודתו של אחי בספרו האנגלי הגדול שלא זכה לראותו בדפוס והוא יצא רק אחרי עבור שנים מספר לאחר פטירתו:

"האיש עגום העינים והפנוי כלפי-פנים לא הרבה לדבר על כך, ואף על פי כן יצא הסוד. בשבתו באהלו הצנוע בכל השנים האלה לא הסתפק בחיטוט בספרים סתם: הוא לא רק למד הרבה, אלא התכוון גם, "ללמד". חיבור גדול מאד על גריי-צדק והתגיירות במשך הדורות אשר מתוכו משתקף צד מעניין ומאלף של יחס האלילות והנצרות, הולך ונגמר ורק לאחר שיוזכה לראותו מודפס ידע כי השלים את ה"שליחות" שקיבל על עצמו — לתאר את המאור שביהדות, כפי שנתגלה לעיניהם של אנשים מן החוץ, מבקשי-אמת ודורשי-צדק."

מותו של יעקב זלמן ב-1946, בשנת הס'ז לחייו, היתה מכה לרוחי וללבבי שלא נרפאתי ממנה עד היום. אף היה בו משום חיסולו של אחד הקשרים האמיצים לבני משפחתי שהייתי כל חי כה מסור להם. לאחר פטירתם של הורי ואחותי הבכירה היה הוא עמוד התיכון שעליו נשענתי. והנה הלך גם הוא, ונשאר לי רק זכרוננו הברוך לנחמני ביגוני.

זכיתי להכיר עוד רבים מסופרינו, בארץ ובגולה, ואי-אפשר לי לכתוב על כולם כי קצר המצע מהשתרע. אבל רוצה אני להזכיר רק את אלה מהם שראיתי בארץ-ישראל ורק את אלה שכבר הלכו לעולמם: גיורת-הצדק אלישבע,

פסח ושמעון גינצבורג, זלמן אפשטיין, מרדכי בן הלל הכהן, יוסף הפטמאן, יצחק למדן ואלכסנדר זיסקינד רבינוביץ. כל אחד מהם הניח רשמו עלי בשל תכונת רוחו ומסירותו לישראל כבשל תרומתו לספרותנו, ולכל אחד מהם אני חייב תודה. זכרונם הברוך תמיד יהיה קודש לי.

אני הולך ומתקרב אל קץ זכרונותי, אשר כתבתי בחיפזון כאילו עמד שר הזכרון על גבי וגזר: כתוב, מהר כתוב, כי מי יודע מה ילד יום. אפשר שטוב היה לי אילו כתבתי בקצב יותר אטי ויכולתי אז למצות את התענוג של שהייה יתירה על המקרים והמאורעות של חיי, שבאמת אין זה אלא לחיות את חיי מחדש. ואולם כשאדם מגיע לגיל של שבעים וארבע או אין עוד לדחות את מה שהחליט לעשות, וכל יום זמנו.

שני תאריכים

שני תאריכים חשובים בולטים בזכרוני בתשע השנים האחרונות, אבל קודם ספרי על זה אני רוצה לעמוד על פגישתי עם יצחק בן צבי, עכשיו נשיא ישראל הדגול, שאתו נודמנתי בספינה אחת. דומני שזה היה בשנת 1925, בזמן נסיעתי הראשונה לארץ ישראל, ואפשר שהיה זה בזמן נסיעתי השניה, שנתים לאחר כך. בן צבי נסע יחד עם אשתו ושניהם עשו עלי רושם בשל אדיבותם והתענינותם בכל הנוגע לחיי היהודים באמריקה. בן צבי היה אז אדם צעיר כבן שלשים וחמש, או מעט יותר מזה. יש לי מזכרת יקרה מפגישתנו, והיא תמונה ממנו שעשיתי בצלמניה שלי.

ועתה בדבר התאריכים. התאריך האחד הוא זה של השמיני לחודש דיצמבר, 1945, בסינסינטי. ה"היברו יוניון קוליג'" חגג אז את שנת השבעים לייסודו, ולשם זה סידרו חגיגה גדולה שאליה הזמינו מספר אנשים ידועי שם בחיי אמריקה וגם אחדים ממסיימי הקוליג' לשעבר אשר הצטיינו בהישגיהם כראבייס באיזה אופן, וכיבודם בתארי-כבוד של "דוקטור". בגורלי עלה הכבוד להיות מוכתר בכתר של "דוקטור אָו דיוויניטי" כלומר לדת ישראל. נשיא הקוליג' אז, ד"ר דזשוליאן מורגנטרן, ישב בראש החגיגה, והוא שחילק את הכיבודים ומסר את התעודות לאורחי הכבוד, לאחר שנתן הערכה על הישגי כל אחד ואחד. בין אלה היו מרת אלינור רוזוולט, אלמנתו של מי שהיה נשיא ארצות הברית, הנרי מורגנטוי, מי שהיה מיניסטר הכספים בזמנו של רוזוולט, ד"ר סטיון ווייז, ואחרים. החגיגה היתה ב"פלאם סטריט טמפל", המקדש הריפורמי המפואר אשר נבנה על ידי פעילותו ומרצו של רבי אייזיק מאיר ווייז, מארגן התנועה הריפורמית בארצות הברית. זה היה ה"טמפל" שבו קבלתי את תעודת הסמיכה שלי בשנת 1903, כמו שכבר הזכרתי. ההיכל היה מלא אנשים ונשים מסינסינטי ומערים אחרות, התכנית המוסיקאלית של המקהלה היתה נהדרת, והנאומים שנשמעו היו בעלי רמה גבוהה מצד הצורה המליצית ובשל הרעיונות שנשמעו בהם. היתה גם תהלוכה יפה שבה הלכו תלמידי בית המדרש, הפרו-פסורים, אורחי הכבוד ונאמני המוסד, כולנו מלובשים בחלוקות ובמצנפות האקדמיות.

בתהלוכה הזאת הלכתי אני בין הנרי מורגנטוי וסטיון ס. ווייז, שניהם

אנשים רמי-קומה ואני בעל קומה נמוכה, והיה לי דבר זה נסיבה להתלוצצות. אמרתי להם ששלשתנו נראים כסאנדוויץ (הסאנדוויץ הוא של שני חלקי לחם שבאמצעו הושמה חתיכה של בשר). ד"ר ווייז ואתה, מר מורגנטוי, הנכם הלחם ואני חתיכת הבשר שבקרבו. אמנם כן, השיב סטיוון ווייז, זהו "האם סאנדוויץ" (כשהבשר הוא זה של חזיר). וכולנו צחקנו. באותו רגע נזכרתי שארבעים ושמונה שנים קודם לכן באתי ל"טמפל" הזה כסטודנט עני לראות את רבי יצחק מאיר ווייז אשר קבלני באדיבות גדולה, ועכשיו אני בתהלוכה של אנשים מפורסמים אשר הקוליג' אומר לכבדם. ראיתי בתואר שניתן לי באופן כה חגיגי מאת ה"אלמא מאטר" שלי אות מוכיח שלמרות החסרונות והפגיונות שבתכונתי לא הייתי כולי "לא יוצלח" בעבודת חיי. הקוליג' שבו חונכתי ראה אותי בין המסיימים שלו הראויים להכרה, ארבעים ושלש שנה לאחר שיצאתי ממנו, וזה היה שכרי הכי גדול.

התאריך השני הוא זה של 30 ליאנואר, 1947, שבו זכיתי להיות ה"טשאפ" לייק" בבית הנבחרים בוואשינגטון. "טשאפליין" הוא השם האנגלי לאיש המכהן כעורך התפילה בבית הנבחרים בבוקר הישיבה. אף כי בארצות הברית מקפידים מאד להבדיל בין המדינה ובין הכנסיה, אין ארץ בתבל אשר בה האנשים כה מקושרים אל אמונתם, ואל האמונה בכלל, כאמריקה. ואין ישיבה של המחוקקים בוואשינגטון או בשום מן המדינות נפתחת אלא אם הקדימו לה תפילה מאת ה"טשאפליין". ומובן שישנו טשאפליין תמידי לדבר זה, והוא מופיע בכל יום לפני הנבחרים ומתפלל בעד שלום המדינה, הנשיא והמחוקקים. אבל לפעמים מזמינים לדבר זה טשאפליין-אורח ממקומות קרובים או רחוקים, וזה כבוד גדול שלא רבים זוכים בו.

אני זכיתי לזה לא מפני חשיבותי הפרטית, תהיה מה שתהיה, אלא לרגלי התענינותו של ציר הקונגרס האמריקאי ממחוזי, מפאטרסון עירי והסביבה. זה היה כשנה לאחר שנהייתי ל"אימיריטוס" בקהילתי, ומר קנפילד, הקונגרסמן שלנו, קיבל על עצמו להתראות עם ה"טשאפליין" התמידי של הנבחרים ולבקשו שיכתוב אלי להזמיני לפתוח את ישיבת הקונגרס בתפילה. בקשתו נמלאה, והעתונים שבעירי הודיעו מיד על הכבוד הגדול אשר "הראבי של עירם" נתכבד בו. בבא יום השלשים של יאנואר באותה שנה, באו לוואשינגטון לבנין הקונגרס לא רק מבני משפחתי אני, אשתי ובנותי ושנים מנכדי אלא גם מחברי קהילתי, ולכולם הוקצו מקומות המיוחדים בעד אורחים ביציע שבאולם. אני הקדמתי לבוא עוד ביום שלפני זה. מפני שזה היה יום הולדתו של הפרזידנט המנוח פרנקלין רוזוולט, היה בית הנבחרים מלא מפה לפה מפני שידעו שינאמו לכבודו של הנשיא ובין הבאים היו גם דימוקראטים, ממפלגתו של רוזוולט, גם ריפובליקאנים. יושב הראש הציגני לפני האסיפה החשובה ואני התפללתי בעד שלומה של המדינה הגדולה וכי תתמיד בדרכה להיות עמוד התווך של החופש

האיש, האידיאל שבשבילו הביאה כה הרבה קרבנות בשתי מלחמות העולם, ולשם זה תשאר חזקה ואמיצה ברוח כבכשרון. התפללתי בעד המחוקקים שידעו את חובתם למולדת ולעמוד תמיד לצד הצדק והיושר בבעיות הרבות העומדות על הפרק לפנייהם. בלבי פנימה התפללתי גם בעד משפחתי שישבה באותו זמן בגאלריה ומביטה למטה על האיש העומד על הבמה ועורך תפילה — הבעל, האב והסבא, והודיתי לאלהים על הזכות הגדולה שנתגלגלה לי. לאחר שכיילתי את התפילה טובבוני מכל עבר צלמנים וריפורטארים, פתשגן תפילתי יחד עם צילומי נשלחה לעתונים רבים במדינה, ולעירי פאטרסון שבתי כגיבור הבא מן המערכה זור הניצחון על ראשו.

אני מסיים את ספרי זה ברגשי תודה לאלהים שהחייני וקימני והגיעני עד הנה. למרות הכשלונות והמאבקים שהיו לפני לא היו חיי בלי הישגים חשובים. והישגי האחד אשר אוכל להתפאר בו היו חיי המשפחתיים. בקרבת בני ביתי ובחברת אשתי ובנותי וחתני ונכדי הייתי תמיד מאושר. הצער והתוגה שבאו לי מזמן לזמן בשל מאורע זה או אחר — מותו במלחמה של אחד מחתני שהיה אהוב עלי מאד, ודאגותי לשלום ביתי וכיוצא באלה — הלא הם דברים בכל יום ואין איש חפשי מהם. ולעומת זה מרובים היו המומנטים של אושר אשר בורכתי בהם. ועכשיו, בזמן זיקנתי, כבר אפשר לי למשוך קו של סך-הכל של חיי, ויכול אני לאמר שחיי היו לא בלי הצלחה. לא כבשתי עולמות — ומעולם לא נתכוונתי לזה, אבל כבשתי את עולמי אני, הרבה קבלתי כאדם וכראבי, וחיי היו לא בלי תועלת גם לאחרים.

כיהודי אמריקאי אני מתגאה מאד בתקומת מדינת ישראל המחודשה, וחמשת ביקורי בארץ ישראל היו הימים הכי יפים בחיי. הרי זה המאורע הכי נפלא בתולדות האומות, לעם זקן כישראל הנפוץ בכל קצוי התבל והוא נרדף בכל יום, לעמוד על רגליו עוד הפעם ולהקים את סוכתו המדינית שנפלה. אני מלא תודה על החלק שנטלו אחי באמריקה בהישג נפלא זה ובכלל אני מודה לאלהים על שאיפשר ליותר מחמשת מיליונים של יהודים להיאחזו באמריקה ולמצוא בה מפלט ומקלט — כהקדמה לחלקם בייסוד המדינה היהודית. אני רואה בזה את דרכי ההשגחה. וסוף דברי: תבורך מדינת ישראל שבה עתידותינו כעם וכחטיבה דתית, ותבורך אמריקה על כל מה שעשתה בשבילנו.

מ פ ת ח

50. אבן גבירול,
 אבן עזרא, 50.
 אברהם אבן דאוד, 83.
 "אגרות סופרים עברים", 38.
 "אגרות אחד העם", 97, 96.
 "אדיוקישונל אליאנס", 40.
 אחד העם, ראה: גינצברג, אשר.
 "אחיאסף", 53.
 "אחיעבר", 46.
 אייבלסון, הרב אלטר (יצחק), 35.
 אייזנשטאדט, ד"ר משה אליעזר, 17, 22, 82.
 איינשטיין, אלברט, 77.
 אלישבע, 119.
 אלבוגן, פרופ' איתמר, 73.
 אלכסנדר השני, 21.
 אלכסנדר השלישי, 21.
 "אמריקן איזראיליט", 53.
 "אמריקן דזשואיש קרוניקל", 74.
 אנילאן, ד"ר היימן ג., 70, 76.
 "האסיף", 29.
 אפשטיין, זלמן, 120.
 אפשטיין, יעקב, 34.
 "ארחות התלמוד", 44.
 "הארץ", 111.
 באלטימור, 39.
 בארנרט, נתן, 91—92.
 בבלי, הלל, 41.
 בוטטנווייזר, משה, 48.
 בוירקלי, קאליפורניה, 65.
 ביאליק, ח. נ., 21, 29, 31, 77, 103—105, 106.
 בירון, 50.
 בן-אביגדור, 53.
 בן-יהודה, א., 78.
 בנדיקט, ד"ר, 47.
 "בני ברית", 69.
 בנימין מטויליה, 83.
 "בני עליה", 102.
 בן-צבי, יצחק, 121.
 בן-ציון, ש., 112.
 בעל מחשבות, 115.
 "בצרון", 73, 78, 112, 115 והלאה.
 בראפמאן, 104.
 ברוקלין, ג. י., 70.
 בריינין, ראובן, 79.
 ברלין, 81.
 ברנפלה, ד"ר שמעון, 44, 67, 76, 78, 101—102.
 גוטהייל, ד"ר גוסטאב, 35, 36, 41.
 גוטהייל, ד"ר ריטשארד, 45.
 "גורג' אליוט", 43, 117.
 גורדון, י. ל., 29.
 גיטה, 47.
 גינצברג, אשר (אחד העם), 38, 46, 53, 67, 73, 78, 95—100, 101.
 גינצבורג, פסח, 104.
 גינצבורג, ד"ר שמעון, 107.
 גליק, ד"ר גלסון, 51.
 גרוסמאן, מאיר, 73.
 גרמניה, 81, 82.
 "הדאר", 73, 75.
 "דביר", 104.
 דובנוב, שמעון, 116.
 דוידסון, ישראל, 35, 97.
 "דור חכם", 102.
 "דור תהפוכות", 102.
 דזשקסון, מיסיסיפי, 68.
 דייווידסון, ז' (יוסף), 34, 35.
 דמשק, ר' גרשון זאב, 27, 79.
 דמשק, שלמה, 17, 22.
 דייטש, גוטהארד, 48, 51, 54.
 "דפים מפנקסו של ראביי", 60, 61, 75, 83.
 הוקסלי, 50.
 הורוויץ, ש"י איש, 73, 74.
 הורודצקי, ד"ר ש. א., 102.
 "היברו יוניון קולג", 34, 117, 121.
 הירשביין, פרץ, 105.
 הלוי, יהודה, 50, 84.
 המבורג, 81.
 הפטרמן, יוסף, 80.

- הרצל, תיאודור, 39, 45, 52.
ווארברליט, 50.
ווארזאנגר, ד"ר, 54.
ווארשה, 80.
ווייז, ד"ר יצחק מאיר, 40, 47, 48, 51, 53, 54, 121.
ווייז, סטיבן ס., 45, 73, 76, 121.
וויסוצקי, קלוגימוס זאב, 113.
ווייצמן, ד"ר חיים, 116.
ווישניצקי, ד"ר מרק, 74.
זאבוטינסקי, וולאדימיר, 72, 73, 117.
זילברבוש, דוד ישעיהו, 79.
זילברשלאג, ד"ר יצחק, 107.
"החבצלת", 37.
"החינוך", 111.
"חכמי אודיסה", 116.
"חמשה ואלף", 39.
טברסקי, יוחנן, 107.
טהון, ד"ר יהושע, 72.
טודילה, 83, 84.
טולסטוי, 107.
טורוב, ד"ר ניסן, 17, 22, 82, 111—112, 118.
טניסון, 50.
טשארלסטון (בקארולינה הדרומית), 22, 119.
טשרנוביץ, ד"ר חיים, 73, 115—116.
טשרניחובסקי, שאול, 79, 106—107.
"יהודים גדולים אשר הכרתו" (ספרו של ד"ר מ. ז. רייזין, באנגלית), 11, 104.
"היום", 29, 80.
"יוניון פרייאר בוק", 66.
"ידישעס טאגעבלאט", 39, 40.
יצחק אלחנן, רבי, 22.
"ישראל באמריקה", 46, 75, 86, 91.
כהן, הרמן, 108.
כהן, ד"ר מוריס רפאל, 22.
כהן, מרדכי בן הלל, 120.
"כנסת ישראל", 20, 29.
כץ, בן־ציון, 106.
לויין, שמריהו, 72, 77, 103.
לונגפילד, 50, 106.
ליזאנדה, ל., 20.
ליליינבלום, משה לייב, 45.
ליליינטהאל, ד"ר מאקס, 52, 53.
לינקולן, אברהם, 68.
למך, יצחק, 120.
לעססער, רבי יצחק יעקב, 51, 59.
מאגנס, ד"ר יהודה לייב, 64, 116.
מאנהיימר, פרופ', 48.
מאסליאנסקי, צבי הירש, 51, 52.
מאפו, אברהם, 29.
מארשאל, לואיס, 62.
"מאָרגן זשורנאַל", 111.
"מבוא לכתבי הקודש", 102.
"המגיד", 37, 95.
"מדינת היהודים", 45.
מדריד, 83.
מורגנטוי, הנרי, 121.
מורגנשטרן, ד"ר דושוליאן, 121.
"מורה נבוכים", 40.
מייארס, פ. ו. ז., 47.
מייאלינגר, פרופ', 52.
מילטון, 50.
מיימון, שלמה, 22.
מירידאן, מיסיסיפי, 66—69.
"המליץ", 37.
מלמ, ד"ר ש. מ., 74, 75.
מנדלזון, משה, 22.
מנדלי מוכר ספרים, 115.
"מסד", 41.
"מסכת אמריקה", 39.
מץ, ישראל, 75—79.
"מקלט", 113, 117.
מרגלית, פרופ' מ. ל., 65.
"מרדכי עמנואל נח", 53.
נורדוי, מקס, 67, 101.
ניו־אורלינס, 89.
ניסוויץ, 17—31.
"נצח ישראל", 39.
נר המערבי, 43.
סאלקינסון (י. ע. ס.), 104.
סוקולוב, נחום, 37, 38, 53, 72, 77, 80.
סטוקטון, קאליפורניה, 64.
סינסינטי, 41, 44—55.
סלוצקי, טייבה (טובה) לבית, 18.
סמולנסקי, פרץ, 29, 77, 78.
ספנסר, 50.
"ספר הדמעות", 102.
ספרד, 82.
"ספר המסעות" לבנימין מטודילה, 83.
"ספר הקבלה" לאברהם אבן דאוד, 83.
סקוט, וולטר, 117.
"העברי", 38, 39, 43.
"עיקרים", 40.
"עיר ובהלות", 20.
"על סף בית המדרש", 20.
"על פרשת דרכים", 95.
"עמנואל", 35, 81.

- פאטרסון, גיוריירסי, 70.
 פאלל, מאקס, 47.
 פורד, הנרי, 50.
 פטרבורג, 81.
 פליפסון, ד"ר דוד, 54.
 פילדלפיה, 62, 65—66.
 "פרוניאוס", 48.
 פריז, 81.
 "פרקי זכרונות", 98.
 "הפסגה", 38, 39, 43.
 פפרקורן, 104.
 פרידברג, א. ש., 20.
 פרידלנדר, ד"ר ישראל, 99, 100.
 פריידוס, א. ז., 29, 36.
 "הצבי", 37.
 "הצופה", 53.
 "הצפירה", 37, 38, 53, 80.
 קאנט, עמנואל, 22.
 קאפלאן, פרופ' מרדכי מ., 76.
 קונגרס היהודי-האמריקאי, 73.
 קולומבוס, קריסטופר, 84, 85.
 קונסטאנצה, 80.
 קלאצקין, ד"ר יעקב, 108—110.
 קלוזנר, ד"ר יוסף, 53, 96.
 קרן ישראל מז", 76, 77.
 ראדזיוויל ("דוכס"), 20.
 רבי קרוב (א. ל. לוינסקי), 115.
 רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד, 120.
 רבינוביץ (שמואל פינחס), 29.
 רב צעיר, ראה: ד"ר חיים טשרנוביץ.
 רבניצקי, י. ח., 104.
 רוזולט, אליגור, 121.
 רוזולט, פרנקלין, 122.
 רוזנוואלד, יוליוס, 62.
 רוזנצווייג, גרשון, 38, 39.
 רוטשטער, 46.
 רוקפיללר, 50.
 ריגא, 52.
 רייזן, אהרן שלמה, 18.
 רייזן, ד"ר יעקב זלמן, 18, 19, 22, 28.
 40, 117—119.
 "רימון", 73, 74.
 "רמה", 75.
 שיביליה, 83.
 "שבילי החינוך", 111.
 שוחט, רפאל, 75.
 שור, וואלקי, 38, 39.
 "השחר", 113.
 שטיבל אברהם יוסף, 113—114.
 שטראוס, ד"ר, 74, 75.
 שייקיץ, נחום מאיר (שמ"ר), 22.
 שילר, 47.
 שיף, יעקב ה., 62.
 שיקאגו, 39.
 שכטר, ד"ר שניאור זלמן, 60.
 שלבין, ברנארד, 111.
 שלום עליכם, 115.
 שנאבל, לואיס, 39, 40.
 "השלח", 38, 39, 53, 95, 117.
 שקספיר, 50, 118.
 שרהוון, כתריאל, 39.
 "תולדות היהודים באמריקה", 35.
 "תולדות היהודים בזמן החדש", 74, 99.
 "תולדות הריפורמציון", 44, 102.
 "התורן", 79.
 "תושיה", 43, 53, 117.
 "תנועת גאלחסטון", 62.
 "התקופה", 109, 113, 117.

PROPERTY OF
TEMPLE SHAREY TEFILO

604

PROPERTY OF
TEMPLE SHAREY TEFILO

גון אהרן חזקוני
פירוש
לשון

David Friedman
1980

